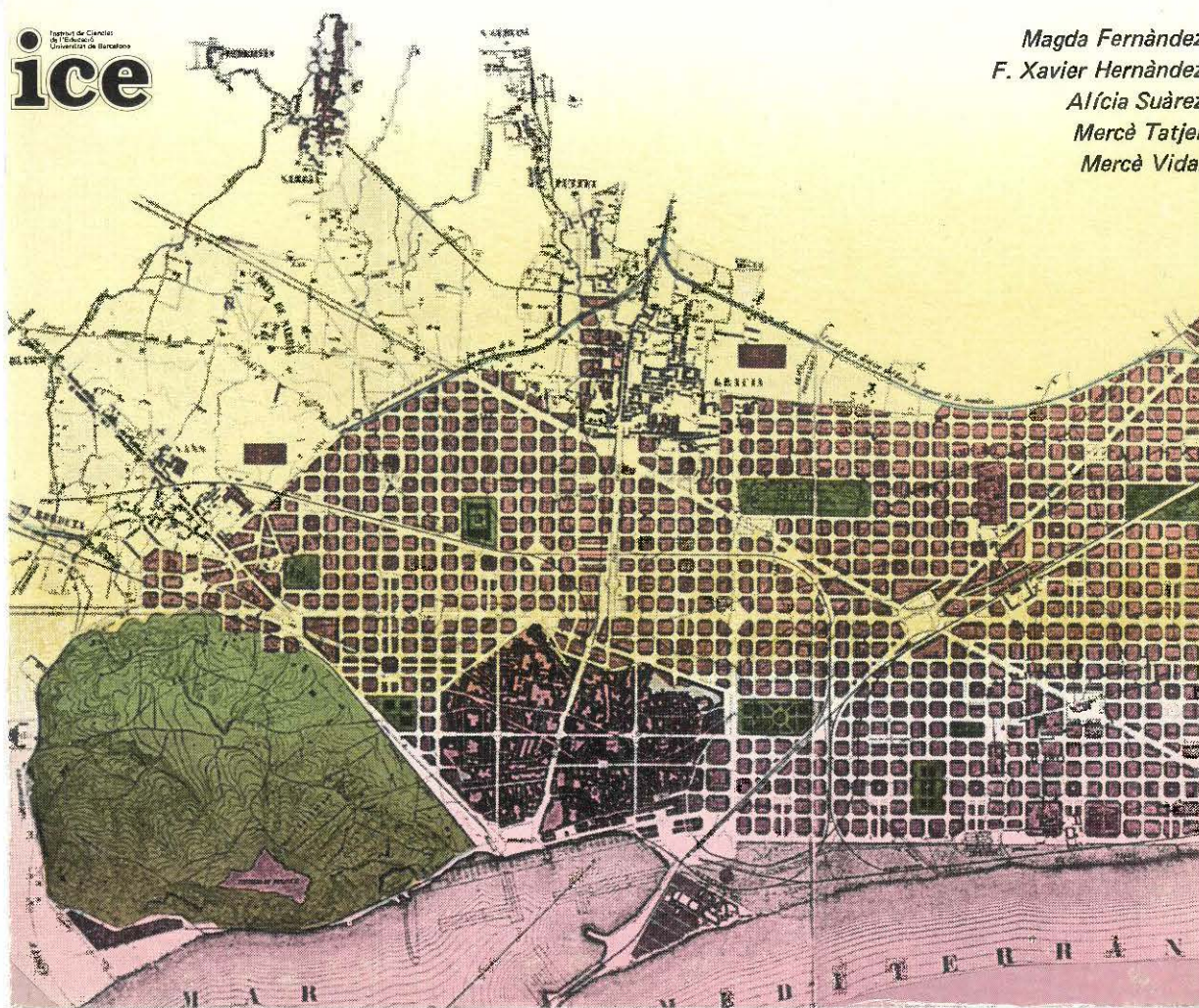

Passat i present de Barcelona (II)
Materials per l'estudi del medi urbà

ice
Institut de Ciències
de l'Edificació
Universitat de Barcelona

Magda Fernàndez
F. Xavier Hernández
Alícia Suárez
Mercè Tatjer
Mercè Vida

Passat i present de Barcelona (II)
Materials per l'estudi del medi urbà

COL·LECCIÓ PAU VILA N.º 5

Passat i present de Barcelona (II)

Materials per l'estudi del medi urbà

Magda Fernàndez
Xavier Hernández
Alicia Suárez
Mercè Tatjer
Mercè Vidal

PUBLICACIONS I EDICIONS DE LA
UNIVERSITAT DE BARCELONA

BARCELONA
1985

publicacions
edicions
universitat
de barcelona

© Publicacions de l'ICE

Director: Miquel Siguan

Col·lecció Pau Vila n.º 5

© Edicions i Publicacions Universitat de Barcelona

Llorens i Artigas, s/n.

08028- Barcelona

Autors: Magda Fernàndez

F. Xavier Hernández

Alícia Suàrez

Mercè Tatjer

Mercè Vidal

Disseny portada: T. Jordà

Dipòsit Legal: B. 17732-85

I.S.B.N.: 84-7528-162-1

Imprimeix: Barnagràfic, S. A.

Avgda. Diagonal, 253

08013 - Barcelona

INDEX

VI. La ciutat il·lustrada i manufacturera (1753-1832)

<i>Introducció</i>	11
Itinerari A: La Barceloneta i el Port	20
Fitxa 51. Sant Miquel del Port	24
Fitxa 52. Habitatge de la Barceloneta	27
Fitxa 53. El Port durant el segle XVIII	33
Fitxa 54. Museu Marítim. Barques de pesca	40
Fitxa 55. Museu Marítim. Bergantí	44
Itinerari B: La façana marítima	49
Fitxa 56. Caserna de Sant Agustí. L'«Academia Militar de Matemáticas»	53
Fitxa 57. La Duana	59
Fitxa 58. La Llotja	64
Fitxa 59. Porxos d'En Xifré	69
Fitxa 60. El Palau Larrard	73
Fitxa 61. L'Església de la Mercè	75
Itinerari C: La Rambla i el Raval durant el segle XVIII	79
Fitxa 62. L'església i el convent de Sant Agustí Nou	86
Fitxa 63. L'habitatge a Barcelona durant el segle XVIII	91
Fitxa 64. La Casa de la Caritat	99
Fitxa 65. El Col·legi de Cirurgia	104
Fitxa 66. El Palau de la Virreina	108
Fitxa 67. Palau Moja	110
Fitxa 68. (Complementària). L'altar barroc: Sant Sever	114
Fitxa 69. (Complementària). El Laberint d'Horta	117
Fitxa 70. (Complementària). La Manufactura d'Indianes. Museu d'Història de la Ciutat. Poble Espanyol	119
Fitxa 71. (Complementària). Nous mitjans de comunicació: Diari i Arts Gràfiques	125
Fitxa 72. (Complementària). Can Carol d'Horta. Una masia del segle XVIII	128

VII. La configuració de la ciutat industrial (1832-1859)

<i>Introducció</i>	132
Itinerari A: La reordenació del centre	148
Fitxa 73. El Gran Teatre del Liceu	152
Fitxa 74. L'eix Ferran-Plaça de Sant Jaume-Princesa	157
Fitxa 75. L'enllumenat de gas	161
Fitxa 76. La Plaça Reial	167
Fitxa 77. Establiments de l'època	171
Itinerari B: La industrialització de la ciutat emmurada	174
Fitxa 78. Els Vapors del Raval	180
Fitxa 79. Les condicions de vida de la població obrera	188
Itinerari C: La industrialització dels pobles del Pla: el cas de Sants	194
Fitxa 80. El Vapor Vell i el Vapor Nou	199
Fitxa 81. L'habitatge obrer. Sants	205
Fitxa 82. El Cementiri Vell	211
Fitxa 83. Les màquines de vapor. La Maquinista Terrestre i Marítima	216
Fitxa 84. La Vila de Gràcia	221
Fitxa 85. (Complementària). Les Associacions Obreres	227
Fitxa 86. (Complementària). Museu Marítim. Vaixells a vapor. L'«Ictíneo»	231

VIII. El traçat de la nova ciutat (1859-1888)

<i>Introducció</i>	234
Itinerari A: L'Eixample	246
Fitxa 87. El Pla Cerdà	251
Fitxa 88. Les cases d'en Cerdà	258
Fitxa 89. La Universitat de Barcelona	262
Itinerari B: El Parc de la Ciutadella i l'Exposició de 1888	266
Fitxa 90. L'Arc de Triomf	272
Fitxa 91. El traçat del Parc de la Ciutadella i l'Umbracle	274
Fitxa 92. El Cafè-Restaurant de l'Exposició Universal	280

Fitxa 93.	El Born	283
Fitxa 94.	La Porta de la Pau i el Monument a Colom . . .	287
Fitxa 95.	Les Cooperatives obreres durant el segle XVIII. La Fraternitat	290
Fitxa 96.	El Vapor Batlló	294
Fitxa 97.	La locomotora de vapor i l'expansió del ferroca- rril a Catalunya	298
BIBLIOGRAFIA		305

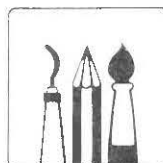
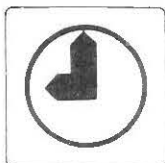
SÍMBOLS UTILITZATS

TRANSPORTS

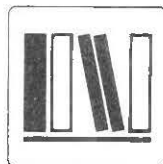
DEPARTAMENT
D'EDUCACIÓ

HORARI

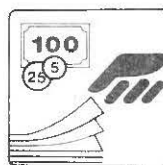
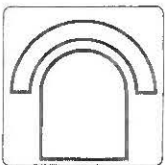
TALLER

TELÈFON

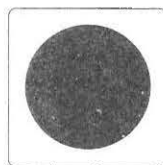
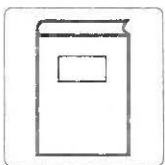
BIBLIOTECA

ENTRADA

VENDA DE
PUBLICACIONS

BIBLIOGRAFIA

FITXA FORA
D'ITINERARI/S

VI. LA CIUTAT IL·LUSTRADA I MANUFACTURERA (1753-1832)

INTRODUCCIÓ

15, 18, 35, 37, 38, 39, 40,
41, 59, 61, 63, 73, 133,
136, 140, 141, 173, 174

Un cop finida la *Guerra de Successió*, la instauració de la monarquia borbònica integrarà el Principat de Catalunya dins d'un estat absolutista, matisat ben aviat per l'esperit de la Il·lustració. Serà precisament a partir d'aquest moment que Barcelona començarà a gestar-se com a ciutat moderna, procés que assolirà el seu punt àlgid amb les desamortitzacions.

Val a dir que la ciutat restarà políticament, de fet i de dret, com un nucli de segon ordre, allunyada dels centres de decisió política de la monarquia i mancada d'un projecte de ciutat-capital que la vertebrí i l'ordeni en funció de les seves possibilitats econòmiques i productives. El Principat i per tant Barcelona eren territori vençut, controlat per un nombrós exèrcit i una poderosa xarxa de fortificacions.

El *Decret de Nova Planta* (16 de gener de 1716) imposarà al país un nou conjunt institucional, l'autoritat suprema del qual serà el *capità general*, que buscarà la seva base social en la noblesa i els militars. L'Ajuntament de Barcelona quedarà al càrrec de 24 regidors de nomenament reial que ocuparan el seu lloc indefinidament. No hi trobarem cap tipus de representació gremial, ans al contrari, una aristocràcia cofoia dels interessos del govern de la Cort hi portarà a terme una activitat negativa davant de tot allò que n'evoqués l'antiga organització política o que traspués un esperit nacionalista català. La centralització es deixà sentir a nivell judicial i administratiu, en la desaparició i posterior substitució de la moneda catalana, en la imposició de nous impostos, en la prohibició del sometent, en la divisió territorial, etc. Així mateix, el pes de l'estat es manifestà també en l'ensenyament: la Universitat (Estudis Generals) fou traslladada a Cervera, on es construí un edifici amb aquesta finalitat sota la direcció dels enginyers militars.

La llengua castellana s'imposà en els ensenyaments superiors i en les causes de l'Audiència: pels volts de 1717 una instrucció secreta ordenava als corregidors la introducció del castellà en tots els nivells de la vida pública. Les èlites socials, sobretot la noblesa i sectors de la burgesia comercial, adaptaren ràpidament el castellà com a llengua de prestigi, tot culminant un procés de castellanització que en realitat ja havia començat molt abans de la *Guerra de Successió* (els jesuïtes del col·legi de Cordelles castellanitzaven l'ensenyament ja abans de l'adveniment borbònic).

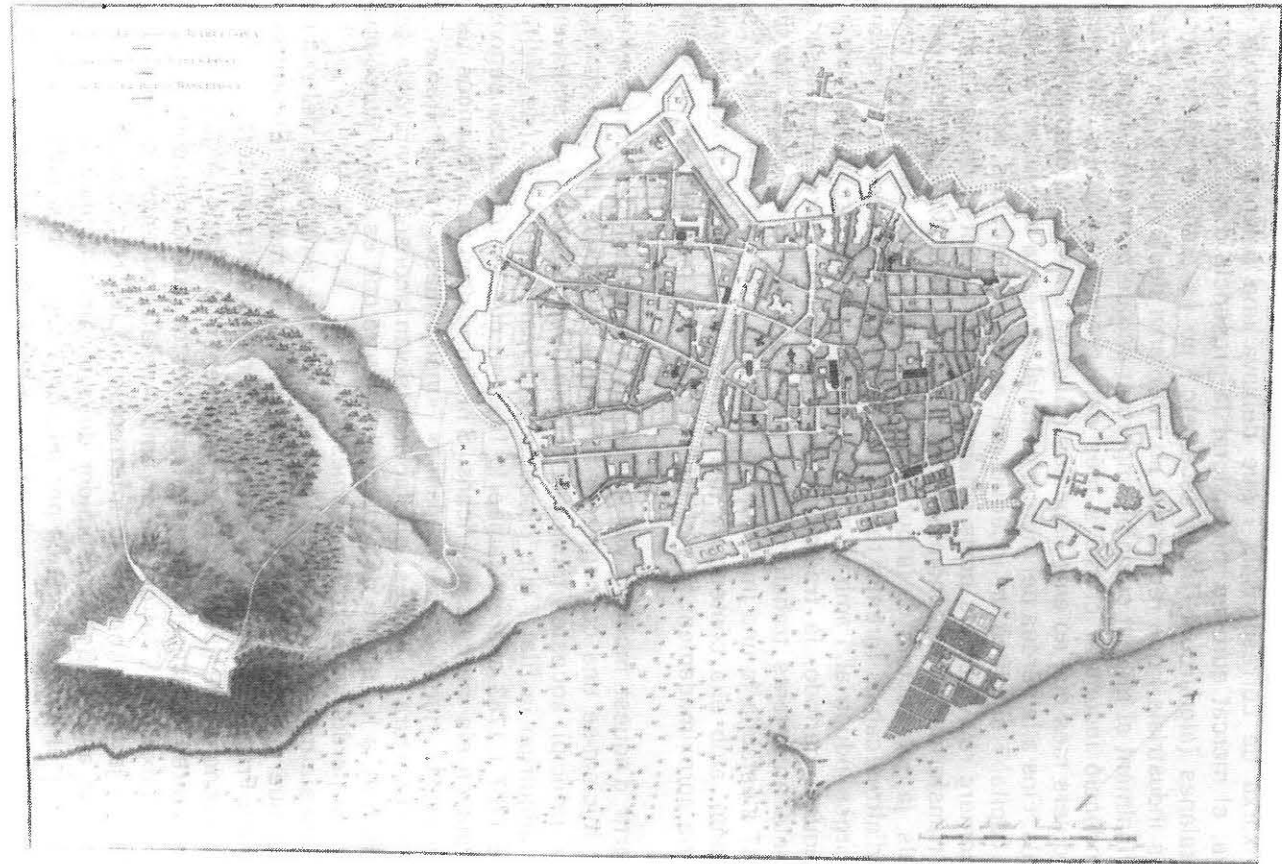
A causa de la gran religiositat de l'època es recomenà la imposició del castellà a l'escola i en la doctrina, mesura que tingué una resposta irregular, i bona mostra d'això fou la pervivència fins a mitjan segle XIX

del *Llibre dels Bons Amonestaments* (Fra Anselm Turmeda, 1352-1423) com a llibre de lectura escolar. En veritat, s'esdevingué una certa decadència del català literari, però a nivells de poble i col·loquial mantingué tota la seva vitalitat, amb una abundosa producció de la literatura popular que evidencià la impermeabilitat de la majoria de la població als intents de castellanització.

Malgrat la relegació política, que es traduí en una administració quasi colonial (càrrecs de govern designats directament per l'estat monàrquic), l'efervescent burgesia mercantil actuarà com un element dinàmic en contínua expansió, posant en aquesta ciutat de segon ordre les bases d'una nova embranzida comercial i manufacturera. La política proteccionista iniciada en 1717-1718, la reforma monetària adoptada el 1726, la progressiva substitució de la llana pel cotó, l'aparició de manufactures d'indianes i les millores introduïdes en les tècniques pesqueres i en els conreus, que tendien a substituir l'autoconsum per conreus especialitzats per zones (de manteniment eficaç gràcies a les xarxes comercials), van fer del Principat una contrada relativament pròspera en comparació amb altres zones de l'Estat.

A partir de la segona meitat del segle XVIII l'esperit il·lustrat s'infiltrà a la cort i la dominà definitivament i, en consonància amb ell, Carles III intentà potenciar al màxim els territoris que romanien sota la seva administració. Aquesta conjuntura beneficià els mercaders barcelonins, i el 1778 són autoritzats a comerciar lliurement amb Amèrica a través dels ports dels Alfacs i de Barcelona. Amb això es legalitzava una situació —la progressiva penetració catalana en els mercats americans— que ja s'havia donat de fet. L'any 1756 ja s'havia creat la *Reial Companyia de Barcelona*, instrument mercantilista que gaudia de privilegis reials per tal de comerciar amb les Índies Occidentals.

Ara bé, el desenrotllament econòmic no va significar ni de bon tros un període de pau social ni política i les tensions, producte al capdavant del règim establert el 1714, es manifestaren latentment o obertament. Pel 1719 sorgí el poderós moviment guerriller anti-borbònic dels *Carrasclets i Bernic*; l'activitat guerrillera es reprengué de nou el 1724, a l'espera d'una nova guerra amb França; en 1734-36 la tensió amb Anglaterra posà de manifest la pervivència de l'esperit de revolta, tal com ho palesa el *missatge a Jordi II d'Anglaterra*. La implantació de les lleves el 1773 provocà de nou sagnants enfrontaments del poble contra els militars borbònics, enfrontaments que es reproduïren el 1789 amb motiu dels anomenats *rebomboris del pa*, la qual cosa posà de relleu el nou tipus de conflictivitat social. Amb tot, la burgesia comercial i manufacturera s'anà consolidant sota la protecció borbònica com a grup social hegemònic, i ben aviat començà a dissenyar organismes i institucions útils per als seus objectius. El 1758 es creà la *Junta Particular de Comerç*, element dinamitzador de les tècniques i coneixements nous, que va crear i va potenciar una gran quantitat d'escoles tècniques (Nàutica, Escola de Nobles Arts, etc.) que exerciren un important paper infraestructural en l'economia catalana tot cobrint les ne-

Barcelona a les darreries del segle XVIII (segons Laborde). Hi destaca la importància de les fortificacions militars i de les muralles, així com l'expansió del barri marítim de la Barceloneta. El Raval comença a urbanitzar-se mentre que la Rambla i l'Esplanada prenen la forma de passeig arbrat. La façana marítima encara no s'ha ordenat.
(Font: I.M.H.).

cessitats reals que l'escleròtica universitat oficial de Cervera no assegurava.

El comerç català s'orientà en tres eixos: el mercat peninsular, cobert per una xarxa de corresponsals i que deixava una balança favorable a Catalunya; el mercat europeu, on malgrat la presència d'algunes especialitats catalanes (aiguardent, fruits secs, etc.) no es podia competir amb productes industrials i que registrava un intercanvi desfavorable per Catalunya; i finalment el mercat colonial, important perquè permeté l'exportació de la producció industrial pròpia a més dels productes agraris. Amèrica pagà en diners més que no amb espècies i això va afavorir la disponibilitat de capitals. Fins a la pèrdua del mercat colonial, Amèrica va ajudar l'acumulació de capital i significà un incentiu per a tots els sectors econòmics. Aquest comerç revivíjà els ports catalans, especialment el de Barcelona.

Les transformacions econòmiques es registraven al compàs dels canvis socials, ja que sectors de la burgesia mercantil i nous empresaris procedents d'altres camps (gremis tèxtils, tècnics, etc.) donaren lloc a l'aparició del burgès industrial, i amb ell a la supeditació del comerç a la indústria.

En aquest període, la tradicional activitat manufacturera i artesana experimentà importants transformacions, en especial en el sector tèxtil. L'any 1737 s'establí ja una important fàbrica d'indianes, la d'en Jacint Esteva i Camp, amb ella començava una primera etapa de la manufactura que duraria aproximadament fins el 1767 i en la qual predominava la petita empresa.

A partir d'aquest moment van començar a aparèixer les companyies reglades, iniciant-se una concentració financera i un desenrotllament tècnic. En un principi, aquestes fàbriques teixien, blanquejaven i estampaven cotó que adquirien ja filat i que procedia principalment de l'illa de Malta.

Entre 1767 i 1783 apareix també la filatura, que es mecanitza segons va penetrant en els mercats americans. S'hi introduïren nous avenços tècnics, com ara la «jenny», «berguedanes», «maixerines», «water frame»... Tot donant cobertura al procés, els fabricants van aconseguir aranzels sobre el cotó filat, a fi i efecte de protegir la filatura que es feia a Barcelona i al camp, on perdurava el *treball domèstic*.

La burgesia mercantil catalana va entrar en crisi, amb motiu del seguit de guerres que entre 1793 i 1815 malmeteren rutes i mercats. Els enfrontaments amb França comportaren l'empobriment de molts sectors, a la vegada que l'economia de guerra gravava fortament la població. Alguns grups, però, s'enriquiren mitjançant l'abastament tant de queviures com de material per a l'exèrcit. L'enfrontament amb Anglaterra també hi repercutí negativament, ja que a més de la interrupció de les relacions comercials amb el mercat anglès (bon consumidor de vins, aiguardents i fruits secs) es va col·lapsar el mercat americà per tal com l'hegemonia marítima britànica impossibilitava noliejar vaixells amb una mica de regularitat i garantia.

Les guerres van deixar un país desfet i amb una persistent inestabilitat política que en dificultava el redreçament, situació que s'agreujà amb l'emancipació de les colònies americanes i la reducció del mercat colonial

a Cuba, Filipines i Puerto Rico. Els conflictes bèl·lics afectaren també la manufactura; el procés de descapitalització del sector industrial coincidí amb l'auge anglès. Això no obstant, el sector cotoner va sobreviure gràcies al tremp dels nous empresaris, com els Gònima o els Rull, que saberen adaptar-se, dins de la forta crisi internacional i bèl·lica, a les necessitats del mercat català i estatal a l'abast.

Aquesta nova generació empresarial va aconseguir una manufactura d'indianes qualitativament superior, començant una concentració de filatura, tissatge i estampació dins la mateixa fàbrica. El procés de millora fabril assoliria el seu punt culminant l'any 1832, quan s'introduïa a la fàbrica Bonaplata, bé que amb un cert endarreriment respecte a Europa, l'energia del vapor.

Tots aquests canvis socio-econòmics i polítics del segle XVIII i del primer terç del XIX tingueren àmplies repercussions a la ciutat emmurallada i al Pla de Barcelona. Al llarg del segle XVIII s'hi produí un fort creixement demogràfic, un xic apaivagat durant el primer terç del XIX a causa de la inestabilitat política i de les epidèmies de febre groga del 1821. L'any 1759 la ciutat tenia al voltant de 60.000 habitants, mentre que al tombant del segle s'acostava als 100.000. Aquest creixement hi comportà una accentuada densificació, ja que Barcelona seguia encerclada per les muralles. A partir del segle XVII i sobretot d'ençà de la *Guerra de Successió*, la ciutat es configurà com una plaça forta, artillada i vorejada de muralles, forts i bastions militars pertot. L'«Ordenanza Militar de Plaza Fuerte» impedia «hasta la distancia de un tiro de cañón», aproximadament uns 1.200 metres, la construcció d'edificis estables a les rodalies, i per aquesta raó tots els canvis derivats del creixement demogràfic i socio-econòmic i les consegüents transformacions de la morfologia urbana es registraran bàsicament dins el recinte emmurat. Cal considerar per altra banda que les complexes fortificacions modernes, amb les muralles, fossats, glacis, terraplens, etc., aïllaven la ciutat d'una manera molt més dràstica que les velles cortines medievals.

Durant aquest període, i a causa precisament de les muralles, la ciutat no creixerà en extensió, llevat de la Barceloneta, urbanitzada extramurs i a redòs dels baluards de la Ciutadella.

Dues àrees abans perifèriques, la Rambla i el front marítim, es convertiran en importants eixos urbans. La Rambla, començada a urbanitzar a finals del segle XVIII constituirà, al llarg del període, una via de relació entre la ciutat vella i el Raval, a més de convertir-se en el passeig urbà per excel·lència. D'alguna manera, serà una de les principals manifestacions de la implantació de l'urbanisme barroc.

A partir de la segona meitat segle XVIII la urbanització de la Barceloneta i l'endegament del port —bon reflex de la reactivació econòmica de base mercantil i manufacturera—, potenciaran la façana marítima de Barcelona, estesa de l'Esplanada de la Ciutadella fins la Rambla, que esdevindrà a partir de principis segle XIX el centre comercial, cultural i àdhuc polític de la ciutat. Al llarg de l'eix marítim s'ubicaran moltes de les inno-

vacions arquitectòniques més importants d'aquest període, des de l'arquitectura *efímera* bastida per a commemoracions o visites reials fins les primeres manifestacions del neoclacissisme.

Un dels elements que contribuirà decisivament a la transformació del paisatge urbà serà la fàbrica en les seves distintes modalitats, producte del desenrotllament de la manufactura. Aquest nou centre de producció necessitarà ocupar cada vegada més espai per tal de concentrar la mà d'obra i els mitjans de producció; i juntament amb els habitatges obrers, que sorgiran al seu costat, modificaran les estructures urbanes de la ciutat medieval.

D'altra banda, la manufactura suposà la crisi de les estructures econòmiques tradicionals i és, al mateix temps, la primera manifestació del tipus de producció capitalista.

Enfront de la dispersió gremial, la manufactura concentrà la mà d'obra i començà un procés de transformació en profunditat de les estructures urbanes pre-industrials, apareixent noves relacions de producció, noves formes de vida social i lògicament un nou criteri de distribució espacial.

El mestre artesà deixà pas al majordom de fàbrica, orientat únicament a garantir el bon funcionament de l'organisme manufacturer; els fins ara oficials i aprenents esdevindran els obrers. Per aquesta raó, la casa artesana perdrà a la llarga el caràcter d'unitat de producció i la família extensa, composta per membres consanguinis, a més dels oficials i els aprenents, deixarà lloc a la família nuclear. La casa artesana acabarà convertint-se en casa de lloguer compartimentant-se i aixecant-se pisos de més. D'aquesta manera, la ciutat creix en sentit vertical per tal d'assimilar l'augment demogràfic, en bona part motivat per la immigració de les contrades properes a la ciutat.

Les confraries i corporacions gremials aniran perdent la seva raó d'ésser, i s'accentuarà el desarrelament social de les capes inferiors urbanes, constituïdes moltes vegades per una població forana no enquadrada dins el marc gremial. En entrar en crisi el control social exercit a través de l'estructura corporativa, es va fer necessària la creació de forces especialitzades en la repressió, tasca exercida en un primer moment per l'exèrcit i després pels alcaldes de barri.

El context de canvi i de desarrelament social propicià revoltes incontrolades i espontànies (*avalots de les lleves* del 1773, *rebomboris del pa* del 1789...) amb la participació activa d'un nombrós i incipient proletariat sorgit del creixement manufacturer.

El Raval es convertirà a partir de la segona meitat del set-cents en l'àrea d'expansió de la ciutat. S'hi obriran nous carrers on s'installaran les fàbriques i habitatges obrers que compartiran l'espai urbà amb convents i hortes. Així mateix, la ciutat vella, i en especial el barri de Sant Pere, coneixeran un fort procés de densificació al compàs de la implantació de la manufactura.

Serà durant aquest període que s'introduiran algunes millores urbanes com la retolació i numeració dels carrers, així com alguns assaigs d'en-

Il·luminat. No obstant això, ni l'Ajuntament ni les autoritats militars no aconseguiran controlar l'activitat constructora, ni limitar els abusos produïts pel creixement urbà dut a terme per una iniciativa privada clarament especuladora. El control —mitjançant Permissos d'Obres—, l'existència d'unes certes ordenances urbanes i la creació de «Juntas de Ornato» de promoció pública seran mesures i iniciatives de poc èxit. Amb tot, una gran part de les realitzacions urbanístiques de tipus bàsic vindran per part del *ram de guerra* representat pels enginyers militars introductors no solament d'innovacions tècniques, sinó també d'un nou llenguatge arquitectònic: el barroc acadèmic, de difícil distinció amb el neoclàssic, que influenciarà les realitzacions de les classes dominants barcelonines durant força temps. Aquest nou tipus d'urbanisme i de construcció reflectirà molt bé un dels trets característics de la ciutat des de la segona meitat del segle XVIII fins el 1814: l'idilli entre la burgesia mercantil, manufacturera i la monarquia, basat en una confluència d'interessos. En conjunt, el primer terç del segle XIX serà una etapa de pocs canvis urbans, malgrat haver-hi forces projectes, relacionats amb els breus períodes liberals, com ara el remodelatge del centre de la ciutat, la utilització civil dels convents... però que no es duren a terme fins després de l'enderrocament del règim absolutista.

Extramurs també es deixà sentir la potència econòmica barcelonina, que al llarg del segle XVIII i el primer terç del XIX integrarà la vida social i econòmica dels pobles del Pla malgrat la seva independència administrativa. El *Decret de Nova Planta* reorganitzà el que en èpoques anteriors havia estat la *Jurisdicció de Barcelona* (dividida abans en la ciutat i els pobles governats per prohoms elegits per parròquies), que passarà a organitzar-se en municipis independents, amb alcaldes i regidors de designació governativa. Així es formaran Sarrià amb Les Corts, Sant Genís amb Sant Joan d'Horta, Sant Andreu amb Santa Eulàlia de Vilapiscina, Sant Martí de Provençals amb el Clot, i Sants amb l'Hospitalet.

Tots aquests nuclis coneixeran importants transformacions agràries des de la segona meitat del set-cents: extensió del regadiu amb utilització de sínies, intensificació i diversificació dels conreus. Alguns d'ells començaran a copsar així mateix la presència de la manufactura i els usos industrials. Això serà paral·lel a un important increment demogràfic que fa multiplicar quasi per set la població del Pla, que passarà de 2.483 habitants a 17.095 entre el 1718 i el 1787. Aquests habitants es distribuïran formant un poblament dispers entorn de parròquies i convents (Vall d'Hebron, Pedralbes, Convent de Jesús...), de les finques de conreu i també als voltants de les teuleries, molins, prats d'indianes, cases d'estiueig i de les més importants vies de comunicació.

El Pla no constituirà un tot homogeni sinó que cada nucli acusarà la tendència a especialitzar-se segons la seva situació geogràfica.

A redós dels murs de la ciutat s'estenia l'anomenat *Territori de Barcelona*, aproximadament l'actual Eixample més Gràcia, que limitava amb els pobles del Pla i que depenia administrativament de Barcelona. El *Territori*

estava governat pels alcaldes de barri de la ciutat i formava part de les parròquies d'intramurs.

Segons els viatgers anglesos i francesos que ens han deixat testimoni, era una veritable àrea suburbana on convivien els usos agrícoles (regadius del Portal Nou, Valldonzella i Hortes de Sant Beltran) amb petits nuclis dedicats al comerç i al transport, compostats per població flotant més aviat pobra, i amb nuclis més rics entorn dels convents del camí de Gràcia.

Gràcia, que fins el 1850 depengué administrativament de Barcelona, també formava part d'aquesta àrea suburbana, coneixent a principis del segle XIX un fort creixement relacionat amb la urbanització d'alguns nuclis als voltants del Carrer Gran i de les places de Sant Antoni i Reina Amàlia.

Al territori de Barcelona hi havia força llocs d'esbarjo, com les fonts del peu de Montjuïc: Font Trobada, del Gat, Satalia, Can Tunis, i també des de principis del segle XIX el Passeig de Gràcia, que començà a urbanitzar-se el 1822 i que comptava amb moltes fonts i arbrat.

La construcció de carreteres com la de Madrid per l'Ordal, amb ponts com el de Molins de Rei, obra de la Il·lustració Borbònica, potenciaren nuclis com ara els de Sants i Hostafrancs. Per la banda del camí de França es desenrotllarien el Clot i Sant Martí de Provençals, on al costat de les activitats comercials es trobaven també activitats de transformació, com els molins i prats d'indianes.

El recorregut del Rec des de Montcada fins a Barcelona configurava una important àrea de regadiu a través dels municipis de Sant Andreu i Sant Martí de Provençals. En aquesta zona els viatgers i agrònoms anglesos de finals del segle XVIII trobaren innovacions tècniques a nivell europeu: rotació de conreus amb supressió de guaret, sèquies amb sínies i rodes hidràuliques, així com una gran especialització en els conreus predominants, el cànem i els productes d'horta, ambdós de fàcil venda a la ciutat. La construcció del Canal de la Infanta i el de la Dreta del Llobregat, endegada a les primeres dècades del vuit-cents afavoririen el desenrotllament del sector de Sants.

Algunes famílies pageses, moltes vegades antics arrendataris, exerciren un veritable control en el repartiment de l'aigua i anirien constituint uns grups fortament vinculats amb les activitats urbanes.

Els pobles de peu de muntanya (com Sant Gervasi i Horta), amb l'excepció de Sarrià, experimentaren un creixement més feble (la seva població només es multiplicà per 2,5) a causa del seu allunyament dels grans eixos de comunicació. En aquesta zona del Pla l'activitat agrícola va ser predominant, els conreus tradicionals, i entre ells la vinya, conegueren una gran expansió, al mateix temps que, seguint els costums dels segles anteriors, s'hi bastiren cases d'estiueig i de recreu de nobles com el Laberint del Marquès d'Alfarràs, i de fabricants d'indianes com la casa dels Glòria a Horta, o com la dels Gomis i els Alabaus a Sant Gervasi.

Amb tot, a nuclis com La Clota d'Horta hi trobem activitats no agrícoles com és ara una teneria força important, així com nombroses bugaderes que rentaven la roba dels veïns de la Barcelona emmurada. Ambdues

activitats venien afavorides per la presència de brolladors i fonts que rajaven aigua abundant. En aquesta mateixa zona hom parla de l'existència de treball tèxtil domiciliari.

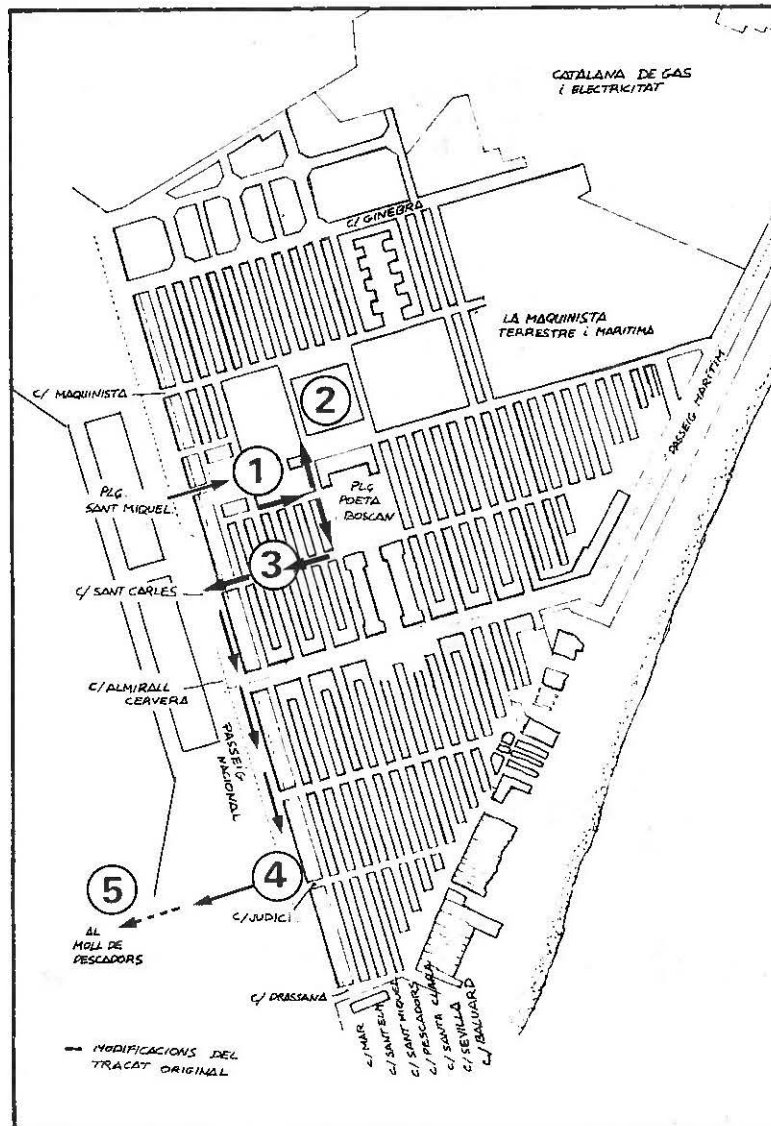
Barcelona a començaments del segle XIX (segons un mapa francès). S'hi pot apreciar la progressiva ocupació del Raval, on el nombre d'espais lliures és clarament inferior al que mostrava el mapa de finals del segle XVIII. Vora de la Ciutadella ja apareix el Jardí del General. (Font: I.M.H.).

VI. ITINERARI A

LA BARCELONETA I EL PORT

M. L. 4
B. 57,
17, 59, 39, 64, 45

La creació, extramurs de la ciutat, de la Barceloneta a partir del 1753 constitueix junt amb les obres militars de principis i mitjan del segle XVIII —Ciutadella i Montjuïc— i les obres civils —urbanització de la Rambla— una de les principals transformacions urbanístiques que experimentà la ciutat de Barcelona durant el set-cents.

Els terrenys sobre els quals s'assentà la Barceloneta no existien un segle i mig abans, sinó que s'anaren formant amb la sedimentació de sorra arrossegada pels corrents marins provinents del nord i que foren contingudes per l'espigó del port construït el 1640. L'existència de l'illot de Maïans (situat al lloc on ara hi ha l'estació de França i la de Rodalies) contribuï a la fixació del sorral i a la formació de la llengua de terra base de la Barceloneta. Aquest procés de sedimentació ha continuat des d'aquella època afavorit per les successives perllongacions dels espigons i dics del port.

La urbanització d'aquest barri marítim respon als interessos confluents del despotisme il·lustrat representat pel capità general, Marquès de la Mina, i de la naixent burgesia mercantil i manufacturera. A tots dos interessava endegar l'entorn portuari, atapeït de petites barraques de fusta i obra amb perill d'incendis i avalots, i crear un nou barri que servís al mateix temps per allotjar la creixent població barcelonina i instal·lar-hi activitats relacionades amb el port i el ram de la guerra.

Quedaven ja lluny del propòsit del capità general el primer projecte de nou barri obra de l'enginyer militar Pròsper de Verboom, que tenia com a finalitat reinstal·lar-hi els veïns de l'enderrocat barri de la Ribera.

Podem començar la visita per:

1. Plaça de la Barceloneta (Sant Miquel)

Situats al mig de la plaça podem explicar —amb el plànol a la mà— les característiques urbanístiques de la Barceloneta en el moment de la seva creació.

El traçat del nou barri, segons el projecte de l'enginyer militar Pedro Martín Cermeno, fou realitzat pel també enginyer militar Francisco de Paredes, posant-s'hi la primera pedra a la cantonada del carrer de Sant Ferran número 51 (actual Maquinista) amb el Passeig Nacional, el 3 de febrer del 1753.

El disseny del barri fa que constitueixi un excel·lent exemple de l'urbanisme barroc acadèmic degut a la uniformitat dels seus carrers, habitatges i illes de cases i a l'afany de magnificència mitjançant el joc d'espais lliures —dues grans places— i de les perspectives.

Sembla que es projectà com un quadrat perfecte amb 15 carrers longitudinals i 5 de transversals que es creuen en angle recte i donen lloc a una trama ortogonal. L'espai edificat s'organitzava a partir d'un mòdul bàsic: illa de cases allargada semblant a les bastides medievals i a les realitzacions italianes del segle XVIII. Aquesta illa es descomposava en solars

quadrats, de 8, 4 metres de costat, en nombre de 8 a 10 i que servien exclusivament per a espai residencial per bastir-hi els habitatges.

La uniformitat de les illes només era trencada pels grans espais lliures que suposaven les dues places —la de Sant Miquel, ara de la Barceloneta, i la de Boters o de la Font, les dues grans casernes i una illa singular de grans proporcions (delimitada pels actuals carrers Maquinista, Atlàntida, Giner i Partagàs i Andrea Dòria) destinada a usos comercials i de serveis: magatzems, dits del Rei, dipòsit de sal i de vi.

La plaça de la Barceloneta, abans de Sant Miquel, en què ara ens trobem, estava planejada per realçar l'església de Sant Miquel (vegeu fitxa 51) mitjançant el seu enquadrament per dues illes travesseres en la direcció dels carrers longitudinals.

La Barceloneta constituïa, en definitiva, un bell conjunt urbanístic que es podria equiparar amb els millors conjunts barrocs traçats en els segles XVII i XVIII a Europa. Per altra banda, és l'únic que s'arribà a construir totalment i que ha perviscut fins avui entre els arsenals i barris marítims projectats a la mateixa època a l'Estat espanyol.

Després de visitar l'església de Sant Miquel, seguirem pels carrers de Sant Miquel, d'Escuder i de Baluard fins a la Plaça de la Font.

2. Plaça de la Font

Aquesta plaça, anomenada al segle XVIII dels Boters i després de la Font, era un espai lliure destinat a activitats artesanals i també militars fins el 1882 en què hi fou bastit l'actual mercat d'estructura metàl·lica. Aquest mercat s'inaugurà el 6 de juliol del 1884, i les obres foren dirigides per l'enginyer Ferran Junoy segons projecte d'A. Rovira i Trias.

A la banda dreta hi havia la caserna de Cavalleria que junt amb la d'Infanteria foren bastides entre 1764 i 1779, amb una capacitat per a 2.000 homes cadascuna, i presentaven una estructura i disposició exterior que les feien un bon exemple d'arquitectura militar barroca (vegeu fitxa 56).

Enderrocades més tard, tots dos solars foren cedits a la ciutat el 1932, i sobre el de Cavalleria s'aixecà el 1940 l'edifici que ara veiem ocupat per una escola i per serveis municipals.

Sobre el solar de la caserna d'Infanteria (situat al carrer Maquinista, entre Sant Josep i Marquès de la Mina) hi ha ara un grup d'habitatges per a pescadors propietat de l'*Institut Social de la Marina*, que fou construït el 1959 segons projecte dels arquitectes Coderch i Valls.

Seguirem pel carrer de Baluard per agafar el de Sant Carles fins a la cruïlla amb el de Sant Elm i el de Sant Miquel.

3. Habitatge del segle XVIII

En aquest indret, i concretament al número 6 del carrer de Sant Carles trobem un dels pocs habitatges del segle XVIII que resten en peu, i que ens pot servir per a conèixer la tipologia prevista en el moment de la creació del barri (vegeu fitxa 52).

Després podem continuar pel carrer de Sant Carles fins al Passeig Nacional, que seguirem fins el número 59 (cantonada amb el carrer del Judici).

4. Puda d'en Manel

Aquest edifici, un dels més antics del Passeig Nacional, ens permet d'evocar quina era la fesomia d'aquest passeig a finals del segle XVIII i a principis del XIX. En aquells moments les cases que el formaven eren com totes les del barri, de planta baixa i pis, amb l'única diferència de tenir un petit pati al davant —obert sobre l'actual passeig— que s'utilitzava com a magatzem, per desar-hi la barca i els ormeigs de pesca, ja que el port d'embarcament i desembarcament s'obria a l'altre costat del passeig, i era perfectament visible perquè no hi havia els actuals coberts.

En aquests patis i baixos es feien a vegades menjars per als mariners i pescadors o s'hi duïen a terme reparacions de les barques; ambdues activitats determinaren la funció del Passeig Nacional, que encara avui evidencia tant la funció gastronòmica com la funció d'aprovisionament naval (botigues d'aparells de pesca i de reparacions i accesoris navals).

En 1858 es dona permís per edificar aquests patis amb un cos de cases i el 1839 s'urbanitza el passeig amb fileres d'arbres. La urbanització definitiva i que li donà la fesomia que avui té es produí durant la segona dècada del segle XX, moment en què s'hi bastiren els actuals coberts i s'hi aixecaren edificis d'habitatges d'un cert «standing».

Seguirem el Passeig Nacional fins al carrer de la Drassana, lloc on es trobaven al segle XVIII les drassanes que durant molt de temps donaren vida al barri de la Barceloneta (vegeu fitxes 54 i 55).

Travessant el Passeig Nacional ens dirigirem vers el Moll dels Pescadors.

5. Moll dels Pescadors

D'aquí estant podrem parlar de l'organització del port de Barcelona al segle XVIII i de la importància del comerç i de les activitats marítimes en el creixement econòmic de la Barcelona del set-cents (vegeu fitxa 53).

FITXA 51. SANT MIQUEL DEL PORT	 M. L. 4 B. 57, 17, 59, 39, 64, 45
ADREÇA PLAÇA DE LA BARCELONETA O DE SANT MIQUEL	 LLIURE
 INTERIOR: ZONA LLIURE ACCÉS INTERIOR: HORES DE CULTE	 1, 34, 35, 77, 88, 93, 101, 133, 150

Aquesta església fou construïda en 28 mesos, entre 1753 i 1755, per l'arquitecte Damià Ribes, el qual treballà sobre els projectes realitzats per l'enginyer militar Pedro Martín Cermeño, representat en la construcció pel també enginyer militar Francisco Paredes.

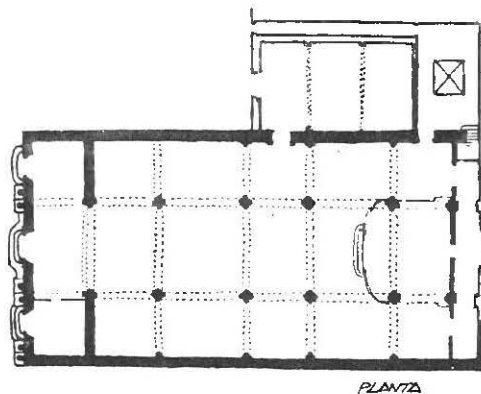
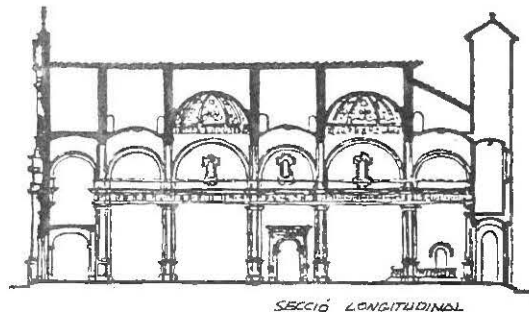

Façana de l'església de Sant Miquel del Port. La fornícula, avui buida, estigué ocupada per l'estàtua de l'arcàngel Sant Miquel. Al bell mig de la plaça resta encara una font de fosa amb quatre fanals originàriament de gas, col·locada a la segona meitat del XIX.

La disposició de la façana és característica de les esglésies barroques, dividida en dos pisos, amb més èmfasi en el cos central, que se'ns presenta més elevat i limitat per un frontó, i que està unit a la resta de l'edifici mitjançant estreps en voluta a ambdós costats a tall de cartelles invertides. El pis de baix té vuit columnes aparellades, disposades sobre alts basaments que separen les tres portes d'entrada, mentre que el pis de dalt només en té quatre, coronades amb un frontó. El parament és llis. La rigidesa que pesa en la composició de la façana correspon al que s'ha anomenat *barroc acadèmic*, amb la introducció d'elements més classicistes, que tornem a trobar en els frontons que coronen les portes d'entrada, on tant sols els ulls de bou de les laterals presenten decoració en rocalles.

Aquest tipus de façana, així com la disposició dels elements decoratius, recorden esglésies del barroc romà, com la de Sant Ignasi i la de Santa Susanna, aquesta última obra de C. Maderna.

Les imatges de Sant Miquel —a la fornícula— obra de l'escultor Pere Costa, i les de Sant Elm i Santa Maria de Cervelló —patrons de la marina catalana—, obra de Carles Grau, als extrems del primer pis completaven la decoració de la façana fins el 1936 que foren destruïdes.

Planta i secció de l'església de Sant Miquel del Port. Cal observar-hi la perllongació del temple així com el campanar, obres d'Elies Rogent efectuades el 1863.

L'interior de l'església, en forma de planta de saló, està format per tres naus, la central més ampla que les laterals. El sostre està sostingut per arcs que descansen sobre pilars composts per mitges columnes toscanes. En l'elecció de l'ordre toscà, els enginyers militars manifesten una predilecció pel sentit d'austeritat i racionalitat que se'n desprèn. Els murs estan recorreguts per un fris amb metopes i triglifs decorats amb símbols religiosos (l'anyell pasqual, el peix).

L'església, que en el seu origen era de planta quadrada —creu grega— i tenia un cimbori en la part central —reminiscència renaixentista—, sostingut per quatre pilars, fou engrandida entre 1850 i 1863 sota la direcció de l'arquitecte Elies Rogent, que hi afegí dos trams amb un nou cimbori; tot plegat dona a la planta l'estructura actual en forma de creu llatina. Aleshores també s'hi construí un campanar amb una campana que era donació de l'industrial metallúrgic del barri Francesc Lacambra. Aquesta ampliació es féu, molt possiblement, sobre el solar que ocupava el petit cementiri que hi havia a tocar de l'església.

A l'interior hi havia també un retaule barroc, obra de Deodat Casanovas, que desaparegué en l'esmentada ampliació del 1863, conservant-s'hi únicament la imatge de Sant Miquel, obra de Lluís Bonifàs, un dels més importants escultors catalans del segle XVIII.

La resta de la decoració interior: el mausoleu del capità general, Marquès de la Mina, situat al costat de l'evangeli —obra escultòrica en marbre realitzada per Joan Enrich—, bancs de fusta tallada de finals del segle XVIII, així com les piques baptismals que procedien de l'antic convent de Santa Caterina— es conservà fins la darrera guerra civil (1936-1939) en què desaparegueren en esdevenir l'església un magatzem.

Aquesta església estigué al llarg dels segles XVIII i XIX vinculada amb les activitats marineres, ja que alguns gremis de mar hi tingueren altar i ornaments propis i a vegades s'hi celebraren reunions gremials.

Suggeriments

La rapidesa de construcció del temple —poc més de dos anys— mostra la capacitat organitzativa i tècnica dels enginyers militars projectadors del barri i de l'església de la Barceloneta. També ens permet ressaltar la figura del capità general Don Miguel Dávalos i Spínola, Marquès de la Mina, home il·lustrat que promogué importants obres polítiques i culturals a la ciutat. El seu afany per perpetuar la seva memòria és ben palesa amb la construcció d'un mausoleu a l'església que fou dedicada al seu patró, sant Miquel, dins del barri que ell mateix promogué.

FITXA 52. HABITATGE DE LA BARCELONETA		 M. L. 4 B. 57, 17, 59, 39, 64, 45
ADREÇA SANT CARLES, 6		EXTERIOR: ZONA DE LLIURE ACCÉS
 LLIURE	 12, 35, 53, 77, 88, 93, 101, 133 23	

En el moment de la creació del barri, la construcció dels habitatges fou fortament reglamentada pel capità general, el qual imposà normes molt estrictes quant a les seves característiques interiors i exteriors.

El terreny on es bastien s'obtenia directament del capità general mitjançant una concessió perpètua lliure de cens i al·lodial, ja que el sòl de la Barceloneta era propietat de la Corona.

Façana de la cruïlla dels carrers de Sant Elm i de Sant Carles. S'hi pot apreciar el típic balcó del segle XVIII amb barrots helicoidals als extrems i centre de la barana. Es palesa així mateix la petita porta practicada posteriorment per tal d'accedir al pis superior, testimoni del període de subdivisió i partició d'aquest tipus de cases.

Habitatge situat a la cruïlla dels carrers de Sant Miquel i Ginebra, el qual manifesta ja un creixement en alçada tot i que en un primer moment se'n respectaren els trets estilístics originaris.

Els habitatges unifamiliars s'aixecaven ocupant tot el solar de 8,40 m per 8,40 m, sense deixar-hi espai per a pati interior, i per tant les cases s'obrien a dos carrers, o a tres si feien cantonada. Eren, tal com el que ara veiem, de planta baixa i un pis, ja que per no limitar l'abast dels canons de la Ciutadella no podien tenir més alçada. L'aspecte exterior devia ser uniforme, presentant una porta i dues finestres a la planta baixa, i un balcó i dues finestres al pis; les obertures d'arc segmentat estaven decorades amb petites volutes i frontons al mateix temps que la façana solia estar pintada amb colors vius.

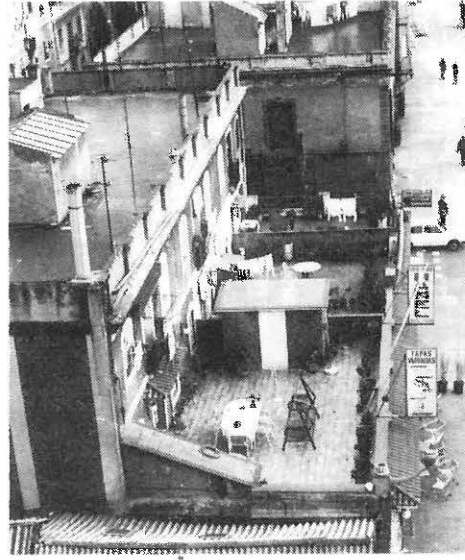
Moltes cases tenien un soterrani ventilat que les assegurava contra la humitat i que s'utilitzava com a dipòsit d'eines o petit magatzem; posteriorment, en l'època de la sobrepoblació del barri i encara avui s'ha emprat com a part de l'habitatge.

Aquests habitatges, que tenien una superfície de 120 m², solien estar ocupats per una sola família, que al segle XVIII era encara la família extensa (pares, avis, oncles).

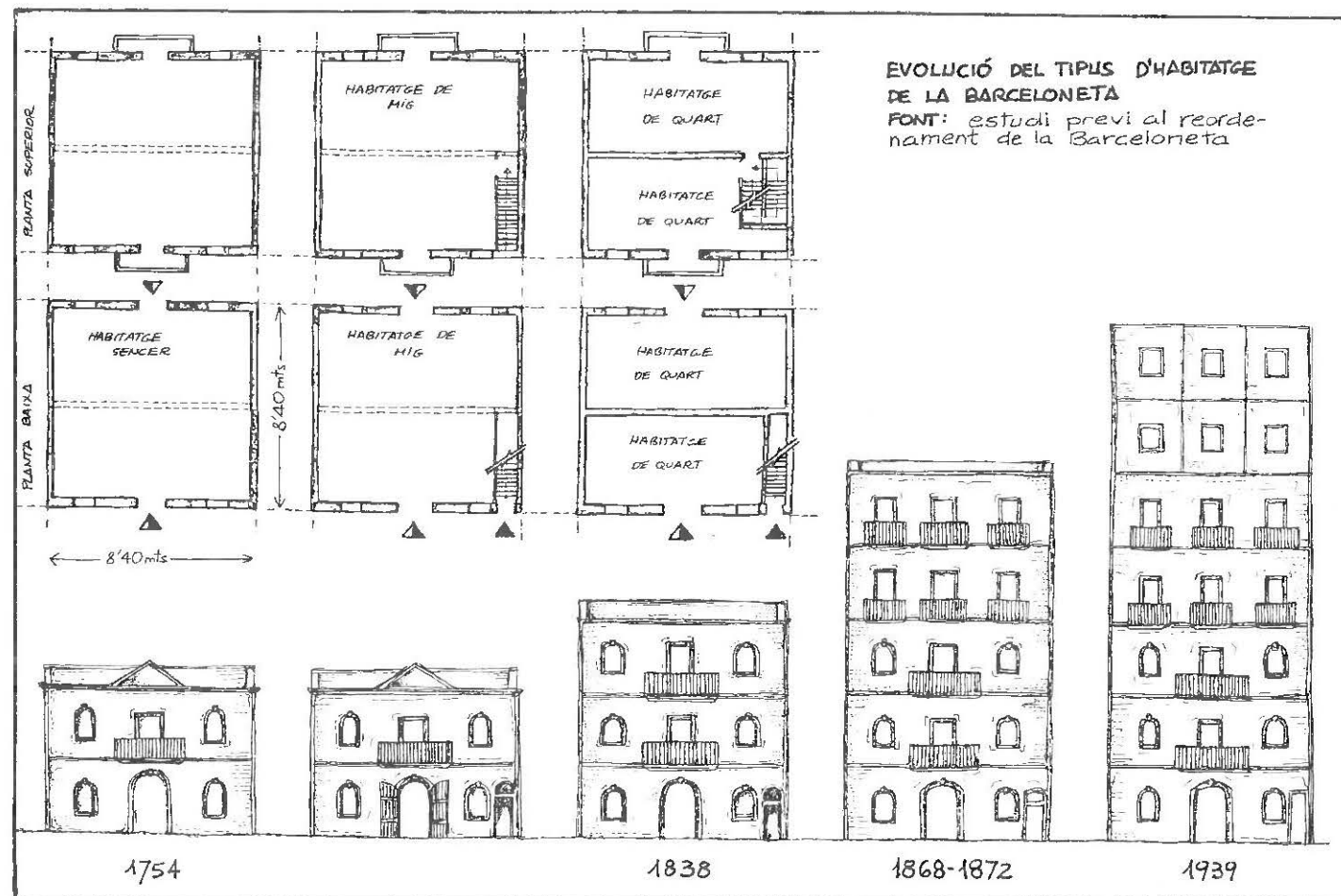
Cap el 1787 el barri tenia 2.392 habitants, havent-s'hi construït més de set-centes cases, totes iguals, ocupades majoritàriament per gent de mar: pescadors, calafats, mestres d'aixa; artesans: boters, corders de viola, i també per gent del ram de la construcció.

Habitatges del segle XVIII alçats a l'antiga Plaça dels Boters. El del centre presenta modificacions en la planta baixa ja que la porta quedà desplaçada per una font que s'instal·là al mig de la façana.

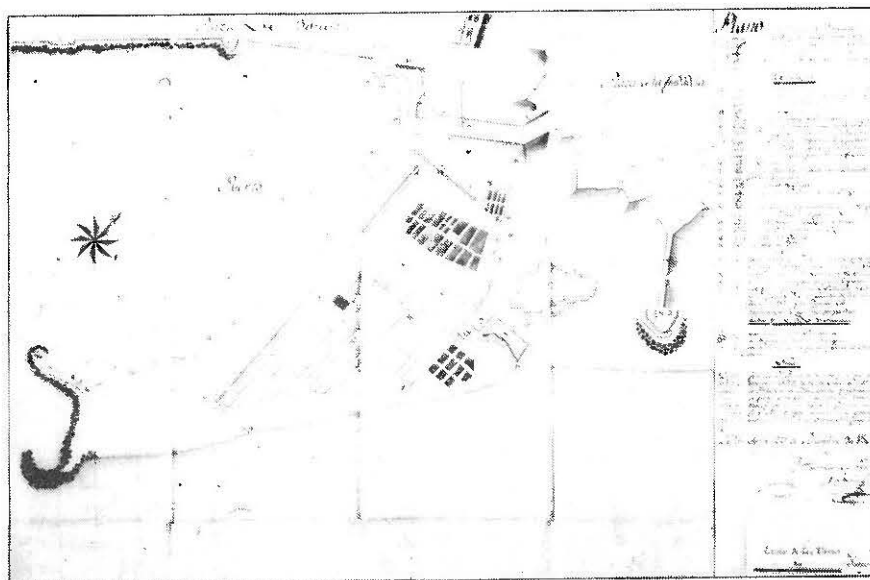
Edifici de la puda d'En Manel. En aquesta fotografia es pot observar amb precisió el caràcter dels cossos avançats que precedien les cases del passeig Nacional i que al llarg del temps es reaprofitaren per a usos diversos.

El barri anà creixent horitzontalment al llarg del segle XVIII i fins el segon terç del segle XIX sobre els terrenys guanyats al mar, on s'anaren repetint les illes allargades i el mateix tipus de solar sobre el qual es bastiren cases seguint el model que ara veiem. La permanència de la jurisdicció militar sobre el barri fou la causa del manteniment durant cent anys del mateix tipus edificatori.

Aquesta tipologia original ha estat modificada, restant-hi molts pocs edificis que segueixen al model original. Això no obstant, la transformació es féu, en la major part dels casos, conservant com a base l'edifici original, afegint-li pisos i alterant-hi part de la façana.

El creixement demogràfic i la demanda d'allotjaments que experimentà el barri a partir del segon terç del segle XIX en relació amb les implantacions industrials («Maquinista Terrestre y Marítima», «Nuevo Vulcano») i la consegüent demanda d'habitatges, féu que els propietaris de les cases intentessin treure'n el màxim profit mitjançant dos procediments: d'una banda la subdivisió interior de les cases del segle XVIII, separant la planta baixa del pis —denominant-se cada part *casa de mig*— i dividint després cada planta en dos habitatges —divisió que donà lloc a l'anomenat *quart de casa*, habitatge d'uns 28 m² que era la quarta part de l'original—. L'altre procediment fou aconseguir permís per aixecar-hi més plantes. El 1839 s'autoritza la construcció d'un segon pis, el 1868 la d'una tercera planta —que molts

La Barceloneta l'any 1801. S'aprecia molt bé l'expansió horitzontal del barri mitjançant la repetició de les illes allargades i del mateix tipus d'habitatges, així com la construcció de cossos avançats a les illes del Passeig Nacional. A la perifèria del barri, el pas del Rec Comtal conforma un espai artesanal (corders, velers) i d'emmagatzement (carbó, vi).

(Font: A.G.S.).

Habitatge de la cruïlla dels carrers de Sant Carles, Sant Elm i Sant Miquel, un dels més ben conservats dels originaris del barri.

propietaris ja havien bastit il·legalment i el 1872 el batlle Rius i Taulet permeté construir-hi quatre plantes.

D'aquesta manera la vivenda passà de ser un bé d'ús emprat pel propietari, a ser una mercaderia o bé de canvi, apareixent per tant de forma massiva l'habitatge de lloguer destinat als nous vinents.

Ja en el segle XX —a l'any 1932— s'autoritza a aixecar a la Barceloneta tantes plantes com a l'Eixample.

El resultat d'aquest procés fou la densificació del barri, de tal manera que a mitjans del segle XIX tenia una densitat molt semblant a la del recinte emmurat, i el 1930 assolí els 1.000 habitants per ha., una de les xifres més altes de la ciutat.

Un altre efecte ha estat la deterioració de les condicions de vida de la població; l'augment del nombre de plantes hi ha impedit la necessària assolellada dels edificis ja que en el projecte del segle XVIII l'alçada era proporcional a l'amplada dels carrers.

Arran d'aquest procés, el barri de la Barceloneta hi ha actualment predominança d'habitatges petits —la majoria són quarts de casa— i deteriorats pel pas del temps. La poca rendabilitat dels lloguers ha fet que els propietaris no s'esmercessin a fer millores.

Suggestiments

El procés de transformació de la tipologia original del segle XVIII es pot seguir perfectament a les cases del carrer Sant Elm, molt a prop de la casa on ara ens trobem. Cal que ens fixem en la permanència de la base de l'edifici —la planta baixa, el primer i el segon pis— així com en els aixecaments posteriors, i en l'escala estreta i petita que oberta a la façana primitiva dóna accés als pisos.

La roba estesa visible al llarg dels carrers manifesta la manca de patis interiors per estendra-la.

Altres edificis que corresponen a la tipologia original són visibles als carrers de Giner i Partegàs números 56-58, d'Alcanar números 13-15, 14, de Grau i Torres número 30, i en cantonada al carrer de Sant Carles número 26.

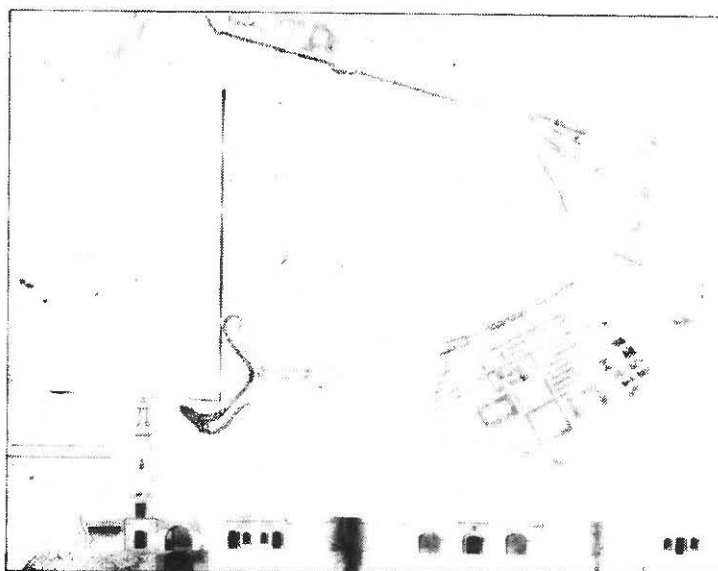
El *Pla Especial de Reforma Interior*, promogut per l'Ajuntament, intenta millorar les condicions d'habitatge mitjançant la rehabilitació i fins i tot la transformació dels habitatges de quart en cases de mig. Al mateix temps, estableix mesures per tal de conservar-hi els edificis tradicionals que encara resten i per tal de recuperar i mantenir el caràcter de l'edificació del sent-cents.

El mestre pot introduir, en relació amb aquesta visita, el tema de la conservació i de la rehabilitació del patrimoni històric, encara que en aquest cas correspongui a un barri popular i no estrictament monumental.

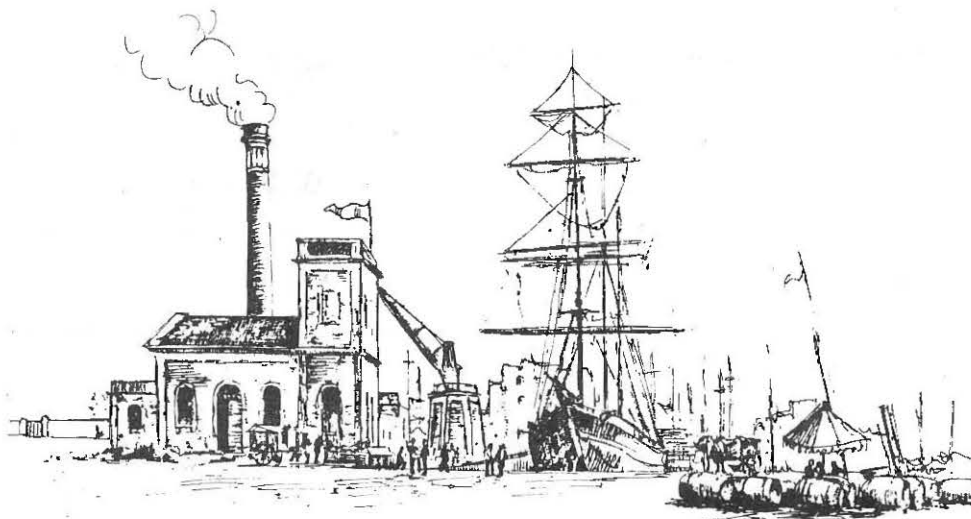
FITXA 53. EL PORT DURANT EL SEGLE XVIII		 M. L. 4 B. 57, 17, 59, 39, 64, 45
ADREÇA MOLL DE PESCADORS		 J.O.P. 318-87-50
 ZONA DE LLIURE ACCÉS	 LLIURE	 34, 35, 86, 103, 122, 141

La represa del comerç exterior al llarg del segle XVIII, juntament amb la política borbònica de millora de ports i arsenals, obra del Marquès de la Ensenada, féu que al port de Barcelona s'hi operessin importants millores.

Aquestes millores eren, més que necessàries, gairebé imprescindibles si es volia dotar la ciutat d'un port modern amb prou amplària i fondària perquè fos capaç de rebre les naus d'envergadura que comerciaven amb Amèrica.

Vista de conjunt del barri de la Barceloneta cap a finals segle XVIII. Hi destaquen els espais ocupats per les dues casernes i la plaça central dels Boters. El plànol va acompanyat per un projecte del moll, pudes i llanterna, obra de P. Cermeño, que es va dur a terme i que pervingué fins a principis del segle XX. Cal fixar-se en la concentració portuària a la Barceloneta, mentre que l'actual moll del davant del Passeig de Colom està ocupat encara per la muralla.
(Font: A.G.S.).

Vista del Moll Vell a la Barceloneta a mitjan segle XIX. Al fons, a l'esquerra, es veu la llanterna i l'andana baixa del port amb les pudes; al davant, una grua moguda per vapor que servia per a les tasques de càrrega i descàrrega.

Gravat que representa el port de Barcelona durant la primera meitat del segle XIX. En primer terme la «matxina», giny de vapor per arborar les naus. Hi destaca també un vaixell de dimensions notables del tipus emprat per al comerç amb Amèrica.

El problema de Barcelona radicava en la manca d'un port natural, al qual s'afegia la presència quasi contínua de bancs de sorra, procedents del Besòs i el Llobregat, que l'envaïen i l'obturaven.

El port existent a principis del segle XVIII començava en l'antiga Duana (actual Govern Civil), seguia per l'actual estació de Rodalies i per part de l'actual Passeig Nacional.

L'origen d'aquest port fou un Reial Decret donat pel rei Alfons V El Magnànim, el 8 de desembre de 1438, el qual autoritzava el Consell de Cent per construir un port i un moll. Així es bastí un esperó sobre el sortint de la muralla, anomenat de Santa Clara (aproximadament en el lloc on actualment es troba el Museu d'Art Modern), mitjançant la construcció d'encafrats o encaixonats de pedres.

Aquest primer esperó fou destruït pels temporals alhora que provocà el descarnament dels murs del litoral. Per aquests motius es decidí variar la localització del port. La primera pedra del nou dic es col·locà al 20 de setembre de 1477, davant de l'anomenada Torre Nova, prop del Puig de les Falzies (aproximadament on ara hi ha el Govern Civil). Aquesta implantació, projectada pel mestre Stassi d'Alexandria, fou ja la definitiva i assentà les bases del que seria el port barceloní.

En anys successius es va anar perllongant el dic cap el sud, de tal manera que l'any 1590 arribà a tenir 103 m de llargària, sense que això impedís que les sorres barressin periòdicament el port i que els temporals en malmetessin els molls i la muralla de mar.

A partir del 1590 es donà un important impuls al port de Barcelona, ja que s'hi perllongà el dic 117 metres més, amb una amplària de 11,15 m. Aquesta perllongació retingué part dels sorra que s'anaren acumulant a l'entorn de l'illot de Maians i que constituïren l'actual sòl de la Barceloneta. Malgrat tot, la importància dels corrents marins feia que els sorra envaïssin el port fins el punt d'obturar-lo. Davant d'aquesta situació, sembla que es projectà una petita dàrsena mitjançant la construcció d'un contra-moll que tanqués el port.

Sembla ser que aquesta obra no arribà a dur-se a terme i sí, en canvi, al llarg del segle XVII es perllongarà el moll cap el sud construint-s'hi una petita llanterna.

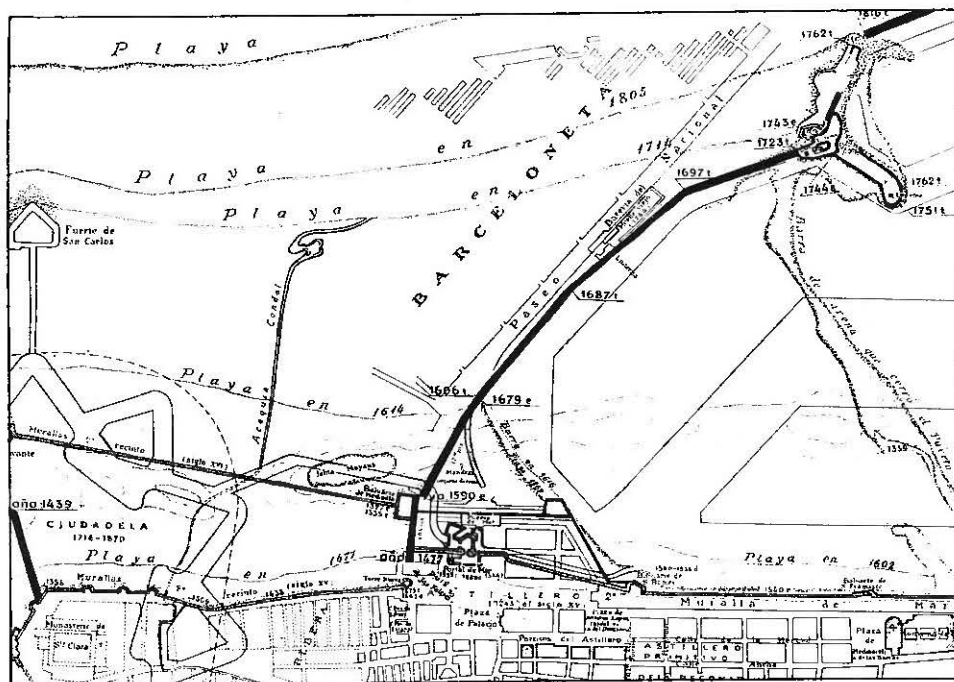
Tot just ocupada la ciutat per les tropes borbòniques, Felip V aprovà un projecte d'endegament del port, redactat per l'enginyer Pròsper de Verboom l'any 1721, que preveia l'ampliació del port ja existent perllongant el dic-moll i construint-hi a més a més dos espigons en forma de L, l'un cap a llevant i l'altre cap a ponent, per tal d'impedir que hi entressin els bancs de sorra.

L'endarreriment de l'execució d'aquest projecte comportà greus problemes per al port, el qual es trobà en una situació crítica entre els anys 1727 i 1738, durant els quals els sorra creixeren tant que hom pensà que arribarien a barrar-lo per complet.

Davant d'aquesta emergència, l'any 1742 es creà una «Junta del Puerto», de la qual formaven part el capità general, l'intendent, el regent de

l'Audiència, l'enginyer comandant, un regidor i un home de comerç, els dos darrers nomenats pel Rei a proposta de la «Junta». La finalitat d'aquesta institució, que es pot considerar d'alguna manera el precedent de l'actual *Junta d'Obres del Port*, era de tenir cura del port, i amb aquest fi fou autoritzada a esmerçar els recursos procedents dels drets d'ancoratge i del vi, entre d'altres. La composició de la «Junta» reflectia molt bé la confluència d'interessos entre les autoritats borbòniques i els comerciants, tan característica de la Barcelona de la segona meitat del segle XVIII.

L'any 1743 es tancà la boca del port a causa dels sorral·ls i la Junta l'hagué de dragar i es plantejà d'una manera definitiva l'endegament del port.

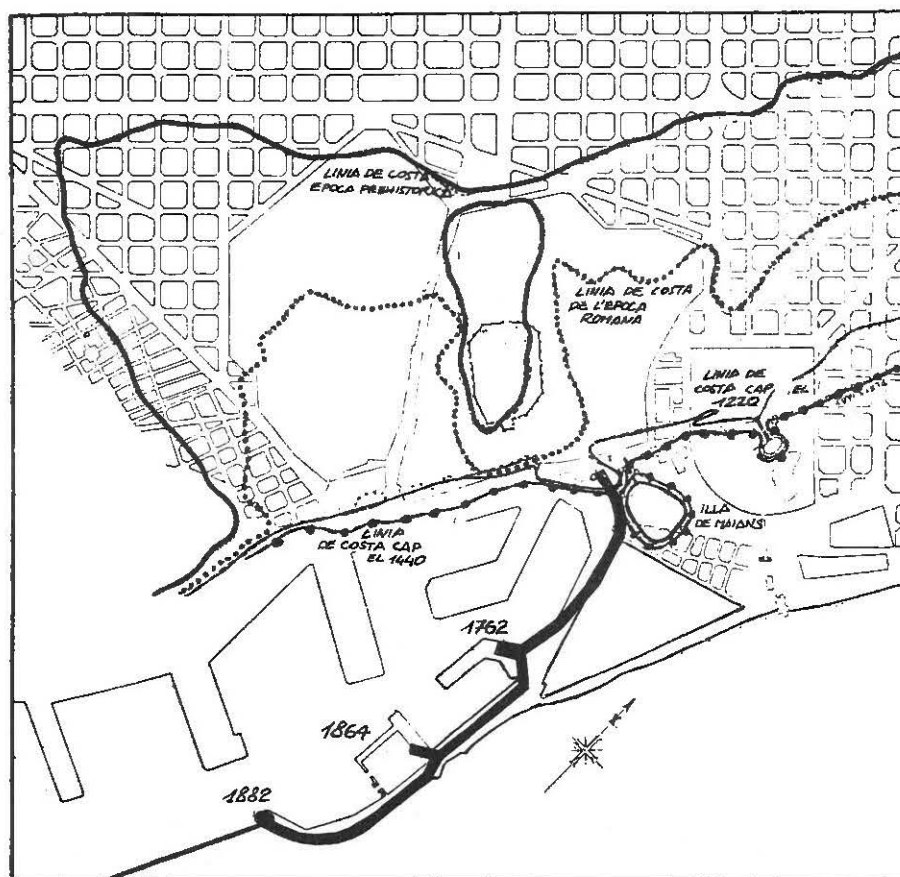

Evolució de la platja i el port de Barcelona (segons Jauregui i Anglada). Al gràfic apareixen nombroses i interessants dades sobre el port de Barcelona. Entre elles destacariem, en primer lloc, l'evolució de la línia de costa (amb una línia puntejada), la desembocadura del Rec i les petites elevacions del litoral barceloní, el Puig de les Fal·lies i l'illa de Maians.

En segon lloc cal observar-hi la línia gruixuda que representa la construcció del dic del port (la **e** indica la data d'inici de l'obra i la **t** la data de finalització), a l'esquerra del gràfic es veu molt bé la localització del primitiu dic bastit el 1439, recolzat sobre la muralla medieval per la part del Monestir de Santa Clara, així com el que fou endegat el 1477 vora el Puig de les Fal·lies i que definí l'estructura actual del port.

Igualment s'hi aprecia molt bé la progressiva perllongació dels dics i molls al llarg dels segles XVII i XVIII, així com les barres de sorra o tanques que periòdicament tancaven la boca del port. Amb una línia més fina s'hi veuen dibuixats els molls actuals.

De fet, a partir de 1749 es millorà notablement el port, possiblement seguint el projecte de J. P. de Verboom. Es perllongà el dic i la construcció dels dos braços s'enllestí el 1762, l'un cap a llevant i l'altre a ponent (aquest correspondria al lloc on ara ens trobem); l'any 1751 s'inicià la reparació de les andanes del moll amb dos nivells: l'anomenada alta, que se situaria a l'alçada de l'actual Passeig Nacional i on es trobava la «Matxina» —aparell per arborar les naus—, i l'andana baixa situada dessota i en la qual s'arregleraven magatzems petits —propietat de l'Estat o llogats a particulars— anomenats pudes, que reproduïen en la seva decoració i distribució de façanes el model de la casa de la Barceloneta.

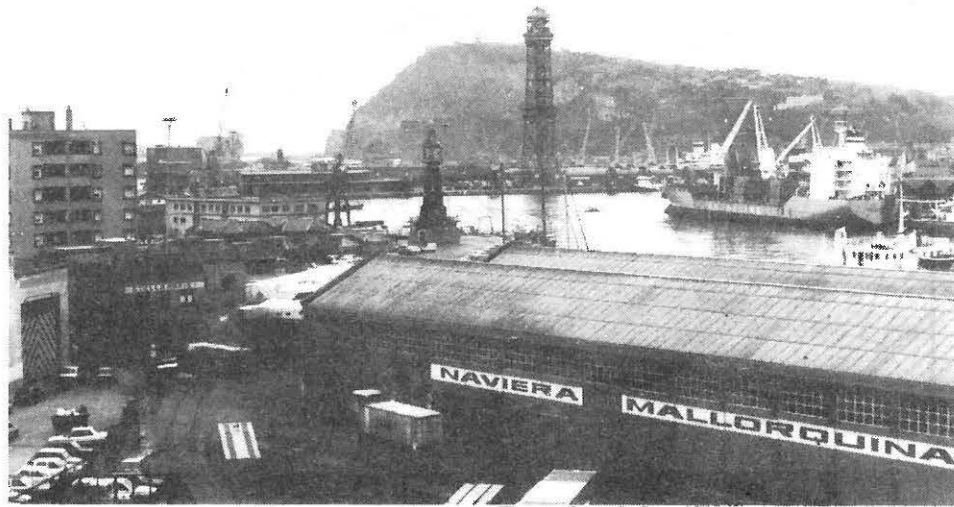

Evolució de la línia de costa i diverses fases de construcció del port de Barcelona (segons A. Rue Dalmau).

L'any 1772 s'enllestiren aquestes obres, i a l'extrem del braç de ponent s'acabà la construcció de la torre que tenim al davant i que servia de bateria i llanterna. És una torre de secció quadrada i figura d'obelisc truncat que presenta la decoració pròpia del barroc acadèmic que trobem en altres edificis de la mateixa època. Una inscripció —que encara podem llegir avui— fa referència a la construcció del port i de la torre. La llanterna es trobava a la part superior i feia de torre de senyals, essent substituïda més tard per un casquet metàl·lic en què s'installà el rellotge de quatre esferes que ara veiem.

Malgrat aquestes millores, els problemes tradicionals del port de Barcelona continuaren reapareixent, havent-s'hi d'efectuar periòdicament neteges i dragaments per tal de mantenir una fondària mínima. Al mateix temps s'anà ampliant el port, prolongant el moll de llevant —que s'anomenà Moll Nou i que correspon a l'actual moll del mateix nom—, que arribà a tenir una llargària de quasi mig quilòmetre, i serví tant per a disposar de més espai per a mercaderies i reparacions navals com per a evitar l'entrada de sorra al port.

D'aquesta manera la Barceloneta, des de la segona meitat del segle XVIII, es convertí en el barri mariner i portuari de la ciutat, ja que era l'únic lloc de desembarcament de mercaderies i passatgers. La resta de

La vella llanterna i el Moll dels pescadors actualment. Es pot constatar que han estat engolits pel creixement continuat del port.

L'actual port corresponent al Passeig de Colom no existia en aquesta època perquè hi havia la muralla del mar. No fou fins a mitjan segle XIX que el port començà a desplaçar-se cap el sud-oest, gràcies a la reestructuració de la *Junta d'Obres del Port* i a l'aprovació d'un projecte d'ampliació que començà per la construcció d'un embarcador enfront de les Drassanes, al capdavant de la Rambla.

Al llarg del segle XVIII el port fou per a Barcelona un element bàsic de la seva activitat econòmica i del seu manteniment com a urbs. La via marítima proporcionava a la ciutat queviures, farratges, vins, primeres matèries tèxtils i cuirs, llenyes i carbó en proporció superior que la via terrestre. D'aquesta manera el port era un instrument tant de comerç interior com de comerç exterior.

L'activitat portuària fou molt important durant la segona meitat del vuit-cents. Entre 1765 i 1780 el port barceloní fou un dels més freqüentats de la península, arribant a una mitjana anual de 1.115 vaixells, tant de la Mediterrània com procedents d'Amèrica, amb la qual Catalunya era autoritzada a comerciar a través de la *Reial Companyia de Barcelona* a partir de 1756 i de forma totalment lliure a partir de 1778.

Suggestiments

Per a un estudi més acurat de l'activitat comercial del port de Barcelona, es podria consultar el volum IV de l'obra de Pierre Vilar: *Catalunya dins l'Espanya Moderna* en què hi ha força informació sobre el tipus de vaixells entrats, la seva procedència i la càrrega de cadascun d'ells.

El Port Autònom de Barcelona organitza visites per a escolars i estudiants. Els grups interessats cal que truquin al Departament de Relacions Públiques del Port de Barcelona, telèfon 318 87 50 per tal de concertar-hi la visita.

El llibre de Joan Alemany: *El port de Barcelona*, publicat pel Port Autònom de Barcelona, ofereix al mestre abundant planimetria sobre l'evolució històrica de les obres del Port.

FITXA 54. MUSEU MARÍTIM - BARQUES DE PESCA			
ADREÇA PLAÇA PORTA DE LA PAU, 1		 318-32-45	 L. 3 B. 57, 64, 14, 59
 De 10 a 13,30 h De 16 a 18,30 h		 19, 21, 92 121	
 GRATUÏTA AMB TARJA DE LA DIPUTACIÓ. PREUS ESPECIALS PER ESTUDIANTS			

Durant els segles XVIII i XIX les formes de les barques i les tècniques de pesca tradicionals van arribar al seu màxim desenrotllament. Els pescadors catalans tingueren un paper capdavanter en el desenvolupament tècnic de la pesca durant el segle XVIII. A mitjan d'aquest segle, pescadors catalans s'installaren a Illa Cristina (Huelva) i a Galícia creant-hi una important indústria conservera. Al final del segle, una *Reial Companyia de Pesca de Barcelona* establí factories a la Patagònia, la qual cosa facilità el desenrotllament de relacions comercials.

A la *Sala de la marina de recreu* del Museu Marítim podem observar alguns dels models de les barques que s'utilitzaren a Catalunya.

El tipus d'embarcacions és molt divers en funció de la tasca o del tipus de pesca. Segons la forma de construcció utilitzada, les més usuals serien les següents:

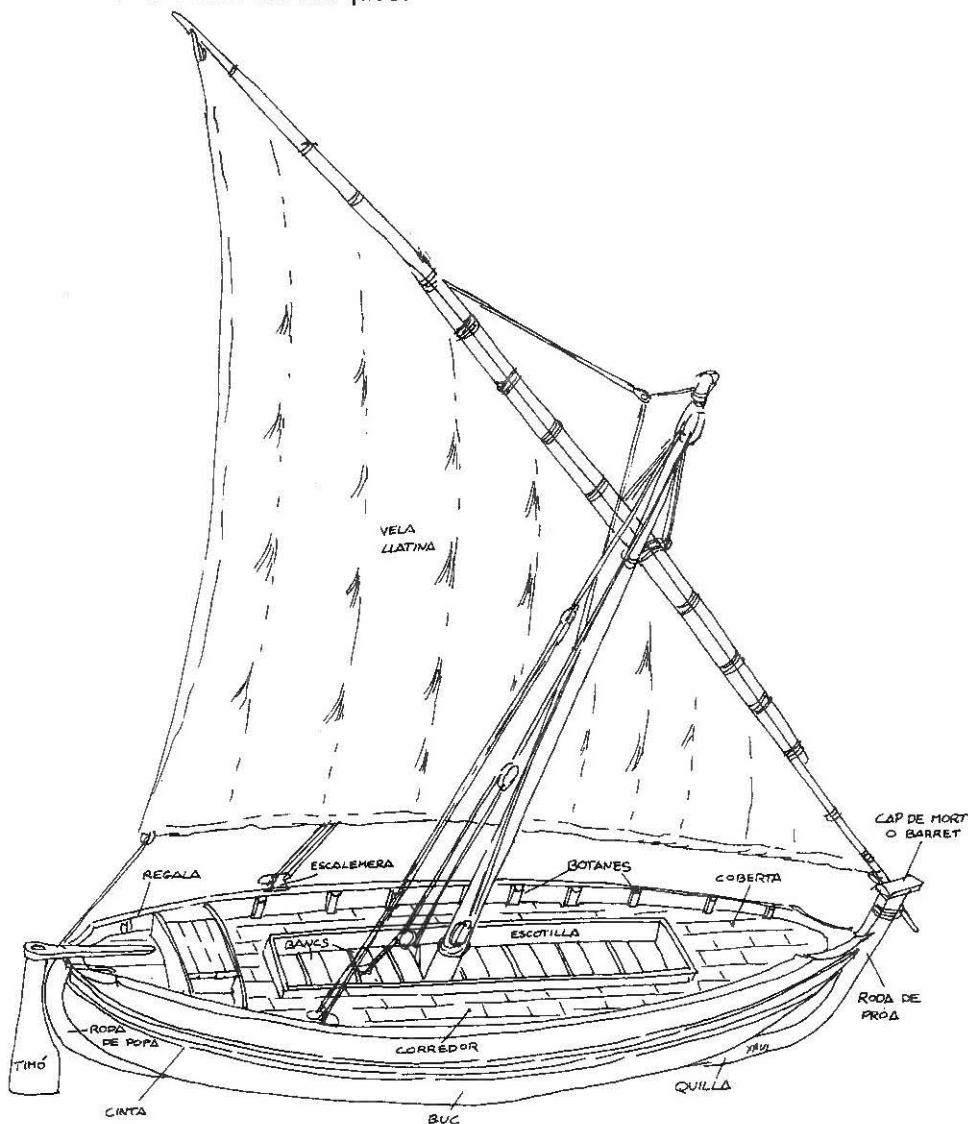
1. Barca de bou

Era una de les barques més característiques de la costa catalana. La seva eslora arribava als 55 i 60 pams. Tant la roda de proa com la de popa eren arquejades, i la de proa sobresortia bastant i estava coronada per una peça anomenada *cap de mort*, molt típica de les petites naus dels Països Catalans.

La barca de bou aparellava veles llatines. Disposava d'un pal central molt inclinat cap a proa i d'un bauprès, i se li podia afegir un pal de mitjana amb una altra vela llatina. A la coberta s'obrien quatre escotilles i normalment hi havia un molinet per facilitar les tasques de recollida d'arts i cordam. Les barques de bou actuaven per parelles; entre dues d'elles estenien una àmplia i extensa xarxa, anomenada *art de bou*, d'arrossegament de fons. L'art de bou disposava d'un cos central amb dues perllongacions,

cadascuna de les quals era arrossegada per una barca. En avançar les barques, els peixos s'emmallaven al fons de la xarxa. No sabem si aquest art és originari d'Itàlia, de Catalunya o d'Occitània; a les primeries del segle XVIII ja s'utilitzava al Principat, i d'aquí s'estengué per tota la península.

Les barques eren hissades a la platja amb bous i navegaven de dos en dos, com els bous junyits quan llauren, raó per la qual reberen aquest nom tant l'art com les barques.

Diferents parts del *llagut*, una de les barques de pesca més usuals a Catalunya, el País Valencià i les Balears.

2. Llagut

És una de les petites barques més usals a la costa catalana. Té roda a proa i popa, la primera coronada pel *cap de mort*. El llagut té bancs al centre i un parell de corredors a banda i banda.

Únicament disposa d'un pal central que aparella una vela llatina. Pot utilitzar-se per a diversos arts i ormeigs.

3. Barca de palangre

És molt semblant a la de bou, i com aquesta disposa d'aparell llatí, per bé que es diferencien en la coberta. La barca de palangre disposa de corredors i de quatre bancs, la seva eslora oscilla entre els 50 i els 55 pams i s'utilitzava per a la pesca de palangre.

Aquest ormeig consta d'una llarga corda anomenada *mare*, que pot arribar a tenir 500 metres, i de la qual pengen unes cordes més petites anomenades *braçols*, de l'extrem lliure dels quals pengen els hams amb els esquers.

4. Barca de sardinals

És similar a la barca de palangre, però més reduïda. L'eslora varia entre els 35 i 40 pams. S'utilitza per a la pesca de la sardina mitjançant un art de deriva, el *sardinal*, que consta de xarxes quadrangulars, les mides de les quals són les adequades perquè s'hi emmallin les sardines.

Les barques de pesca es construïen a les drassanes d'arreu de la costa. També se'n feien a la Barceloneta, i els mestres d'aixa n'eren els encarregats. A la *Sala dels constructors* del primer pis del Museu es poden apreciar alguns dels estris utilitzats pels mestres d'aixa.

A la Barceloneta, al port, de sempre hi hagueren barques de pesca, però també se'n trobaven de varades a les platges de Can Tunis i Llobregat. Unes de les tècniques més utilitzades a les platges properes a Barcelona eren *l'artet* i *l'art*. En la primera d'elles, la barca llençava les xarxes que després eren arrossegades fins a la platja; en el segon cas dues barques realitzaven la feina. Amb *l'art* i *l'artet* es pescaven peixos d'escàs valor, com ara llisseres, mabres, agulles i llobarros petits.

El principal mercat de les barques de pesca del port i platges barcelonines eren els habitants de la ciutat, i la seva importància pel que fa a l'alimentació dels barcelonins era relativament considerable.

Suggestiments

La visita al Museu Marítim per veure-hi les barques de pesca tradicionals es pot completar amb un desplaçament al Moll dels Pescadors. Caldrà agafar els autobusos 57 o 64 davant de les Drassanes i baixar al final del trajecte, vora el Moll dels Pescadors. Encara avui dia podem observar que moltes barques han estat construïdes amb la tècnica tradicional i responen a algun dels tipus anteriorment esmentats.

FITXA 55. MUSEU MARÍTIM - BERGANTÍ		 M. L3 B. 57, 64, 14, 59
ADREÇA PLAÇA PORTA DE LA PAU, 1		 318 32 45
 De 10 a 13'30 h. De 16 a 18'30 h.	 GRATUÏTA AMB TARJA DE LA DIPUTACIÓ PREUS ESPECIALS PER ESTUDIANTS	
 94, 95, 103, 121, 141, 159		

La legalització del comerç català amb Amèrica, en temps de Carles III, va significar el començament d'un dilatat període, que s'allargà fins el 1898, de febril activitat per als ports i la marina catalans, encarregats de vehicular l'intercanvi comercial.

El Museu Marítim de Barcelona ha estat muntat en bona part amb materials d'aquest període i a les seves sales i vitrines podem trobar excel·lents peces i documents per estudiar el paper del món navilier en el procés d'apertura de mercats catalans a Amèrica.

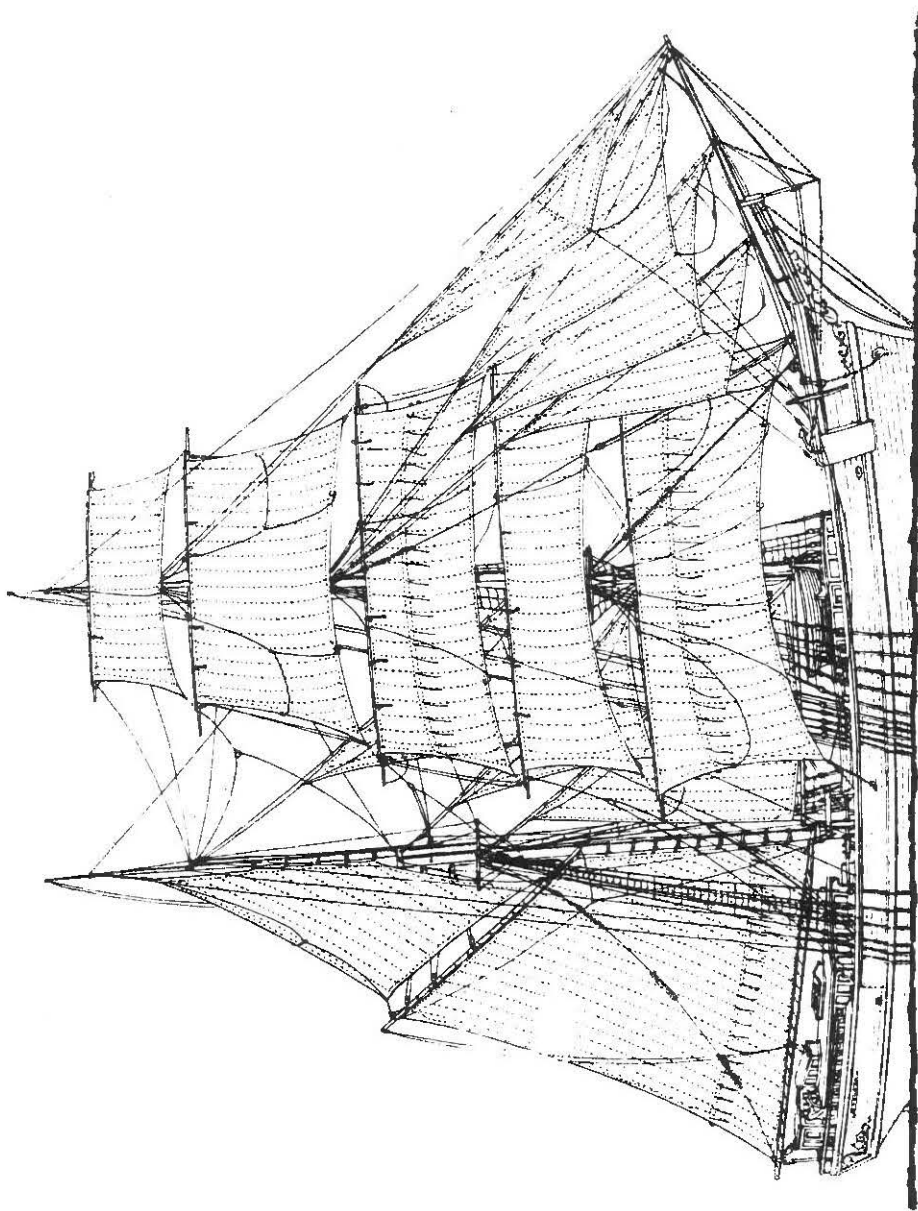
La construcció i nolit de vaixells no va ser patrimoni restringit dels grans ports, ans al contrari, El Masnou, Arenys de Mar, Canet, Blanes, Lloret, Sant Feliu de Guíxols, Premià, Mataró, Malgrat, Palamós i Badalona es distingiren per les seves drassanes i ports, practicant-se des d'ells un intens tràfic.

Barcelona hi tenia un paper important i també les drassanes situades a la Barceloneta.

A la *Sala Capmany* del Museu podem observar un mural on s'indiquen els principals ports i drassanes del segle XIX; també hi ha els colors, insígnies, senyeres i retrats de les principals famílies navilières.

Els principals ports disposaven de les seves pròpies escoles nàutiques, com ara l'*Escola Nàutica de Barcelona*, patrocinada per la *Junta de Comerç*. Una part dels exercicis es realitzaven sobre grans maquetes de diferents tipus de vaixells; en aquesta sala se'n conserven de Mataró, Arenys de Mar i Vilassar.

En general les drassanes, que estaven a l'aire lliure i arran de platja, depenien d'un mestre d'aixa d'anomenada, propietari del negoci. En unes drassanes mitjanes treballaven uns 30 mestres d'aixa, 7 calafats (encarregats d'impermeabilitzar el buc del vaixell), 4 o 5 colles d'asserradors de

Berganti (segons B. Lanstrom)

3 homes cadascuna, un fuster (que feia lliteres, cambres i armaris), un manyà o ferrer de mar (que feia perns, claus i peces de ferro) i un escultor encarregat de la talla dels mascarons.

Un dels millors mestres d'aixa fou en Josep Vieta, de Blanes. Pels vols de 1850 un dels vaixells construït per ell, el bric-barca «Pablo Sensat», va travessar l'Atlàntic en 15 dies, veritable rècord de l'època. A la Barceloneta, els mestres d'aixa més ben reputats van ser els Cisteré, Julià, i Martí, alguns dels quals s'enriquiren amb activitats comercials.

A la *Sala dels Constructors* del Museu es poden veure els estris i part de l'utillatge dels mestres d'aixa, i en el vestíbul de la *Sala de Pere IV* podem trobar un interessant conjunt de mascarons de proa.

La flota mercant catalana tenia diferents tipus de vaixells: per al comerç de cabotatge mediterrani es disposava de les *barques de mitjana*, però per anar a ultramar calien vaixells que fossin grans i ràpids alhora. A la *Sala Capmany* podem observar models d'alguns dels vaixells més usuals: *fragata* (model 128), *corbeta* (model 199), *bergantí goleta* (model 141), *bergantí* (model 196). Existien, però, altres tipus de vaixells: els *bric-barques*, les *pollacres*, les *goletes* i els ràpids *falutxos* (utilitzats sobretot per traficar esclaus negres).

El bergantí, un dels velers més usats per la seva capacitat i la seva rapidesa, es distingia pel fet de tenir dos pals i bauprès.

El velam podia variar segons el tipus, però generalment aparellava velles quadrades amb flocs al davant i cangrea al darrera.

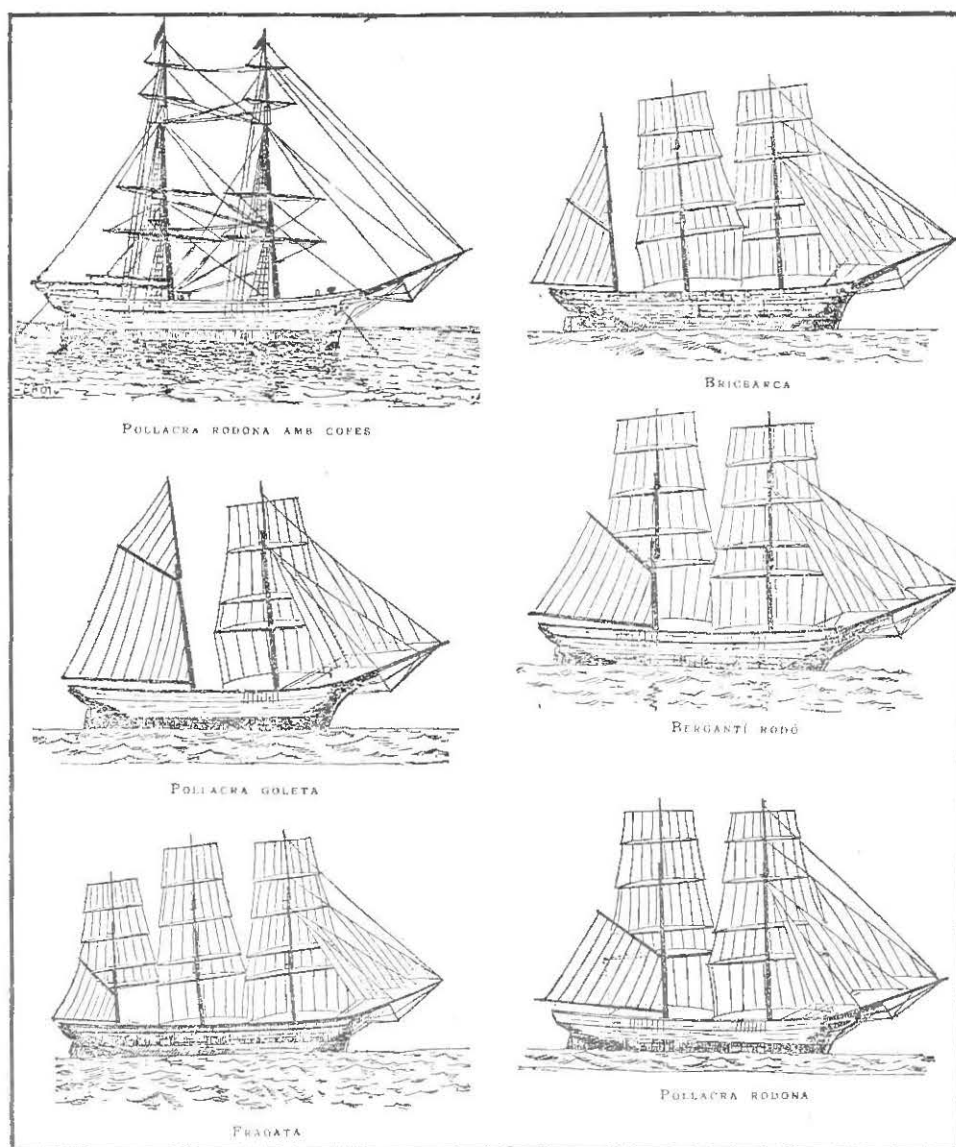
L'interior del bergantí es distribuïa en funció de les necessitats del comerç, i així la bodega ocupava la major part de l'espai. A proa hi havia les lliteres de la tripulació i annex a la bodega el dipòsit d'aigua i la «gambusa» o dipòsit de queviures. A popa hi havia el menjador, i a banda i banda d'aquest estretes cambres per als oficials o passatgers distingits.

La tripulació habitual era d'uns 15 homes: el *capità*; el *pilot*, que tenia carrera nàutica i era l'encarregat de controlar el velam, la velocitat i de fixar la posició amb el compàs; el *nostramo*, capatàs de la tripulació; el *mestre d'aixa*, encarregat de les reparacions i dels treballs de fusteria; el *majordom*, que portava els comptes, tenia cura de les provisions i servia la taula als oficials; el *cuiner*, encarregat dels àpats; els *companys* o mariners (uns 5), que feien les feines dures, i també hi havia encara els *mossos*, que eren molt jovenets i feien de majordoms a la marineria. La vida, durant les llargues travesses, no era fàcil, i els menjars eren monòtons i salats. La base de les provisions la constituïen el bacallà, els fèsols, els cigrons, les cebes, les patates, el vi, el rom, la galeta, els ous en calç i de vegades gallines i conills que s'embarcaven vius. Es carregaven unes 30 tones d'aigua que sovint s'exhaurien (solament hi era permès de rentar-se amb sabó els diumenges).

En un primer moment, a finals del segle XVIII i començaments del XIX, era freqüent que es formessin societats, on participaven mercaders, manufacturers i també capitans i mestres d'aixa, per explotar un vaixell. A poc

a poc, però, es van anar establint cases navilieres, propietàries dels vaixells que feien tractes amb els comerciants.

El benefici principal de les companyies navilieres eren els *nolits*, és a dir, els diners que pagaven els comerciants al propietari del veler pel transport de càrrega des del port fins a ultramar i viceversa.

Diferents tipus de vaixells utilitzats usualment per al comerç català interoceànic (segons E. Roig)

Les rutes seguides pels velers catalans eren molt diverses. Un dels destins més habituals eren L'Havana: els vaixells salpaven carregats de vi, oli, arròs, sal, rajoles, etc., i a Cuba carregaven *colonials* per a la tornada o bé feien cap a Nova Orleans per tal de carregar-hi fustes selectes, cotó i dogà (fusta utilitzada pels boters). D'altres vaixells anaven cap a Montevideo, hi deixaven els productes catalans i anaven a L'Havana carregats de «tasajo» (carn de bou salada i seca), i de L'Havana vers Nova Orleans, on carregaven i tornaven cap al Principat.

Els vaixells que anaven a Filipines tornaven amb tabac, copra (polpa de coco), canyella i pebre, i els que anaven a Valparaiso (Xile) retornaven nitrats.

A la *Sala Capmany* podem veure alguns diaris de navegació de la segona meitat del XIX (vitrinal 65), una carta de l'Atlàntic amb les principals derrotes (vitrina 163), juntament amb coneixements d'embarcament, assegurances marítimes i patents de sanitat.

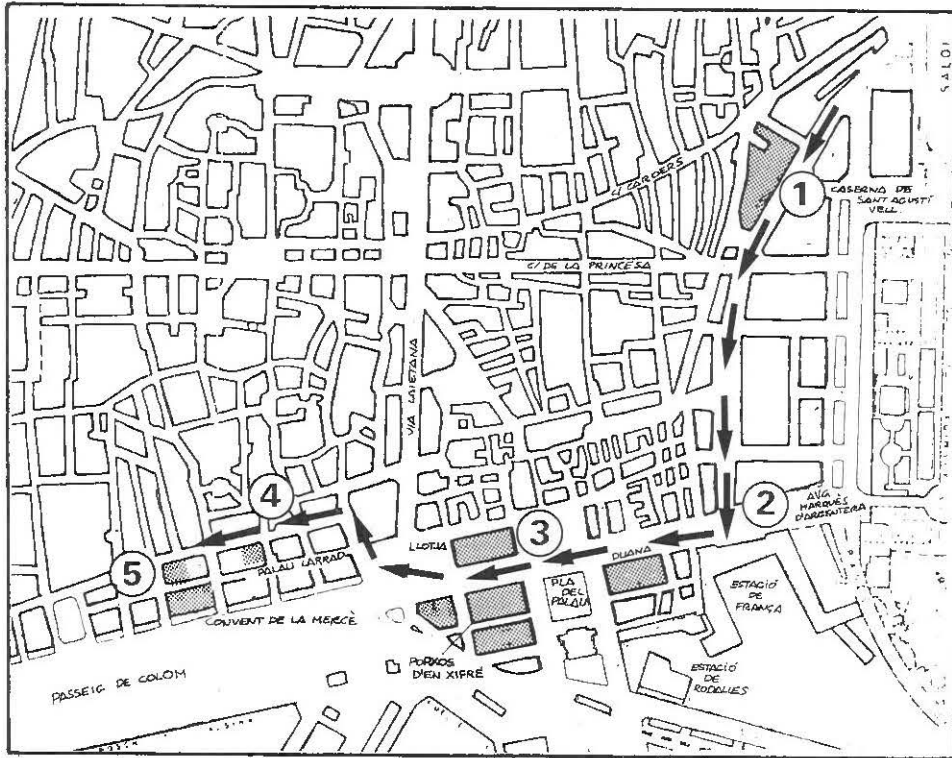
Suggeriments

La visita es pot centrar a la *Sala Capmany*, i caldrà remarcar l'extrema complexitat de la navegació a vela i la sofisticació que va arribar a assolir. La complicació del velam es pot apreciar molt bé a les grans maquetes d'aquesta sala.

Pel que fa a les societats comercials i tipus d'empresa dels primers moments del comerç americà, val a dir que Pierre Vilar, en el volum IV del seu llibre *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, ha estudiat força exemples que hi poden permetre un treball més acurat i complet.

Per conèixer l'ambient mariner del cabotatge català de mitjan segle XIX és força interessant la novella de Joaquim Ruyra, *El rem de trenta-quatre*, que relata l'itinerari i les anècdotes d'una barca de mitjana al llarg de les costes catalanes.

L. 1, 3
B. 39, 45, 19, 42, 29,
14, 59, 57, 64, 22

A les darreries del segle XVIII es basteixen a l'actual Pla del Palau importants edificis vinculats amb funcions mercantils (Llotja, Duana), que

completaven els d'altres èpoques com el Palau Reial; l'impuls definitiu a la urbanització d'aquesta zona es produí a principis del segle XIX, amb l'ajardinament de l'Esplanada, la creació del Jardí del General i l'endegament del Pla del Palau. Tots aquests elements urbans configuren el centre d'un barri marítimo-comercial i alhora burgès i nobiliari que es perllongava pel carrer Ample per una banda, i per l'altre fins el Passeig de l'Esplanada.

Tanmateix aquest barri no fou ni el barri portuari ni el barri mariner de Barcelona, ja que aquesta funció era la pròpia del barri de la Ribera i en ser enderrocada aquest, passà a la Barceloneta. A més a més la muralla de mar que corria per l'actual Passeig de Colom el distanciava físicament del mar.

Començarem el nostre itinerari per la part nord d'aquesta façana marítima i més concretament pel carrer del Comerç.

1. Caserna de Sant Agustí Vell

Al carrer del Comerç, entre el de Tiradors i la Plaça d'en Pons i Clerch, es troba la caserna de Sant Agustí (vegeu fitxa 56) que juntament amb les de la Barceloneta i la de les Drassanes completaven les edificacions bastides el segle XVIII per tal d'allotjar-hi la guarnició militar.

Aquesta caserna se situava davant de l'anomenada Esplanada, espai buit entre la Ciutadella i les primeres cases de la ciutat. Aquest espai, destinat a maniobres militars, estava vorejat pel Rec Comtal, que anava a cel obert fins finals del set-cents, que fou cobert des de les Basses de Sant Pere fins gairebé el mar i convertit en els carrers anomenats de Tantarantana i del Rec.

Si seguim pel carrer del Rec podem reconèixer fàcilment, les cases que s'hi bastiren quan es cobrí el canal, ja que la seva estructura i ornamentació són molt semblants a les de la Barceloneta.

Continuarem per aquest carrer, fixant-nos en la trama dels carrers que s'obren a banda i banda i que són la resta del traçat del barri de Ribera, fins a l'actual Avinguda del Marquès de l'Argentera.

2. Jardí del General (Avinguda del Marquès de l'Argentera)

Aquesta ampla avinguda s'obrí a finals del segle XIX sobre una part de l'anomenat Jardí del General.

Aquest fou un dels primers jardins de la Barcelona emmurada, tant poc dotada en aquella època d'espais lliures i d'arbres.

Estava situat al final de l'Esplanada, entre l'actual estació de França i el Born, quan aquesta anava perdent el seu caire militar, ja que l'any 1803 el capità general Agustí de Làncaster hi havia manat urbanitzar un passeig arbrat.

El Jardí del General —nom que fa referència al seu promotor, el capità

general Castaños— es creà el 1815 i el seu disseny seguia el que podríem anomenar urbanisme de paisatge, segons models anglesos i francesos de jardins públics de l'època.

Malgrat les seves reduïdes dimensions, distribuïa la seva forma triangular en carrers que definien espais amb estanys —on nedaven cignes—, brolladors, hivernacles de plantes tropicals, gàbies amb ocells exòtics i un petit bosc amb una caseta rústega. Un bon nombre d'estàtues de marbre que representaven personatges mitològics completaven la decoració del Jardí, el qual era un dels llocs preferits pels barcelonins fins que desaparegué durant el darrer terç del segle XIX.

Seguint per l'Avinguda del Marquès d'Argentera arribarem al Pla del Palau.

3. Pla del Palau

Aquest espai ciutadà s'anà configurant com un nou centre urbà gràcies a la construcció, a les darreries del segle XVIII, de notables edificis administratius i polítics com la Llotja i la Duana que s'uniren als ja existents, com el Palau Reial avui desaparegut (estava situat entre el carrer de Palau i la Plaça de les Olles, davant de la Llotja) i que fou residència dels capitans generals entre 1714 i 1846.

A principis del segle XIX, l'any 1818, i promogut pel capità general Castaños (encara era forta a la ciutat la iniciativa urbanitzadora de l'administració militar enfront els organismes municipals), es féu un important projecte d'ordenació i eixamplament que volia donar-li un veritable caràcter monumental. Les obres s'iniciaren el 1820, moment en el que se li donà al Pla del Palau el nom de Plaça de la Constitució, però els canvis polítics en dificultaren la realització, que no es reprengué fins el 1833.

Aleshores s'urbanitzaren els espais lliures existents amb quatre illes de cases —els anomenats Porxos d'En Xifré i Cases de Collaso— i es bastí el Portal del Mar, situat on ara hi ha l'Escola Nàutica, monumental construcció de pedra que substituï els antics portals de la muralla.

S'urbanitzà, també, el centre del Pla ,on es col·locà l'actual font de marbre dedicada al geni català, representant els rius de Catalunya —Llobregat, Ter, Segre i Ebre— i les quatre províncies catalanes, obra de l'arquitecte Francesc Daniel i Molina.

També s'hi endegà un passeig, anomenat d'Isabel II, que partint del Pla del Palau conduïa a la Muralla de Mar, sobre la qual es construí el 1834 un passeig elevat que permeté als barcelonins de contemplar el mar i el port.

Totes aquestes realitzacions convertiren el Pla del Palau en un veritable centre comercial i administratiu i en lloc de residència burgesa, al mateix temps que es constituï com un excellent conjunt d'urbanisme i arquitectura neoclàssics.

Per tant, fóra interessant aturar-se davant de l'edifici de la Duana (ve-

geu fitxa 57) i, travessant el Pla, recórrer els Porxos d'En Xifré (vegeu fitxa 58), per anar després a visitar l'edifici de la Llotja (vegeu fitxa 59).

Tot sortint de Llotja travessarem la Plaça d'Antoni López, bastida sobre l'antic convent de Sant Sebastià, i en creuar la Via Laietana entrarem al carrer Ample, fins el número 28, per visitar el Palau Larrard.

4. Palau Larrard o Sessa

Al llarg del carrer Ample, l'eix principal del barri marítim, s'aixecaren antigament nombroses residències nobiliàries a les quals s'uniren d'altres bastides durant segle XVIII. Aquestes construccions juntament amb els edificis d'habitatges per a les classes mitjanes (fixeu-vos en el del número 39 que correspon al tipus descrit a la fitxa 63), donaven al carrer Ample de finals del set-cents i principis del vuit-cents un caire nobiliari i burgès, molt diferent del que té avui.

El palau Larrard (vegeu fitxa 60) —actualment ocupat per l'Escola Pia— és un interessant exemple de l'arquitectura nobiliària d'estil neoclàssic.

Continuarem pel carrer Ample fins a la Plaça de la Mercè.

5. Església de la Mercè

L'església que s'alça a la Plaça de la Mercè formava part del convent del mateix nom (vegeu fitxa 61), instal·lat en aquest indret des de l'edat mitjana.

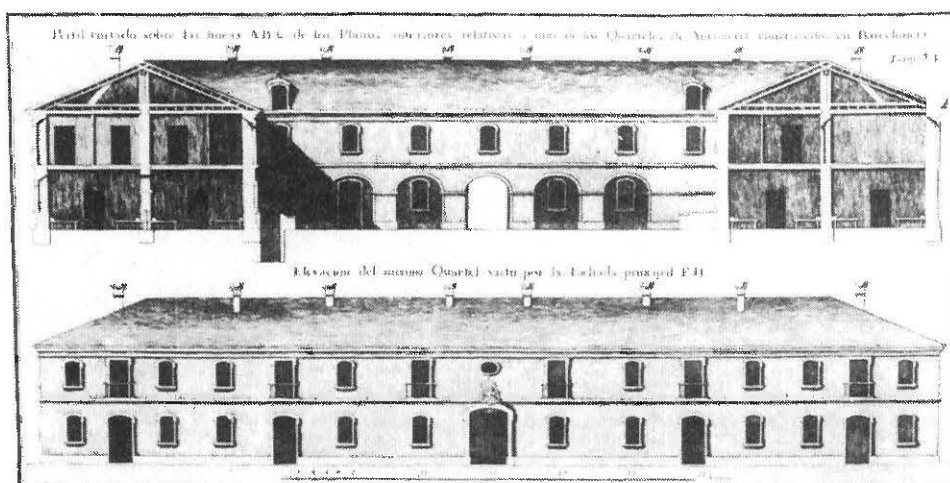
Un cop haguem visitat l'església de la Mercè podem cloure l'itinerari a la Plaça del Duc de Medinaceli, situada al bell mig de l'antic convent dels Franciscans, notable construcció gòtica que es començà a enderrocar l'any 1822, bastint-s'hi el 1844 l'actual plaça i dues illes de cases. L'hort del convent, tocant ja la Rambla, es convertí en l'actual Govern Militar.

FITXA 56. CASERNA DE SANT AGUSTÍ VELL - L'«Academia Militar de Matemáticas»		 L. 1 B. 45, 39, 19 5, 42
ADREÇA COMERÇ, 36	 EXTERIOR: ZONA DE LLIURE ACCÉS	
 LLIURE	 1, 34, 58, 150	

El convent de Sant Agustí Vell (segles XIV-XV) va ser testimoni d'alguns dels combats més aferrissats de l'11 de setembre de 1714.

De resultes de la batalla el convent resultà parcialment destruït, sofrint pèrdues irreparables.

Pels volts del 1738 el convent no era sinó un conjunt d'edificis irregulars agrupats al voltant dels claustres. El que havia estat església es

Perfil i façana de la Caserna d'Infanteria, que junt amb la de cavalleria o de Sant Carles, de similars característiques, foren bastides entre 1746 i 1779 a la Barceloneta. Ambdues i la Caserna de Sant Agustí Vell són els primers exemples a Barcelona d'edificis especialment dedicats a allotjar tropes. Cal remarcar que la façana repeteix l'estructura dels edificis d'habitatges tradicionals de la Barceloneta.

convertí en una fleca, i després s'hi installaren magatzems. L'arquitecte Pere Bertran hi practicà obres de remodelatge entre el 1738 i el 1748. Pel 1750 els agustins abandonaren definitivament el convent, les dependències del qual foren progressivament condicionades per a usos militars fins que esdevingueren una caserna.

Els enginyers militars arranjaren el conjunt de l'edifici, bona part del qual es destinà a allotjar la «Real Academia Militar de Matemáticas». La nova façana, orientada devers la Ciutadella, hi fou l'obra més destacada. A l'interior, inserits a l'edifici, encara ens han pervingut alguns dels elements gòtics originaris del convent.

Es tracta d'un edifici d'escassa monumentalitat; això no obstant, la regularitat en la composició de l'edifici (uniformitat i sobrietat en les obertures, amb un lleu emmarcament i amb la simbòlica *pedra clau* al centre) mostren la racionalitat de les obres dels enginyers militars. Tot hi era previst, podent continuar l'obra d'aquesta manera d'altres enginyers que no l'haguessin projectada. En bona part, l'ornamentació deixà pas a la solidesa dels edificis.

Cal parar atenció a la institució que s'hi va allotjar, ja que tindria una importància cabdal en el desenrotllament de l'arquitectura i l'urbanisme a Catalunya i fora d'ella. L'«Academia Militar de Matemáticas» s'hi va establir l'any 1720, amb l'afany de recuperar la tradició d'estudis de tema

Caserna de Sant Agustí Vell. Façana del carrer del Comerç.

militar que tenia Barcelona. L'enginyer general Jordi Pròsper de Verboom va tenir una intervenció especial en la seva formació, així com el també enginyer militar Alexandre de Rez, ambdós formats a l'escola de Brusselles. L'any 1736 s'incorporà al professorat de l'acadèmia Pedro de Lucuce, que en seria un dels principals impulsors.

L'«Academia» de Barcelona, orientada bàsicament envers la formació d'oficials experts en artilleria, fortificació, arquitectura militar i cartografia, tingué una important peculiaritat que va contribuir al ressò dels seus estudis: en cada promoció d'alumnes es preveia la inclusió de cinc membres no militars i, per altra banda, els estudis d'arquitectura civil hi tenien un paper important.

Aquests fets van tenir una peculiar importància, ja que des del 1717 la totalitat dels estudis universitaris de Catalunya havien estat traslladats a Cervera, i l'arquitectura i l'urbanisme van trobar un refugi adequat a l'«Academia», la qual esdevingué l'únic centre vàlid perquè militars i civils poguessin estudiar conjuntament aquelles disciplines.

Amb el seu programa d'estudis, l'«Academia» preparava experts en enginyeria civil i militar, molt necessaris per a la política de fortificacions i obres públiques que practicaven els primers Borbons. La realització d'aquestes obres requeria la intervenció d'equips d'enginyers i grups de mestres d'obra capaços d'interpretar plànols, directrius o orientacions, de

Caserna de Sant Agustí Vell. Façana principal vista des de les rodalies del Born.

Placeta de l'Acadèmia a la zona posterior de la Caserna de Sant Agustí Vell.

prendre mides, de nivellar i de resoldre problemes imprevistos o puntuals. Aquests coneixements no els rebien els paletes en l'aprenentatge gremial i si s'assolien gràcies als cursos de l'«Academia».

Així doncs, l'«Academia», a més a més de ser un centre al servei de l'exèrcit, contribuï a la formació professional de mestres d'obra i arquitectes civils.

El professorat de l'«Academia» estava format per destacats enginyers militars que hi aportaren notables influències de França i Itàlia, i gràcies al seu mestratge damunt els constructors civils o amb la seva intervenció directa sintonitzaven l'arquitectura i l'urbanisme amb els grans corrents internacionals del moment (barroc acadèmic, neoclassicisme).

Els enginyers militars van ser els projectistes i supervisors de gairebé la totalitat d'obres públiques promogudes per la Corona a Catalunya: el camí de Barcelona a Madrid, a través de l'Ordal i Vilafranca, que incloïa obres tan destacades com el pont de Molins i el viaducte del Lladoner; terraplens i murs de contenció per evitar les inundacions del Llobregat, Daro, Ter, etc. Van treballar en la construcció d'edificis religiosos i civils, com l'església de Sant Miquel del Port, la Universitat de Cervera o la Seu Nova de Lleida. Van projectar les noves poblacions creades per la monarquia (Barceloneta, Sant Carles de la Ràpita). Van intervenir en els eixam-

Escut de l'«Acadèmia Militar de Matemàtiques» de Barcelona.

ples de diferents ciutats i viles com Tarragona i Olot; també en arranjaments urbans (carrer Nou de la Rambla i passeig de l'Esplanada de Barcelona). Van aixecar els primers plànols topogràfics fets amb rigor. Finalment també val dir que participaren en la construcció de casernes i fortaleses (Montjuïc, Sant Ferran de Figueres, Castellciutat, Cardona, Lleida, Tortosa, Roses, Berga, etc.).

La influència de l'«Academia» arribaria més enllà del Principat: els enginyers que s'hi formaren van participar en la construcció de la fàbrica de Tabacs de Sevilla, les fortaleses de Lima i Cartagena d'Índies i en moltes altres construccions llatino-americanes.

Més tard l'«Academia» deixaria de tenir competència exclusiva de les seves disciplines, a conseqüència del desenvolupament de dues institucions de caire civil, la «Real Conferencia físico-matemática-experimental», predecessora de la «Real Academia de Ciencias Naturales y Arte» i l'*Escola d'Arquitectura* inclosa dins el pla d'ensenyament de la *Junta de Comerç*.

Sugeriments

És interessant de comparar la visió que ofereix la façana de la caserna pel carrer de Comerç amb la part posterior que es pot observar des de la plaça de Sant Agustí Vell. Encara es conserva aquí una porta barroca, ori-

ginària del convent, que dóna a la placeta interior de l'Acadèmia, des d'aquesta placeta es poden encara veure algunes arcades gòtiques.

És convenient recordar que la façana davantera de la caserna no estava edificada i que la zona entre aquesta i la Ciutadella estava ocupada pel passeig de l'Esplanada.

FITXA 57. LA DUANA		 L. 4 B. 57, 16, 17, 45, 39, 14
ADREÇA AV. MARQUÈS D'ARGENTERA / PLA DEL PALAU		
 EXTERIOR: ZONA DE LLIURE ACCÉS INTERIOR: VISITES CONVINGUDES		
 LLIURE	 1, 24, 120, 126	 319-25-00

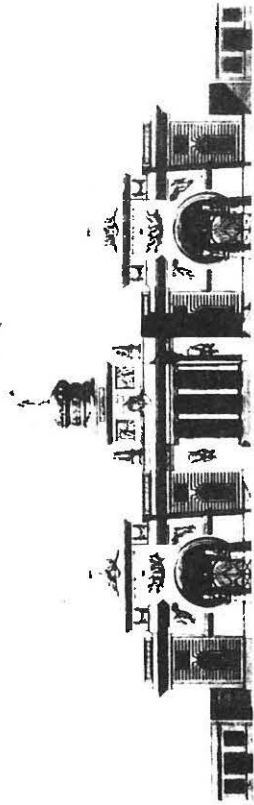
Des de l'Edat Mitjana Barcelona disposava d'un recinte per dipositar-hi les mercaderies, examinar-les i aplicar-hi la imposició corresponent. Primerament foren les dependències de la Llotja les que feren la funció de control, però quan aquesta es féu insuficient hom instal·là la Duana prop dels magatzems de blat, anomenats els Pallols d'Avall, amb els quals arribà a formar un sol edifici.

El 1777 un incendi destruí l'edifici on estaven instal·lats els serveis de la duana, i Miquel de Roncali, ministre d'Hisenda i enginyer de Carles IV, projectà un nou edifici, que es bastí entre 1790 i 1792 i que ha perdurat fins els nostres dies.

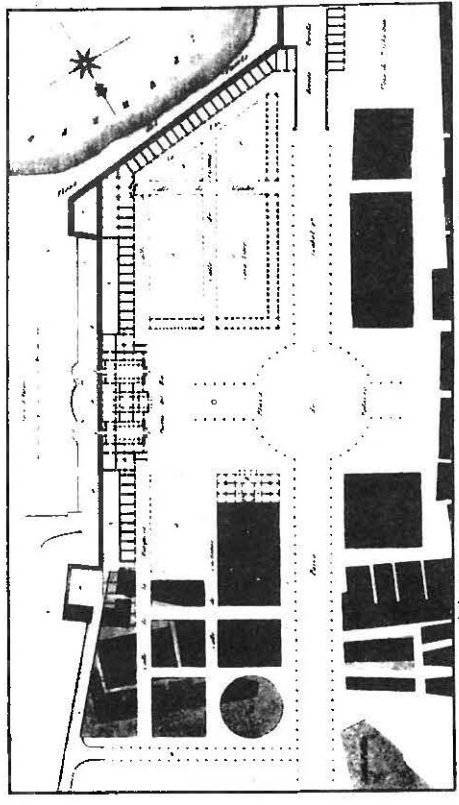
L'edifici de la Duana incidí sobtadament en el gust de l'època, i fou motiu de comentari i de referència de molts dels viatgers il·lustrats que visitaren la Barcelona d'aquells dies. Locker, un d'aquests viatgers, publicava el 1824 a Londres una obra totalment dedicada a Espanya on, en parlar de Barcelona, en remarcava la Llotja i la Duana, assenyalant la bella composició i la sumptuositat d'aquest edifici.

L'edifici de la Duana és una construcció disposada a quatre vents que s'organitza al voltant d'un pati central. Les façanes que foren objecte d'un tractament més acurats són les que donen a l'Avinguda del Marquès de l'Argentera, on està situat l'accés principal, i les del Pla del Palau. L'edifici pren l'alçària de planta baixa i un pis, rematat al capdamunt per una balustrada de marbre blanc coronada per un seguit de gerros guarnits amb garlandes i fruites.

La façana de l'Avinguda serva una simetria en la seva composició. Al cos central destaquen la porta d'accés, flanquejada per columnes aparellades disposades sobre un pòdium, el balcó corregut del saló de Carles III i la perllongació d'un enorme i sumptuós plafó ornamentat amb elements simbòlics que el remata al centre. A través d'aquesta porta central podem passar directament al pati central, un dels més harmoniosos de

El Palau de Mar, que es el edificio principal de la Plaza de Mar, es un edificio de gran importancia y de gran belleza. Fue construido en el año 1848, y es el resultado de la obra de un arquitecto de gran talento. El edificio es de gran altura y de gran anchura, y es el resultado de la obra de un arquitecto de gran talento. El edificio es de gran altura y de gran anchura, y es el resultado de la obra de un arquitecto de gran talento.

El Palau de Mar, que es el edificio principal de la Plaza de Mar, es un edificio de gran importancia y de gran belleza. Fue construido en el año 1848, y es el resultado de la obra de un arquitecto de gran talento. El edificio es de gran altura y de gran anchura, y es el resultado de la obra de un arquitecto de gran talento.

El Pla del Palau i la Porta de Mar l'any 1848. Hi destaca l'edifici de la Duana i la nova ordenació d'aquest tram de ciutat.
(Font: I.M.H.).

l'època amb el seguit de pilastres acanalades que generen una disposició rítmica emfasitzada en les cantoneres per uns bells motius allegòrics de les quatre parts del món. A banda i banda d'aquest cos central trobem dues portes, flanquejades també per columnes aparellades, perllongades en el primer pis i rematades per un frontó en la part superior. La porta lateral de la dreta és la que mena a les dependències del governador, a través d'una escala que reb il·luminació zenital per la petita torratxeta que s'albira des del carrer. Hi sobresurten el bon treball de fusteria del passamà de la barana i la decoració de les parets —en estuc— d'una gamma riquíssima de verds i grisos que imita les vetes dels marbres. Aquest cos lateral presenta una perllongació en la façana que dona al Pla del Palau, també ornamentada amb columnes adossades, balcó corregut i frontons curvilinis. Una sumptuositat exterior caracteritza les dependències denominades *Pavelló del Governador*, que feien llavors les funcions d'estatge i actualment les d'audiència i oficines privades. Finalment, cal assenyalar el parament llis de l'edifici, tan sols interromput per les obertures —finestres i balcons— amb carteles de guardapols i l'encoixinat de les cantoneres. Els elements classicistes s'alternen amb d'altres de gust rococó que confereixen al conjunt un caràcter d'aiguabarreig, segons com poc reeixit.

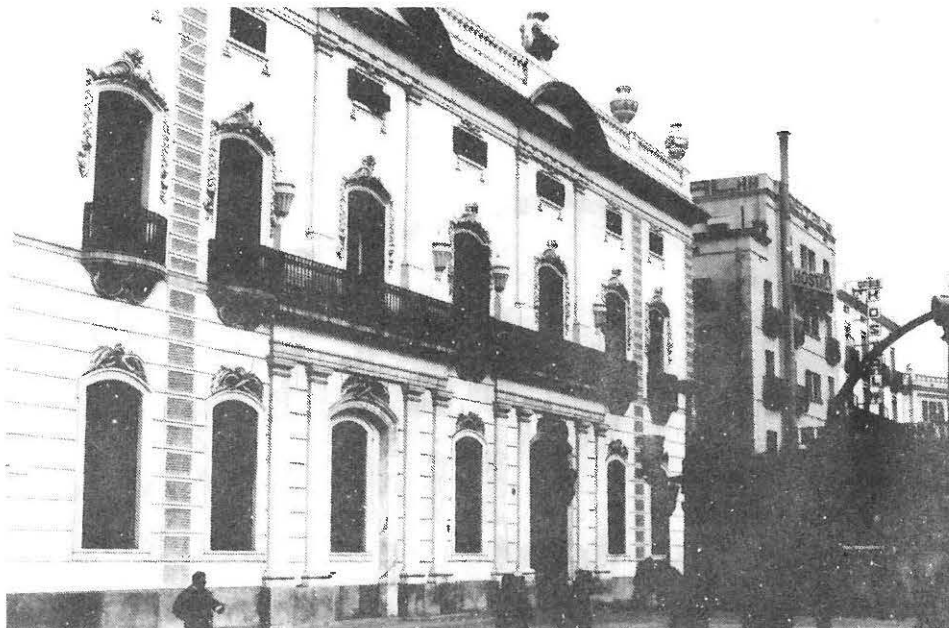
A l'interior de l'edifici trobem pintures executades per Pere Pau Montanyà, tinent director de l'*Escola de Belles Arts*, de la *Junta de Comerç*.

La Duana: façanes del Pla del Palau i de l'Avinguda del Marquès d'Argentera.

De les diferents dependències ornamentades amb plafons pintats sobresurt el Saló de Carles III; es tracta de pintures històriques i votives concebudes per enaltir la política comercial que, com sabem, tant afavorí els catalans. Els sis plafons estan vorejats per elements ornamentals de flors i fulla i disposats en les parets laterals, culminant en un plafó central de dimensions més grans que conté l'allegoria de la *Política internacional de Carles III* que signa la pau entre Espanya i Tunis. Aquesta escena està precedida per la figura del rei situat en un setial més elevat; les pintures denoten una gran harmonia de tonalitats suaus i equilibrades, fet que també es dóna en els altres plafons, dotant el conjunt de l'estança d'una certa placidesa. Els contorns de les figures estan delimitades per un dibuix molt marcat; en alguns casos les actituds desimboltes harmonitzen amb l'expressivitat del rostre dels personatges. En tractar-se de pintures històriques les figures estan habillades amb símbols que els identifiquen social i racialment.

A través dels diferents plafons trobem les representacions del *Tractat amb la regència de Tunis*, el *Tractat amb el Marroc*, la *Creació de la Reial Companyia de Comerç amb Filipines* —que seguint les tendències econòmiques de l'època estableix el monopoli amb aquella zona— i també la *Llibertat de comerç amb Amèrica*, escena que ens remet a la legalització de Catalunya com a partícep en la cursa d'Índies sense haver de passar pel

La Duana: detall de la façana del Pla del Palau, corresponents a l'actual «pavelló del governador».

port de Cadis (anterior centre monopolitzador del comerç americà). Així mateix, també hi estan representats el moment amb què s'assoleix la *Pau amb Argel* i la *Signatura de la pau amb Tripoli*. Cal assenyalar les escenes representades en el sostre que ens recorden el triomf de Carles III i Espanya; el Temps, amb l'Església triomfant i el mahometanisme derrotat, totes elles representades, amb el gust de l'època, amb la profusió d'escenes mitològiques que contrasten amb d'altres escenes més realistes, sobretot amb les figures d'esclaus on la perfecció tècnica és assolida a través d'unes figures resoltes en un pronunciat escorç.

Tot el saló serva el gust refinat de l'època, manifestat també amb les peces de mobiliari, els rellotges d'un fi treball d'argentera, les porcel·lanes de gran qualitat que presideixen la taula central, la llar de foc i les llibreries. En altres estances laterals d'aquest gran saló també hi ha pintures murals; les unes representen temes de caràcter religiós i les altres els episodis més culminants de la història comercial de Barcelona a l'Edat Mitjana.

Suggestiments

Fonamentalment, la visita a l'interior de l'edifici pot ser un dels suggeriments més interessants, no tant per desenvolupar a través de les pintures temes d'història, com per analitzar a través dels objectes (mobiliari i bibelots) el treball dels artistes de l'època.

La visita pot efectuar-se per grups reduïts i a hores convingudes trucant al telèfon 319 25 00.

Des de 1902 l'edifici deixà de fer les funcions de Duana i hom hi establí la seu del Govern Civil, traslladant aquests serveis en un nou edifici, construït a la Porta de la Pau, obra dels arquitectes Enric Sagnier i Pere Garcia Fària.

FITXA 58. LA LLOTJA		 L. 4 14, 64 B. 57, 16, 17, 45, 39.
ADREÇA PLA DEL PALAU / CONSOLAT		 EXTERIOR: ZONA DE LLIURE ACCÉS INTERIOR: VISITES CONVINQUDES
 LLIURE	 1, 48, 120, 140	 319 62 00

El gran nombre de transaccions econòmiques que efectuaven els comerciants barcelonins impulsaren el rei Pere el Cerimoniós a construir una gran sala tancada per portar-hi a terme amb més comoditat el comerç. Així fou construïda, entre 1380 i 1392, una gran sala de tres naus, separades per dues fileres paral·leles de tres arcs de mig punt, que suportaven un sostre pla de fusta.

A aquesta sala gòtica se li afegiren durant els segles XVI i XVII d'altres cossos que en desvirtuarien l'harmonia. I, en temps de Felip V, va ésser emprada per les forces d'ocupació convertint-se en caserna. La *Junta de Comerç* de Barcelona, com a successora dels antics prohoms de la Ribera i del Consolat del Mar, i impulsora dels nous avenços tècnics i científics, aconseguí a finals del segle XVIII de recuperar-la, restaurant-la i fer-ne una ampliació més adient.

En aquells anys, el disseny dels edificis públics i d'importància havien de realitzar-lo o bé revisar-lo els arquitectes acadèmics de la Cort de Madrid o els enginyers militars, ja que els antics mestres de cases eren considerats de categoria inferior. El projecte d'ampliació de la Llotja fou realitzat per l'italià Bartomeu Tanni —que es traslladà de Madrid a Barcelona— i posteriorment hi intervingué el francès Pierre Branlij. En els primers temps l'intendent Castaños —que era qui controlava les decisions— va donar suport als arquitectes estrangers, però poc temps després va decantar-se pels mestres d'obres Joan Soler i Esteve Bosch, que eren els qui intervenien com a contractistes. Finalment, fou en Joan Soler i Faneca qui portà definitivament a terme l'obra, ja que tot i que no era arquitecte acadèmic era el qui gaudia de més prestigi en l'ambient barceloní.

Va concebre el nou edifici de la Llotja com una caixa neoclàssica, d'aparença classicista i d'una rigorosa simetria, que contenia l'antiga *Sala de Contractacions* medieval (avui local de la Borsa de Barcelona). Les variacions que féu del primer projecte satisfieren la *Junta de Comerç*, i aquesta ho manifestà, el 1774, en una de les seves sessions, valorant els criteris d'economia amb què estava concebut el projecte de Soler i Faneca.

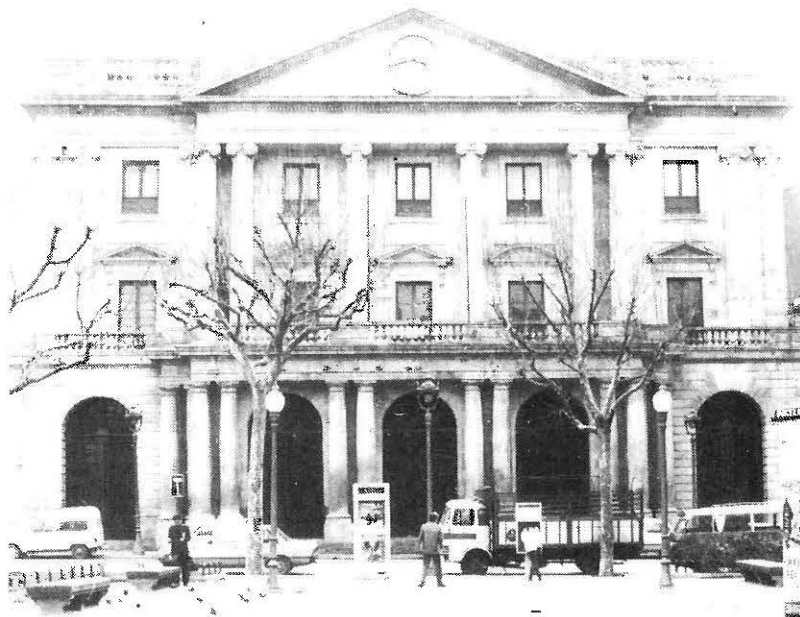
La *Sala de Contractacions* no es modificà, situant les parts annexes en

Pla del Palau a començaments segle XIX (segons Laborde). Al fons, extramurs, podem reconèixer el port amb els aparells de les embarcacions. A la dreta, l'edifici de la Llotja; a l'esquerra, en primer terme, el Palau del Capità General (avui desaparegut) i al fons la Duana. (Font: I.M.H.).

Gravat que representa la Llotja vista des del Pla del Palau.

Façana principal de la Llotja.

Pla del Palau i Llotja actualment.

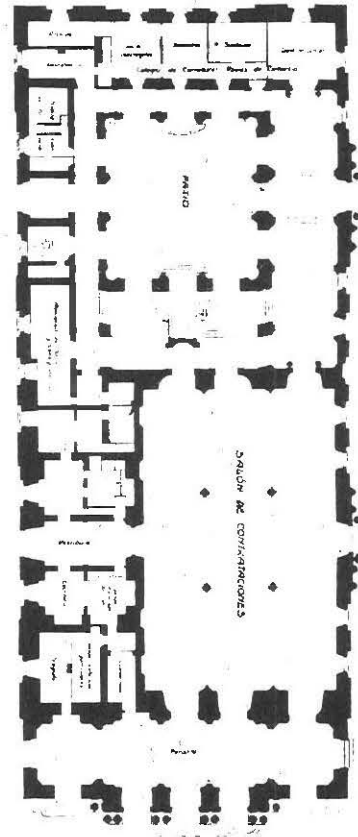
tres dels costats, cosa que permeté de preservar l'estructura primitiva i alhora crear un seguit d'eixos de simetria que ordenen els espais interns i la seva relació amb l'exterior.

La part nova de l'edifici s'organitzà a l'entorn d'un pati central concebut a la manera dels patis francesos —amb les cantonades arrodonides i amb un brollador al bell mig— recuperant l'ordre i la modulació del pòrtic toscà de la façana del Pla del Palau.

El coneixement que en Soler i Faneca tenia de les matemàtiques i de l'estereotomia —l'art de tallar i fer treballar les pedres desenvolupant formes geomètriques en l'espai— feren que l'escalinata rebés una sàvia i harmoniosa resolució. La solidesa i l'elegància arquitectònica es complementà amb les escultures dels deixebles d'en Campeny, els escultors Bover i Oliver, que esculpiren en marbre les figures que representen les qua-

Lucrecia. Escultura de D. Campeny, un dels escultors més representatius del neoclàssic català. Aquesta obra forma part de la rica estatuariària de la Llotja.

Planta de l'edifici de Llotja, on s'observen les restes de la llotja medieval (sala de contractacions) així com la part corresponent a l'ampliació del segle XVIII.

tre parts del món (Europa, Àsia, Àfrica i Amèrica), i les dues que flanquegen l'escalinata, obra de Salvador Gurri, dedicades a la Indústria i al Comerç. Són justament aquests els símbols del desvetllament econòmic de Catalunya que trobem en l'escut de la Junta de Comerç de Barcelona.

Encara avui algunes de les dependències del primer pis romanen agençades al gust neoclàssic de l'època. Al *Saló de Sessions* trobem les escultures d'en Campeny, un dels millors escultors neoclàssics, que realitzà les figures de Lucrecia i Timeneu, així com en la planta alta es mantenen els antics locals de la Junta de Comerç. Actualment, en l'interior de l'edifici s'han descobert una sèrie d'arcades gòtiques que completen la sòbria visió que es desprèn de la construcció medieval.

Exteriorment, l'edifici de la Llotja presenta tres façanes principals (la de Mar, la del Consolat i la del Pla del Palau) concebudes amb un llenguatge unitari. Hi destaca la façana principal que dona al Pla del Palau, on els elements clàssics expressen el propòsit constructiu de l'edifici, segons els canons estètics del classicisme formulats per Vitruvi: la solidesa del sòcol, on s'empra un ordre més auster (dòric o toscà); la noblesa del cos intermedi, expressat a través d'un doble ordre de columnes jòniques, i la significació del coronament superior: balustrades i frontó.

L'edifici de la Llotja és, després del Palau de la Generalitat, la primera obra civil de Barcelona on el caràcter de peça monumental i de prestigi va aparellat amb el fet d'ésser el més avançat de l'arquitectura del moment.

Suggeriments

Sens dubte l'interès de la Llotja es manté fins avui, ja que conserva bona part de la seva importància en ésser seu de la *Cambra de Comerç, Indústria i Navegació*, i lloc de transaccions bursàtils.

Si es vol visitar l'edifici cal concertar-ho amb antelació (tel. 319 62 00) tenint en compte que és previst aquest servei adreçat especialment a alumnes de segona etapa d'EGB i de BUP. D'aquesta manera es pot assistir a una sessió de Borsa i apreciar-ne el funcionament.

FITXA 59. PORXOS D'EN XIFRÉ		 L. 4 B. 57, 16, 17, 45, 39, 14, 64
ADREÇA PASSEIG D'ISABEL II, 2-14 / PLA DEL PALAU		 EXTERIOR: ZONA DE LLIURE ACCÉS
 LLIURE	 24, 120, 127, 138, 140	

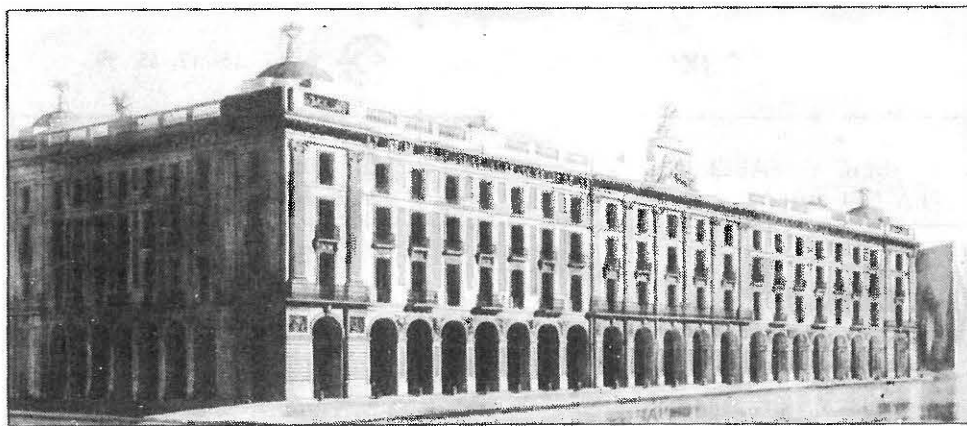
A partir del 1815, el capità general Castaños projectà diversos arranjaments al llarg de la façana marítima, entre els que destaca l'ordenació del Pla del Palau.

El 1820 es portà a terme el projecte, anomenant-se la Plaça de la Constitució. Això no obstant, amb els canvis polítics —principalment arran del retorn dels absolutistes al poder— són aturades les obres, i fins i tot la plaça és convertida en lloc de venda de bestiar, passant a denominar-se *Plaça dels Porcs*.

Però l'any 1826, sota el comandament del Marquès de Campo Sagrado les reformes són continuades. Tot un seguit d'organismes es crearan per arbitrar-ne els resultats, i així, el 1834, es crea la «Junta de Obras del

La façana marítima vista des de la Barceloneta. Per damunt de la muralla sobresurten els Porxos d'En Xifré i les cases de Collaso. El gravat data aproximadament del 1845.
(Font: I.M.H.).

Els Porxos d'En Xifré quan foren inaugurats.

Ensanche de la Plaza Palacio». Gairebé podem afirmar que el projecte presentat en època de Castaños fou el que s'arribà a portar a terme sense gaires alteracions. Aquest projecte contemplava la localització de cinc illes destinades a habitatges, una d'elles al costat de la Duana i les altres quatre, seguint el gust dels Lluïsos, presentaven el tipus uniformat de les façanes emporxades. Un dels conjunts són aquests Porxos d'En Xifré, denominats així perquè en fou el promotor l'arenycenc Josep Xifré, possessor d'una basta fortuna acumulada amb el comerç amb Amèrica.

En les plantes baixes del bloc de cases hi ha petits comerços i les altres tres plantes són habitatges; està situat davant de la Llotja, en l'illa compresa entre el Passeig d'Isabel II, el Pla del Palau, el carrer de Llauder i el carrer de la Reina Cristina. L'ordenament general és el d'un paral·lelèpiped que té en cadascuna de les cares portals de mig punt carreuats a baix, fet que confereix a tota la composició un accentuat ritme. També hi trobem balcons correguts, sobre els quals hi ha dues pilastres jòniques estriades (prenent l'alçària de tres pisos), entaulament de fris lliis amb cornisa modillonada i damunt una balustrada correguda.

La façana que dona al Passeig d'Isabel II fou concebuda emfasitzant-ne la part central mitjançant l'addició de sis pilastres estriades amb capitells corintis adossades al mur i que corren al llarg dels tres pisos, limitades en la part superior per una gran capçalera esgraonada; al bell mig hi figuren uns baixos relleus de terra cuita que constitueixen una allegoria del Temps: Uranià dialoga amb el Vell alat i barbut que porta la dalla i el rellotge de sorra, i el seu entorn uns genis juguen amb el globus terraqüi i un cupido mira sorneguerament la Història com escriu. Tot plegat símbols, molt del gust romàntic, ja sigui per aquest retorn als orígens, o bé per l'evocació al pas del temps, a la Història.

Aspecte dels Porxos d'En Xifré en l'actualitat.

Les quatre façanes han estat força ornamentades mitjançant relleus allegòrics fets els uns en terra cuita i els altres en pedra, que gairebé se'ns presenten com a autobiogràfics del propietari per les referències a: Amèrica, la Navegació, el Comerç i la Indústria. Hom pot veure en els carcanysols de les arcuacions una sèrie d'alts relleus, en pedra que temàticament reprenen temes acadèmics: Amèrica, Àfrica, Neptú, Èol, l'àncora, Mercuri, al costat de símbols sumptuosos i rics com els corns i cistells sadollats de fruites.

Finalment, en els sobrepilars del porxo del cos central també hi ha bustos —emmarcats en medallons de llorer— dels descobridors d'Amèrica: Colom, Cortés, Elcano, Magallanes, Pizarro i el poeta èpic Ercilla. Damià Campeny, un dels millors escultors catalans del neoclassicisme, dirigí la decoració exterior de l'edifici, amb la col·laboració de dos escultors més, Ramon Pedró i Domènec Talarn. Els resultats aconseguits són ben lloables i els Porxos d'En Xifré se'ns presenten dins la sumptuositat que hom pretenia aconseguir. No obstant això, malgrat aquesta visió exterior plenament reeixida hom pretenia, en edificar-los que fossin les cases més cares i més còmodes de Barcelona, però l'especulació actuà en perjudici de les primeres intencions que animaren el projecte. Hi hagué una densificació més gran, els accessos foren resolts amb uns petits i estrets patis de ventilació i, d'altra banda, tampoc la distribució de les escales d'accés als habitatges no mantingué una regularitat, actuant així en detriment de moltes de les peces de l'habitatge, que tan sols incorporaren el caràcter de saló en una de les peces dels xamfrans.

Suggestiments

Hom pot establir un seguit de comparacions en relació amb el problema de l'habitatge. Fóra bo de veure les diferències de tot tipus que es donen entre els Porxos d'En Xifré i els exemples d'habitatges obrers referits en les fitxes 52 i 63. Gairebé, i situant-nos a les antípodes, trobaríem una gran similitud entre aquest model d'habitatge i la forta implantació que en trobem al llarg del segle XIX a les cases de veïns de l'Eixample. Finalment, hom pot fer un seguit de comparacions a nivell de paisatge urbà veient les semblances que es donen entre aquest conjunt urbà i d'altres models forans, com ara la Rue Rivoli de París.

FITXA 60. EL PALAU LARRARD			L. 3, 4 B. 57, 14, 59, 64
ADREÇA AMPLE 28		EXTERIOR: ZONA DE LLIURE ACCÉS	
 LLIURE		1, 47, 48, 82, 165	

El carrer Ample havia estat un dels carrers més importants des de l'època medieval, i durant el segle XVIII en continuà essent una artèria destacada per bé que el centre principal de la ciutat s'orientà envers la façana marítima i el Pla del Palau. Per això trobem aquí edificacions significatives com la Llotja o l'església de la Mercè, i naturalment palaus nobles, com els dels ducs de Sessa que aviat seria el palau Larrard.

El Duc de Sessa (Francisco Fernández de Córdoba Cardona) es féu construir en aquest carrer el seu palau barceloní entre 1772 i 1778, però molt aviat, i segurament quan encara les obres no estaven del tot enllestides, el va vendre per 120.000 lliures catalanes a Joan Alexandre de Larrard, un ric comerciant d'origen francès que estengué la seva activitat per la costa tarragonina i que poc abans de la compra del palau havia obtingut la condició noble.

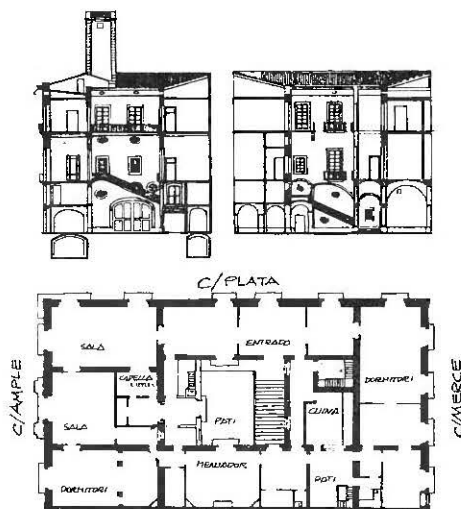
El projecte del palau és del mestre arquitecte Josep Ribes i Margarit. També va col·laborar-hi Josep Gaig i Joan Soler i Faneca, arquitectes, el contractista Josep Armet, i Josep Amadeu i Manuel Tramulles en la decoració.

El palau tenia tres façanes, la principal al carrer Ample i la posterior i la lateral al carrer de la Plata i de la Mercè. És de planta rectangular i, com ja és característic en els palaus urbans catalans, s'organitza a l'entorn d'un gran pati. A la planta baixa hi havia la porteria, estables i tendes. Al pati una àmplia escalinata lateral duia al pis principal.

La façana principal ens mostra la simplicitat, característica de l'arquitectura classicista d'aquesta època, però amb alguns refinaments de to barroc que fan que sovint es relacioni aquest palau amb el de la Virreina, a la Rambla. La porta està emmarcada per dues columnes corínties sobre un sòcol, adossades a la paret, que sostenen un entaulament que serveix de base al balcó principal, el qual té una barana de forja amb un delicat dibuix abarrocat i la seva obertura està flanquejada per pilastres adossades amb un delicat treball decoratiu que harmonitza amb el treball de la barana. Tret de la zona del portal, que amb el balcó conforma la zona cen-

Façana del Palau Larrard oberta al carrer Ample.

Planta del primer pis i secció del Palau Larrard. Hi destaca l'ampli pati i l'escala principal, característica dels palaus del set-cents. Cal fixar-se també en la distribució de les dependències, sales i dormitoris oberts als carrers principals, mentre que els menjadors i les cuines són interiors. La funció actual d'aquest edifici n'ha alterat l'ús de les dependències.

tral ornamentada, la resta és de gran simplicitat, amb una distribució molt regular i ordenada de les obertures, i uns panys de paret en què alternen el mur llis amb unes franges verticals carreuades que marquen com és característic en aquest període el cos central, l'eix de la composició i els laterals.

La cobertura, de teules, fou substituïda per terrats i encara es manté la clàssica torratxa barcelonina.

A l'interior, en alguns sostres i parets hi ha algunes pintures decoratives que probablement no són les originals, sinó de la primera meitat del segle XIX.

Suggeriments

En altres indrets de la ciutat, per exemple al barri de Sant Pere, es conserven palaus nobiliaris de la mateixa època, com el del Marquesos d'Alós i Dou, al carrer de Sant Pere Més Baix números 29-31 bis, obra d'Antoni Cellès i Azcona bastit al 1818.

FITXA 61. L'ESGLÉSIA DE LA MERCÈ		 L. 3, 4 B. 57, 14, 59, 64
ADREÇA PLAÇA DE LA MERCÈ, 1-3		 EXTERIOR: ZONA DE LLIURE ACCÉS INTERIOR: HORES DE CULTA
 LLIURE	 1, 20, 48, 82, 120, 140	

L'església de la Mercè, juntament amb l'edifici que des del 1846 és la seu de la Capitania General, formen el gran recinte construït per allotjar-hi els Mercedaris. Aquests establiren, ja en el segle XIII, el seu convent en l'indret que llavors formava part de la zona extramurs de la ciutat, l'anomenada *Vilanova de les Roquetes*. Durant la segona meitat del segle XVIII, potser pel mal estat en què es trobava l'antic hospital i convent de l'orde, se'n decretà l'enderrocament i la seva reconstrucció. Fou llavors quan l'hospital que hi havia al costat del temple es substituï per l'actual església.

Façana i cúpula de l'església de la Mercè.

El convent conservà el mateix recinte, tota l'illa de cases compresa pels carrers de la Mercè, Boltres, Passeig de Colom i Simó Oller, i tan sols restà de l'antic edifici la inscripció en una pedra dels arcs que comunicaven el convent amb l'església. Així ens ho fa avinent Jaime de Villanueva en el seu llibre de viatges, on ens diu: «El convento de la Merced es nuevo. Del antiguo queda memoria en una piedra que hay sobre un arco de comunicación del convento a la iglesia, que dice así: "Aquest és lo primer monastir del orde de la verge Maria de la Mercé à X de agost fundat any MCCXVIII".» El testimoni de Villanueva constituïx un fet interessant no tan sols perquè ens relata aspectes com aquest, sinó perquè també ens dóna moltes notícies dels arxius i documents conservats llavors, documents que ens parlen de la riquesa de l'orde. Els mercedaris posseïen sota el terraplè de la muralla de mar vuit magatzems bastant grans, també eren propietat de la comunitat totes les cases de l'illa del temple que donaven i encara donen als carrers Ample i de Simó Oller.

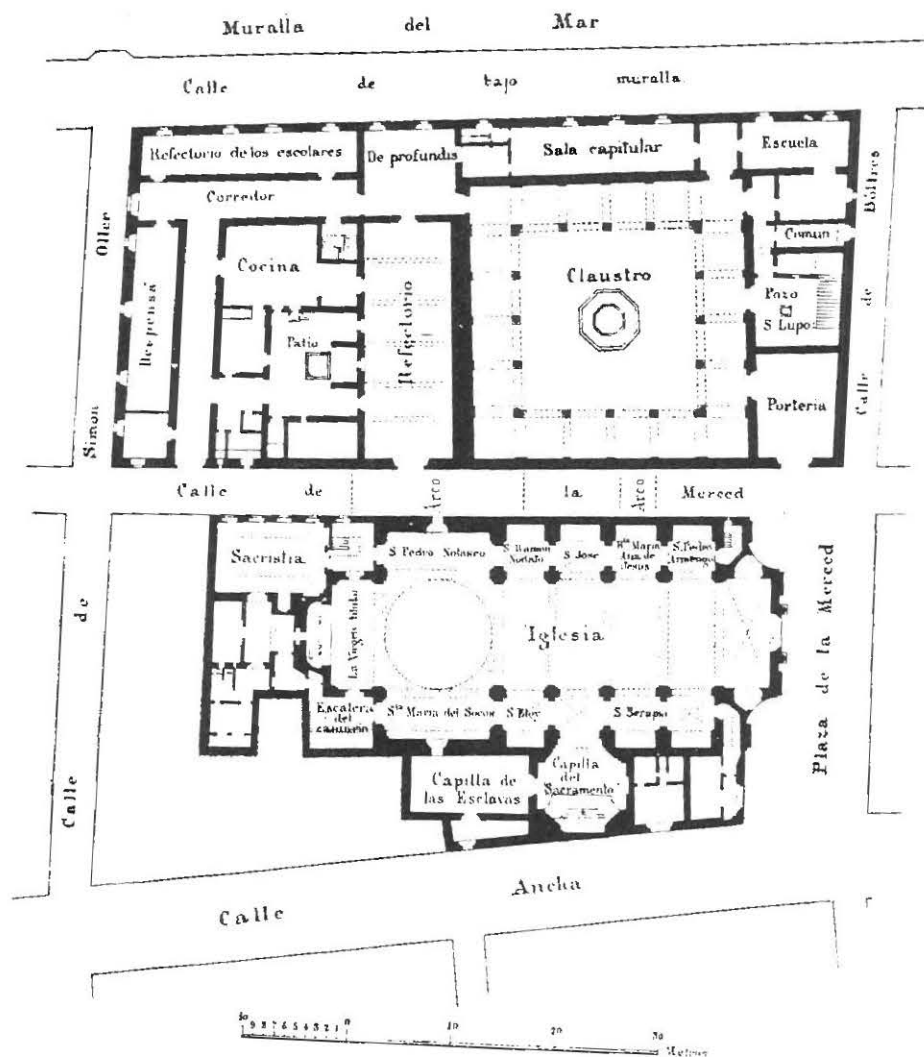
Si reconstruïm el perímetre de l'edifici conventual, més l'església (antic hospital), les cases dels diferents carrers i els magatzems situats en l'actual Passeig de Colom, ens adonarem de la seva importància econòmica. Però si endemés hi afegim d'altres propietats rurals que posseïen a Sant Martí de Provençals, El Prat, Parets del Vallès i Vilanova i la Geltrú no resulta estrany que en el segle XVIII refessin llur seu i l'alcessin amb una gran profusió de materials rics i en l'estil barroc del moment.

El 1835 els frares foren exclaustats, i a partir de 1846 el convent restà ocupat per Capitanía General, efectuant-se tot un seguit de transformacions en les antigues dependències dels frares. Poc abans d'ésser exclaustats configuraven una comunitat de 59 frares d'un alt nivell cultural, que es palesava en llurs coneixements musicals. Arribaren a formar una excellent escolania amb el seu mestre P. Pere Farreras i el cèlebre organista P. Antoni Xandiera.

El que és més interessant de l'edifici conventual és el claustre del convent, un dels més bells i rics dels patis barcelonins, traçat en el segle XVII. Com el de la Casa de Convalescència, té el doble d'arcs a la galeria alta que a la planta baixa. El ritme dels arcs i les motllures accentuen aquest bon gust, les esveltes columnes toscanes que sostenen el primer pis en fan un conjunt destacable, essent l'únic de la ciutat construït enterament de marbre. Avui tan sols és visible des de la porta principal del Passeig de Colom, ja que l'entrada és prohibida als civils. La façana principal, que fou decorada en la primera meitat del segle XIX, va veure substituïdes les tribunes de fusta i els relleus en terra cuita per la decoració actual —realitzada el 1928— en l'estil dominant en la Dictadura de Primo de Rivera.

L'església fou reconstruïda de nova planta per Josep Mas i Dordal entre 1765 i 1775, sobre un altre original del segle XIII i que ja havia estat reformada el 1336 i el 1408. Seguint la tradició romana de les esglésies de cúpula centralitzada, consta d'una nau central, amb capelles laterals i un curt transepte que presenta cúpula al creuer, descansant sobre cim-

CONVENTO DE LA MERCED DE BARCELONA

Planta de l'església i convent de la Mercè (segons Barraquer i Roviralta). La distribució i els usos de les dependències reflecteixen molt bé la vida conventual dedicada en aquest cas a l'oració i l'ensenyament. De l'edifici conventual, se n'han conservat perfectament l'església —avui parròquia— i el claustre, que forma part de la Capitania General.

borí, i que accentua aquest espai central. El cor es troba dins del cos, sobresortint de la façana, i sobre les voltes de les naus laterals s'obren grans tribunes amb gelosies, destruïdes el 1936 i després reconstruïdes, que donen sumptuositat a l'ambient. Té una façana de planta corbada amb ornaments esculturals de Carles Grau i a la banda del carrer Ample té instal·lada l'antiga façana gòtico-flamígera del segle XV de l'església de Sant Miquel, que hi havia al costat del palau municipal. La cúpula que s'albira des de molts indrets de Barcelona fou refeta l'any 1888, augmentant-ne l'alçària i coronant-la amb una gran imatge de la Mare de Déu de la Mercè, obra de Maximí Solà, i refeta pels germans Ollé després de 1940.

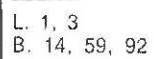
El culte a la Mare de Déu de la Mercè prengué més importància l'any 1637 quan fou nomenada patrona de Barcelona amb motiu d'una plaga de llagostes. Actualment, quan s'escau la celebració d'algun acte solemne hom sol retre-li homenatge, i també bona part del seu entorn ha estat arranjat amb un seguit de reformes urbanístiques efectuades en aquesta zona.

Suggeriments

L'església de la Mercè està situada al barri vell de la ciutat. Aquest indret constitueix un exemple dels arranjaments que s'han efectuat recentment a Barcelona.

L'ampliació de l'espai de la plaça, abans dificultada per un conjunt d'edificis que s'alçaven entre els carrers Ample, de Braille, de la Mercè i de Boltres, representa una millora de la trama urbana. Enfront de l'església s'ha emplaçat un estany amb una escultura de Neptú, d'Adrià Ferran, del segle XVIII, antigament situada entre els Porxos d'En Xifré i la Duana. L'interès per la salvaguarda del nostre patrimoni arquitectònic és un tema de plena actualitat, i n'hauríem de fer partíceps als escolars.

LA RAMBLA I EL RAVAL DURANT EL SEGLE XVIII

Un dels sectors de la ciutat que experimentà més canvi al llarg de la segona meitat del ^e set-cents després del Pla del Palau fou sens dubte el format per la Rambla i el Raval.

La Rambla es convertí en un passeig en què progressivament anaren bastint-se palaus i residències nobles, mentre que al Raval, tot i mantenint la seva funció conventual i hortícola, va conèixer en el darrer terç de segle una forta embranzida constructora que ocupà part dels horts amb carrers on s'alçaren cases i edificis de manufactures.

Començarem el recorregut pel capdavall de la Rambla, deturant-nos al mig del passeig entre el Palau March de Reus i l'església de Santa Mònica.

1. La Rambla

La urbanització de la Rambla tal com la veiem ara és, en general, resultat de l'execució del projecte del 1772, obra, segons sembla, de l'enginyer militar Pedro Martín Cermeno. Seguint aquest projecte, es donà al traçat de la Rambla un aliniament rectilini entre les Drassanes i l'església de Betlem, la qual cosa comportà l'enderrocament progressiu de la resta de les muralles medievals i de cases que no estaven ben arreglades. Al centre de la Rambla es plantaren dues fileres d'arbres d'ombra que configuraven una mena de passeig dividit en tres trams, separats per dos espais a manera de petites places, l'un anomenat Pla de les Comèdies, a la cruïlla Escudillers-Trencaclaus on hi havia el Teatre de l'Hospital de la Santa Creu, i l'altre el Pla de la Boqueria.

Aquestes obres transformaren la Rambla de vella riera en passeig molt freqüentat, on nobles i comerciants enriquits construïren les seves residències, com la del negociant Francesc March que tenim a la dreta, o com el de la Virreina o el Palau Moja que després veurem.

Malgrat la nova imatge, la Rambla mantingué el seu caràcter conventual, ja que als convents existents —com el de Santa Mònica, l'església de la qual tenim davant nostre— s'uniren d'altres nous, com el dels Caputxins, instal·lats des del 1718 a l'anomenat Hort del Vidre, amb façana a la Rambla. Al mateix temps, continuà essent un passeig interior dins d'una ciutat emmurada ja que, tancada al capdavall per les Drassanes convertides en caserna, per la Foneria —actual edifici de la Farmàcia Militar— i per la Muralla de Mar, i al capdamunt per la caserna dels Estudis i el baluard de Tallers, no s'obria —tal com ara s'obre— ni al mar ni al Pla de Barcelona.

Seguint Rambla amunt arribarem al Pla de les Comèdies, on es bastí l'any 1788 el nou Teatre de la Santa Creu (actual Teatre «Principal Palacío»). Depenia de l'Hospital de la Santa Creu i fou, fins a la construcció del Liceu, l'únic teatre de la ciutat. S'hi feren representacions musicals de tot tipus i l'òpera hi fou habitual des del 1750, gràcies al patrocini del capità general Marquès de la Mina.

La façana original del teatre fou modificada l'any 1846, donant-li un aspecte més grandios amb bustos i baixos relleus que encara avui podem veure-hi malgrat les modificacions i el mal estat de conservació en què es troba.

Del Pla de les Comèdies seguirem Rambla amunt fins el carrer Nou de la Rambla.

2. Carrer Nou de la Rambla

Aquest carrer de traçat rectilini fou obert per iniciativa del capità general de Catalunya Francisco González de Bassecourt, Conde del Asalto. S'endegà l'any 1783 sobre els horts del Raval, amb la finalitat d'unir la part de la muralla de ponent amb la Rambla i crear-hi un nou eix comercial i de negocis.

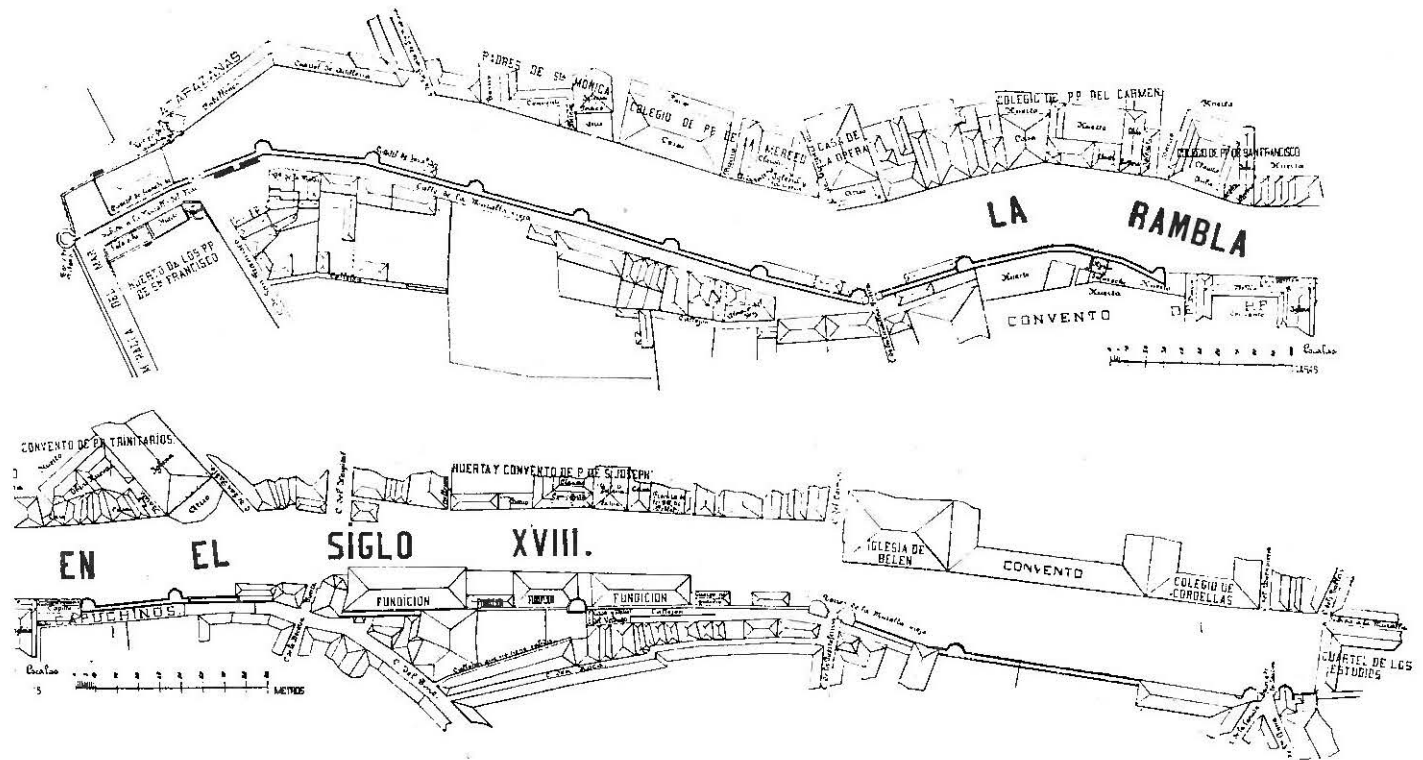
Si bé l'obertura d'aquest carrer fou feta per iniciativa oficial i trigà uns anys a completar-se, marcà una nova forma de fer ciutat, ja que al carrer se li donà amplària suficient perquè hi passessin dos carros, alhora que s'hi instal·là clavegueram, empedrat i voreres abans de construir-hi edificis. D'aquesta manera es preparava un sòl urbà sobre el qual els propietaris privats bastiren cases de lloguer.

Aquest nou carrer es constituí en eix de penetració cap a la part baixa del Raval, en la qual s'obriren carrers paral·lels o travessers a ell (Marquès de Barberà, Guàrdia, Om) ocupats per manufactures d'indianes i per habitatges obrers, amb la qual cosa el carrer Nou no arribà a assolir el caire mig comercial mig senyorívol que hom volia donar-li, creant-s'hi per contra un veritable barri fabril.

Amb tot, en aquest indret la Rambla conservava el seu caràcter conventual malgrat la seva conversió en passeig. Entre el carrer Nou de la Rambla i el carrer Unió hi havia el Col·legi de Sant Bonaventura —una part del claustre del qual es conserva a l'interior de l'Hotel Orient—, bastit l'any 1799; enfront d'ell, on ara hi ha la Plaça Reial, es trobava el convent dels Caputxins que es bastí en aquest indret el 1718 sobre l'anomenat Hort del Vidre, cedit per la corona com a reparació per haver estat destruït el convent que tenien a Santa Madrona, al peu de Montjuïc, per part de les tropes franco-espanyoles durant la Guerra de Successió.

La urbanització de la Rambla i l'obertura del carrer Nou contribuïren a la revalorització dels solars del Raval que, juntament amb els de la Rambla situats prop de la Boqueria, assoliren els valors més alts de tota la ciutat.

De bell nou continuarem Rambla amunt fins el Pla de la Boqueria, entrarem al Raval pel carrer de l'Hospital i hi anirem fins a la Plaça de Sant Agustí.

La Rambla a la primera meitat del segle XVIII (segons Barraquer i Roviralta). En aquesta època encara no s'hi havien enderrocats les muralles ni s'havia urbanitzat com a passeig. Tampoc no hi apareixen els palaus, que no es bastiren fins a finals del segle. Tanmateix s'aprecia molt bé el caire conventual de la Rambla, ocupada per un seguit de dependències religioses, amb les úniques excepcions de les Drassanes, la Casa de l'Òpera (Teatre de la Santa Creu) i la Fundició.

3. Església de Sant Agustí

La instal·lació de cenobis al Raval perdurà al llarg dels segles XVII i XVIII. En aquest darrer segle se'n bastiren tres: el de Sant Sever (1705), del qual només resta l'església situada a l'actual Plaça de Castella, el de Sant Bonaventura anteriorment esmentat, i el de Sant Agustí (1728), del qual només resta una part, a més de l'església que tenim al davant (vegeu fitxa 62).

Fóra bo de visitar l'església, ja que es tracta d'un dels temples barrocs més interessants de la ciutat per les seves proporcions.

Després d'aquesta visita, un recorregut pels voltants del carrer de l'Hospital i de Sant Pau es fa imprescindible per tal d'escatir com s'anà organitzant l'espai d'aquesta part del Raval fins que esdevingué un barri fabril.

De fet, a finals del segle XVIII les manufactures d'indianes i les cases de lloguer destinades a operaris tèxtils hi competien amb els horts, cases d'hortolans i amb els convents. L'embranchida constructora que conegué la ciutat a partir de 1783 es manifestà com enlloc al Raval, edificant-s'hi 109 cases entre 1784 i 1785, cosa que no era obstacle perquè paral·lelament se censaren el 1788 més de cent horts, afavorits pels elevats preus que les fruites i les verdures assolien en els mercats de la ciutat.

Seguirem pel carrer de l'Hospital fins el Passatge Bernardí Martorell, el qual rep el nom del propietari de la fàbrica d'indianes que s'hi emplaçava. D'aquí continuarem pel carrer de Sant Rafael fins el de Sant Pacià.

4. Carrer de Sant Pacià

Obert el 1797, aquest carrer manté encara edificis del segle XVIII. Concretament als números 16 i 18 són visibles —malgrat algunes transformacions posteriors— dues cases de veïns construïdes per iniciativa privada i destinades a cases de lloguer (vegeu fitxa 63).

Des del carrer de Sant Pacià anirem al de Carretes, on es conserven varies cases d'hortolans (als números 26-28-30) així com exemples d'habitatges de lloger bastits al segle XVIII (números 14 i 16). Pels carrers de Vista Alegre, de Riereta i de la Cera arribarem al de Botella, en el qual es pot apreciar davant del número 16 una casa del segle XVIII que ostenta esgrafiats de temàtica agrícola.

Al llarg d'aquest recorregut cal que ens fixem en la trama urbana, que si bé és recta forma carrers estrets en què la cobdícia dels propietaris per tal d'obtenir els màxims beneficis, no deixà espais per a places ni per a arbres. L'herència del segle XVIII, augmentada durant el segle XIX i invariada fins avui, ha fet del conjunt d'aquests carrers una de les zones més deteriorades de la Barcelona actual.

Des del carrer de Botella sortirem a la Plaça del Pedró, per enfilel·lar després el carrer del Carme fins gairebé la Riera Alta.

5. Casa d'Erasme de Gònima

Al número 106 del carrer del Carme s'alça una casa que fou propietat del fabricant Erasme de Gònima.

Aquest edifici és un exemple més de l'arquitectura civil de finals del segle XVIII destinada a classes altes. Darrera de la senzillesa i severitat del classicisme de la façana —gran portal a planta baixa i balcons al primer pis— s'amagava un veritable palau amb decoració i característiques semblants als de la noblesa barcelonina.

Una escala coberta, amb pòrtic i barana de forja, condueix al pis principal on hi havia els salons de recepció amb una bella decoració mural atribuïda al pintor Flaugier.

El propietari de la casa fou un home emprenedor, bon representant de la naixent burgesia comercial i manufacturera de finals del segle XVIII. D'ascendència rural i senzilla, es convertí en un dels més importants fabricants d'indianes, essent fins i tot ennoblit, i destacant-se per la seva actitud afrancesada.

A finals del segle XVIII bastí un veritable conjunt fabril al costat del palau on residia, a l'illa situada entre els carrers de la Riera Alta, del Carme i d'Erasme Janer. Hi havia naus industrials que donaven al carrer de la Riera Alta gairebé cantonada amb el del Carme (és probable que els baixos que en resten pertanyin a aquestes construccions), i un conjunt de cases per a obrers de les manufactures situades a tocar del seu palau, els números 100-102-104 del carrer del Carme, que tenen característiques molt semblants a les del tipus d'habitatge d'obrer descrit en la fitxa 63.

La fàbrica tingué molt de renom, essent visitada l'any 1802 pel rei Carles IV i la seva muller, i hom diu que hi havia un dels primers rellotges públics de la ciutat.

Després de visitar aquest indret podem fer cap a la Casa de la Caritat, a través dels carrers d'Erasme Janer, de la Riera Alta, de Lluna, de Ferlandina i de Montealegre, oberts entre finals del segle XVIII i els primers decennis del XIX i que presenten les mateixes característiques que hem descrit en parlar del sector dels carrers de l'Hospital i de Sant Pau.

6. Casa de la Caritat

Entrarem en aquest edifici per la porta que dona al carrer de Montealegre, des d'on és perfectament visible l'interessant claustre toscà construït el 1743. Podem parlar dels orígens i funcions d'aquesta institució (vegeu fitxa 64).

Després ens adreçarem, pels carrers dels Àngels i del Carme, al conjunt hospitalari de la Santa Creu i de Sant Pau.

7. Col·legi de Cirurgia

Dins del conjunt es troba una de les institucions científiques més importants del segle XVIII: el Col·legi de Cirurgia (vegeu fitxa 65).

Sortirem de nou al carrer del Carme i anirem fins el número 31, on trobem una casa senyorial de finals segle XVIII que té la façana decorada amb esgrafiats. Aquesta tècnica decorativa fou emprada molt sovint en les cases de les classes mitjanes i altes construïdes al llarg del segle XVIII. La mitologia, els elements d'arquitectura clàssica, els dibuixos de nens i l'ornamentació floral configuren la temàtica més representada.

El carrer del Carme ens menarà a la Rambla, en la qual retrobarem els edificis nobiliaris de què parlàvem en encetar l'itinerari, molt ben representats per dos palaus.

8. Palau de la Virreina

Vora el carrer del Carme, Rambla avall es troba el Palau de la Virreina, bastit a finals segle XVIII (vegeu fitxa 66).

Continuarem Rambla amunt fins a la cantonada de la Portaferrixa.

9. Palau Moja

El Palau Moja (vegeu fitxa 67), juntament amb l'església de Betlem i l'Acadèmia de Ciències Naturals i Arts delimitaven el tram final del passeig de la Rambla a les darreries del segle XVIII i principis del segle XIX.

Seguirem per la Rambla fins al carrer de Tallers.

10. Manufactura Magarola

En el número 22 del carrer de Tallers trobem la façana de l'antiga manufactura d'indianes de la família Magarola (vegeu fitxa 70). Es tracta d'un dels pocs exemples d'edifici manufacturer d'aquesta època que s'ha conservat. Cal destacar el caire senyorívol de la façana malgrat la funció productiva de l'establiment. En aquesta manufactura treballà com a majordom Erasme de Gònima, que posteriorment esdevindria un dels més importants empresaris del ram tèxtil.

FITXA 62. L'ESGLÉSIA I EL CONVENT DE SANT AGUSTÍ NOU		 L. 3 B. 14, 59, 92
ADREÇA PLAÇA DE SANT AGUSTÍ, 2		EXTERIOR: ZONA DE LLIURE ACCÉS INTERIOR: HORES DE CULT
	 LLIURE	 5, 10, 20, 88, 100, 101, 126, 153

L'església que ara contemplem formava part del convent de Sant Agustí, de monjos Agustins Calçats, els quals s'hi installaren procedents del barri de Ribera a causa de l'enderroc del seu convent per tal de bastir la Ciutadella (vegeu fitxa 56).

Els frares demanaren al rei lloc i ajut econòmic per a construir-ne un de nou. Fins l'any 1726, però, no van obtenir del rei la compra d'un terreny situat prop de la Rambla, entre els carrers de l'Hospital i de Sant Pau, i el 1728 se'n col·locà la primera pedra.

Els altres cenobis existents a la mateixa àrea (Carmelites, Trinitaris Calçats, Jerusalem, Egipcíacs), fins i tot la parròquia del Pi i veïns particulars s'oposaren a la instal·lació del convent en el lloc indicat. S'hi oposaven, per diversos motius, que anaven des de la densitat excessiva de convents i la competència de parroquians i d'almoines que això donava lloc, fins a la proximitat física de convents i cases de veïns, cosa que comportava una manca d'aire i de llum, a més de privacitat.

Els opositors lliuraren un memorial imprès al Nunci del Papa a Madrid, el qual manà deturar les obres malgrat que el bisbe de Barcelona —Bernat Ximènez— les abonava.

El 1735 s'obtingué de bellnou permís i subvenció econòmica del rei, però no fou fins el 1747 que es reprengueren definitivament les obres gràcies a l'ajuda personal del capità general Marquès de la Mina i d'alguns particulars. El 30 de desembre del 1750 els agustins es traslladaren al nou convent.

La lentitud de la construcció afectà l'estructura del convent, que fou modificada des del primer projecte del 1728 fins el definitiu del 1748. Segons que sembla, hi havia un projecte original, obra d'Alexandre de Rez, la direcció del qual fou encarregada al mestre d'obres barceloní Pere Bertran. Aleshores el convent constava de tres claustres quadrats que s'extenien a occident del temple des del carrer de l'Hospital al de Sant Pau. El 1748 es suprimí un claustre i es dissenyà una nova façana per a l'església, obra de l'escultor Pere Costa. L'estructura del cenobi quedà tal com la veiem al plànol adjunt. Actualment només es conserva l'església, una part del convent —l'edifici del costat de l'església que tanca

la plaça— i uns trossos dels claustres convertits en galeries de cases de veïns.

L'església, enllestida el 1750, constitueix un vell exemple d'arquitectura barroca acadèmica. S'obria a una gran plaça (l'actual Plaça de Sant Agustí), tancada per la banda de ponent pel mateix edifici conventual —concretament la biblioteca, l'actual Hotel de Sant Agustí—, per la de llevant per una casa de veïns i per davant per una reixa de ferro de tres portes que fou destruïda l'any 1855, donant a la plaça la fesomia actual.

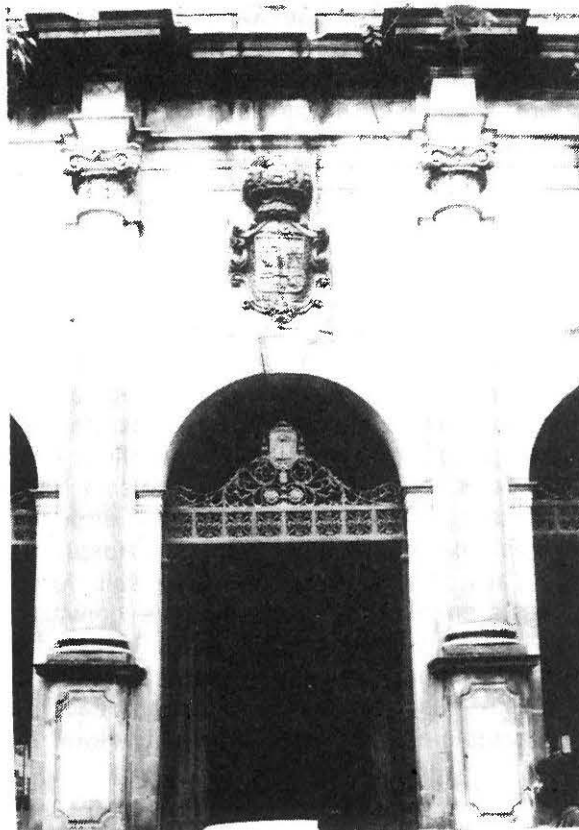
La façana de l'església està ornamentada només fins a la meitat. Presenta cinc arcs d'entrada al pòrtic, separats per columnes d'ordre compost sobre pedestals. Per sobre dels arcs una cornisa i en el plafó central l'escut d'armes reial de Felip V. El pòrtic, on s'obren les tres portes d'entrada al temple, té la mateixa amplada que aquest —33,8 per 5,50 m— i està cobert amb voltes d'aresta creuada i dividit per arcs transversals de pedra.

El temple té tres naus, l'una, la gran, central de 56,40 m de llargària per 14,50 m d'amplària, i les altres dues laterals de 9,90 m d'amplària amb cinc capelles per banda, separades les unes de les altres per pilastres adossades sobre pedestals amb capitell corinti; per tot el llarg de la nau central corre un entaulament de grans dimensions. Avançant per la nau central s'arriba al creuer, que té una cúpula el·líptica sobre petxines adornada amb arestes i quatre finestres. A cada costat del transepte hi ha dos altars i a la part superior del creuer dues capelles, a banda i banda de la sagristia. Per sobre de les naus laterals hi ha unes tribunes amples que durant l'època dels frares romanien tancades per unes gelosies de fusta com les de l'església de Betlem, però que ara són obertes.

El temple està cobert per una volta de canó, dividida per arcs transversals que corresponen a cada capella, amb llunetes i finestres. Les naus laterals tenen volta d'aresta creuada i les capelles una cúpula el·líptica sobre petxines amb llanterna.

El cor, situat sobre el pòrtic, es perllonga per una capella lateral i guardà, fins a la desamortització, llibres de cant del segle XVII; hi havia, també, un orgue, situat sobre la capella dedicada a Santa Mònica. Adornaven el temple grans retaules, entre els quals destacava, per les seves proporcions, el de l'altar major, dedicat a Sant Agustí, d'estil neoclàssic, i també algunes pintures murals com les de Flaugier, dedicades a Sant Nicolau de Tolentino. Així mateix, era remarcable la riquesa d'ornaments i vasos sagrats que es desaven a la sagristia. Tot això desaparegué a causa de les successives vicissituds perquè passà el temple.

Tot sortint de l'església podem anar a veure alguna resta del que fou edifici conventual dels Agustins, l'estructura del qual, si bé no s'enllestí totalment, ja estava pràcticament acabada el 1835, ja que n'havien construït els dos claustres. Aquests claustres eren quadrats i compostos de dos pisos: el pis de baix tenia cinc arcades de mig punt sostingudes per columnes toscanes, el pis de dalt tenia el doble d'arcs i de columnes de base àtica i capitell jònic, formant una galeria amb barana.

Porta principal de l'església del convent de Sant Agustí Nou. Hi destaca al capdamunt l'escut d'armes de la Monarquia Borbònica.

De la resta del convent només es construí totalment la part de llevant. Hi havia el campanar i la capella de la Bona Mort —actual baptisteri— i el cementiri. Al pis superior vivien els coristes i novicis. Des del carrer de Sant Agustí Nou poden veure's restes d'aquesta banda que fou enderrocada.

La part meridional, que corria d'Est a Oest per darrera del claustre i de l'església, estava dedicada a bodega, rebost i refectori als baixos, i a cel·les el pis de dalt.

En canvi, de l'ala occidental només arribà a edificar-se una petita part, limitant-ne la resta amb l'anomenat hort de Morlans (actual carrer de la Junta de Comerç).

També s'alçà un edifici al costat de l'església que fou destinat a biblioteca conventual, la qual arribà a tenir 15.500 volums, esdevenint la segona en importància de Barcelona, després de la del convent de Santa Caterina.

Els frares Agustins Calçats, que vestien hàbit blanc dintre del convent i negre al carrer, seguien unes regles de vida contingudes al *Lumen Domus*, basades en l'oració, la penitència, els exercicis espirituals i la pobresa, aquesta última força compromesa per l'existència del *peculi* (lliure disposició dels ingressos personals procedents dels sermons i de quatre misses setmanals).

Alguns frares destacaren per la seva tasca cultural i científica, com ara Eudald Jaumandreu, el qual fou professor d'Economia Política a la Llotja i notable escriptor, i Albert Pujol, notable literat; tots dos, de reconegudes idees liberals, abandonaren l'orde el 1820.

El convent, que en el moment de l'exclaustració comptava amb uns 70 frares, entre novicis, llecs, coristes i sacerdots, es mantenia gràcies als ingressos que obtenia de la predicació i del culte, a més a més d'un important patrimoni de béns rústics (terres al Pla de Barcelona —Sarrià, Sants, L'Hospitalet— i a les rodalies —Alella, Tiana, Martorelles, Sant Pere de Ribes—, i censos i censals al Vallès). Endemés, posseïen també al voltant de 11 finques urbanes, situades prop del convent, concretament als carrers de Sant Pau i de l'Hospital, de les quals obtenien lloguers.

L'any 1835 el convent i l'església foren incendiats, i els frares s'exclaustraren el 1837. L'església es convertí en parròquia, i una part del convent fou venuda el 1839 a la «Sociedad Barcelonesa de Fundición» que hi instal·là una fàbrica de maquinària. Una altra part del convent —la biblioteca— es convertí en el desaparegut Teatre de l'Odeó, lloc que ocupen actualment el Teatre Romea i l'Hotel de Sant Agustí.

Suggeriments

Cal destacar la importància dels convents com a centres culturals —biblioteca, connexions amb institucions culturals— i econòmics ja que eren veritables «empreses» que gestionaven un important patrimoni.

L'església de Sant Agustí està avui vinculada amb dues importants tradicions barcelonines, a les quals és interessant assistir com a fet antropològic: la festa de Santa Rita, monja agustina del segle XV, que se celebra el 22 de maig i que fou legalitzada en la primera meitat del segle XVIII, creant-se la Confraria de la Beata Rita de Càssia, i la fira d'herbes i plantes medicinals anomenada de Sant Ponç que se celebra als voltants de l'església, al carrer de l'Hospital.

FITXA 63. L'HABITATGE A BARCELONA DURANT EL SEGLE XVIII		 L. 1, 3 B. 14, 59, 92, 64
ADREÇA BOTELLA / CARRETES / SANT PACIÀ	 EXTERIOR: ZONA DE LLIURE ACCÉS	
 LLIURE	 7, 10, 152, 162, 178, 179, 180, 181, 199 21	

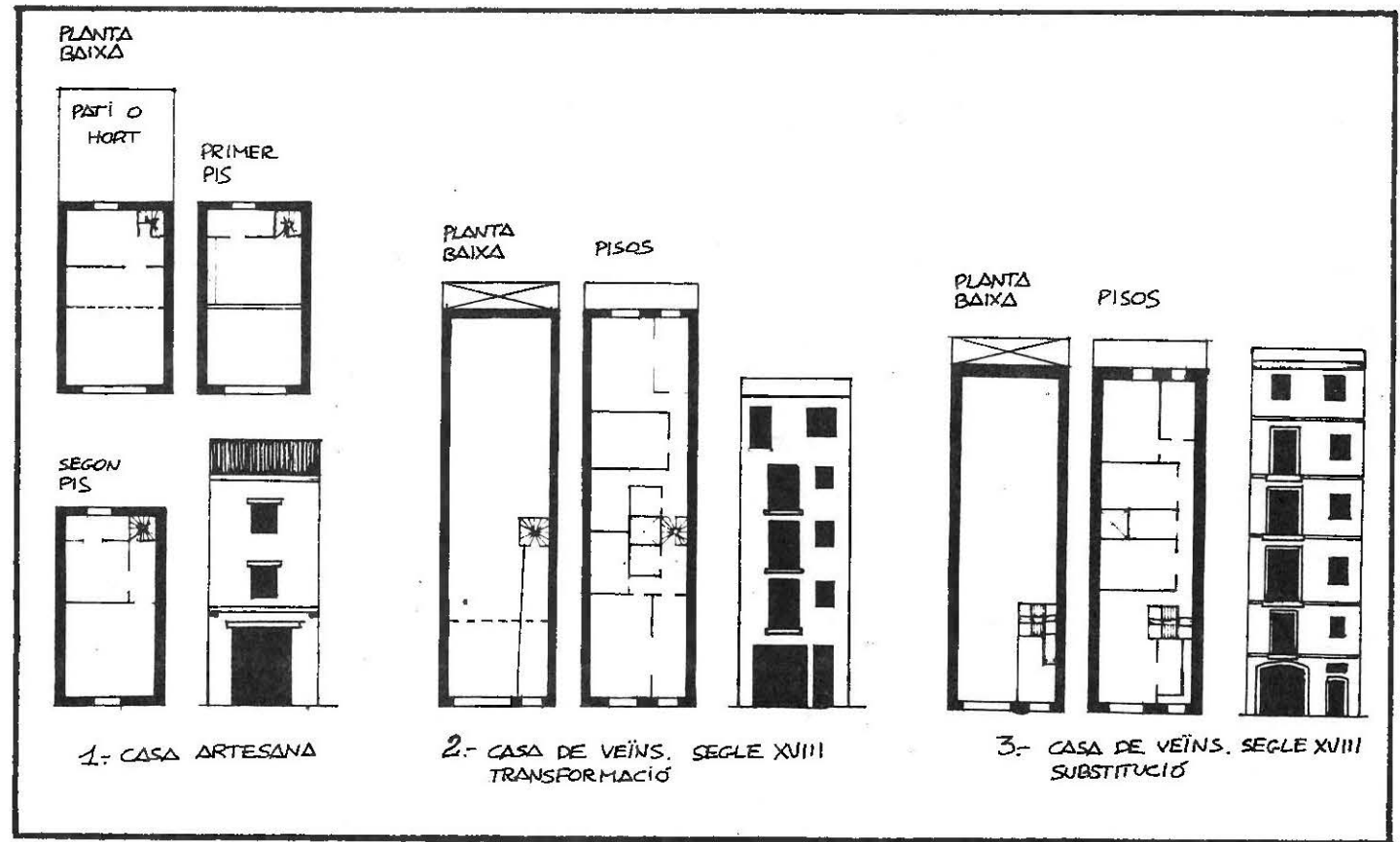
Els canvis d'estructura econòmica que experimentà la ciutat a partir del segon terç del segle XVIII produïren lentament transformacions en les relacions socials de producció, fins al punt que el desenvolupament de la manufactura cotonera d'indianes creà una nova classe urbana, el proletariat, el qual es nodrí tant dels antics mestres gremials desposseïts dels seus mitjans de producció com d'una mà d'obra immigrant que procedia de les comarques rurals de la Catalunya oriental.

Aquestes transformacions socio-econòmiques, i sobretot el ràpid creixement demogràfic, incidiren fortament sobre l'espai encara pre-industrial de la ciutat. L'habitatge, especialment el popular, fou un dels elements urbans que experimentà més canvis per tal d'adaptar-se a la nova situació.

La casa artesana, característica de la Barcelona pre-industrial, estava construïda sobre parcel·la allargada, en proporció 1 a 3, de tipus medieval i lligada amb l'organització gremial. Sota el mateix sostre convivia les activitats productives amb la funció residencial. El taller, o el lloc per desar els estris del camp —en el cas dels hortolans— estava situat als baixos, mentre el mestre i la seva família vivien al primer pis i els oficials i aprenents al segon. En alguns casos existien golfes obertes on s'installaven els telers, degut a les favorables condicions d'illuminació.

Aquest tipus d'habitatge popular va perdre la seva funció productiva i unitària, ja que en proletaritzar-se progressivament el mestre artesà, aquest continuà vivint al primer pis però llogava els pisos alts del seu edifici als treballadors de les manufactures, començant a aparèixer d'aquesta manera la casa de veïns de lloguer.

El creixement demogràfic de la ciutat i la consegüent demanda d'allotjament per part d'una població poc solvent arribà a ser tant important que la casa tradicional fou objecte d'altres modificacions a més a més de les suara esmentades. Una de les principals fou la densificació de l'espai mitjançant la construcció de volades —cos projectat endavant emprat habitualment des del segle XVI i que es mantingué malgrat haver estat prohibit a partir de 1768—, la divisió interna dels habitatges existents,

Evolució de l'habitatge a Barcelona durant el segle XVIII. Al gràfic es pot apreciar molt bé el pas de la casa artesana a la casa de veïns, tant per modificació com per substitució, tot i mantenint la parcel·la tradicional llarga i estreta i ocupant els patis posteriors.
(Segons: R. Fayos i R. de Cáceres).

l'ocupació dels horts posteriors de la casa, i l'alçament de dos o tres pisos més.

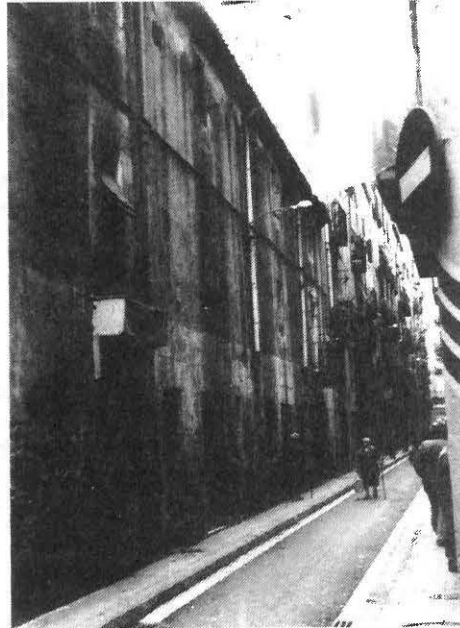
A la façana aparegueren elements nous: la porta, construïda al costat del portal d'entrada del taller i que donava accés als pisos; els balcons de ferro forjat, amb barrots prismàtics entre els quals se n'intercalaven alguns d'helicoidals; i el terrat pla, que substituïa la teulada tradicional.

Aquestes obres de reforma —menys costoses que no la nova construcció— donaren als immobles antics una alta rendibilitat, cosa que explica, com han assenyalat R. Grau i M. López, que fos el tipus d'obra més freqüentment sol·licitada durant el període més puixant de la construcció, a finals del segle XVIII.

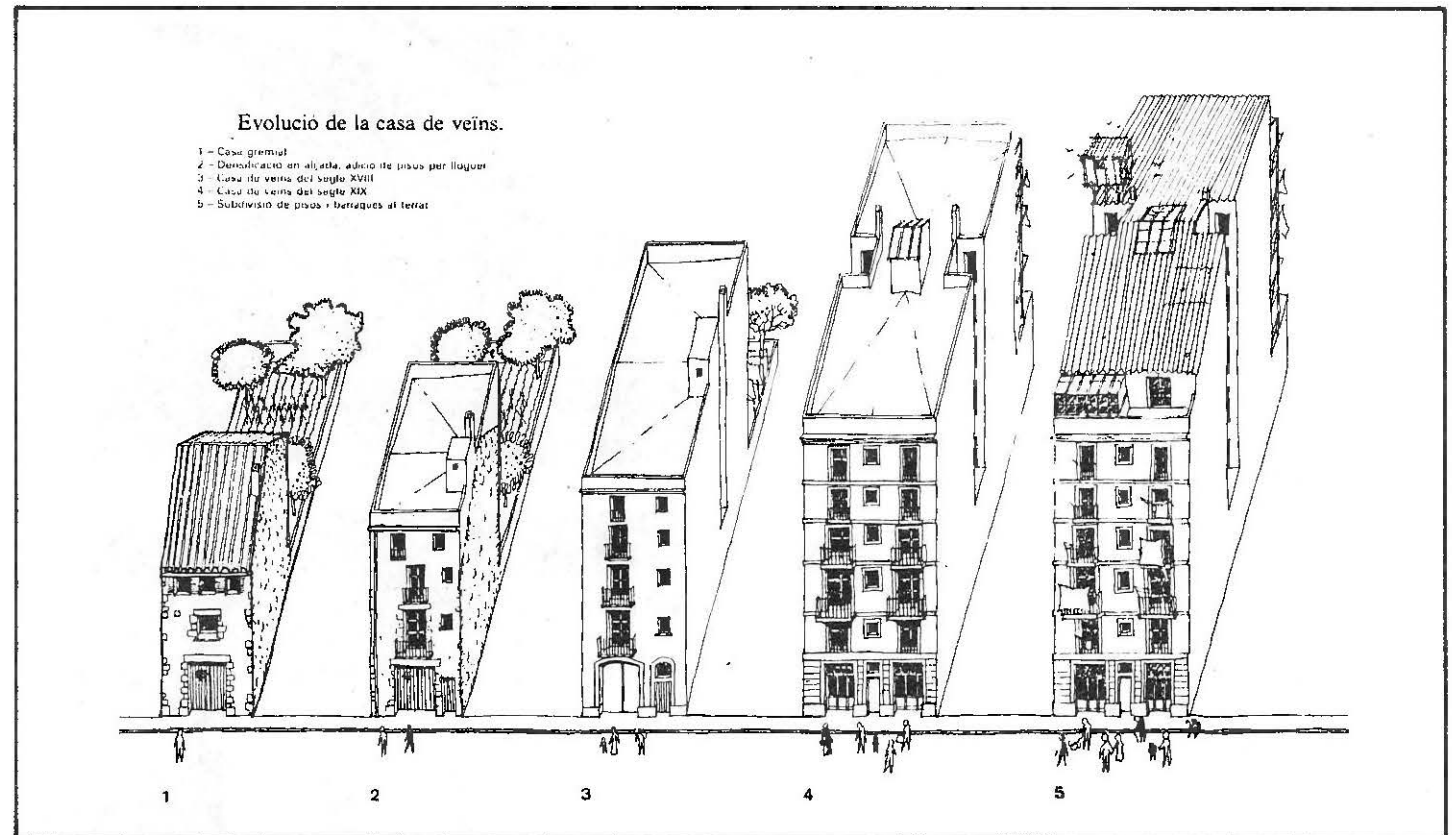
Amb tot, també hi hagué casos que el propietari substituï la casa artesana per una nova, mantenint generalment la parcel·la allargada medieval. La nova casa destinada totalment a lloguer —el propietari ja no hi viu—, presenta ja la porta d'accés als pisos i una distribució més homogènia de buits i obertures, així com una segregació social vertical, ja que a mesura que augmenten els pisos disminueix l'alçada del sostre, la volada dels balcons i la superfície dels habitatges.

Habitatge del segle XVIII situat al número 30 del carrer de Carretes.

Cases hortolanes al carrer de Carretes, números 26 i 28.

Evolució de la casa de veïns al barri del Raval (segons Artigues, Mas, Suñol). Cal fixar-se en els canvis dels habitatges durant el segle XVIII, tant per modificació de la casa artesanal o gremial (figura 2) com per substitució (figura 3). Durant el segle XIX alguns edificis es bastiran sobre l'addició de dues parcel·les, o bé parcel·la i mitja (figura 4), configurant-se les cases de veïns obreres que assoliran durant el segle XX (figura 5) un sodallament gran amb rellogats, subdivisió o pisos i barraques als terrats.

Casa del segle XVIII a la cruïlla dels carrers de l'Hospital i de la Junta de Comerç.

Casa Palau d'Erasmus de Gómima.

Habitatges del segle XVIII situats al carrer del Carme/Plaça Pedró. Possiblement estiguessin ocupats pels obrers de la manufactura d'indianes d'Erasmus de Gómima, situada, igual com el Palau del fabricant, a la mateixa illa de cases.

Cases artesanes, de planta baixa i dos pisos, del segle XVIII a la Plaça del Pedró. Es poden observar en segon terme els habitatges que molt probablement van ser ocupats pels obrers de la manufactura d'Erasmus de Gómima.

La riquesa dels materials de construcció, així com la decoració —esgrafiats, terracotes— depenia de la categoria dels futurs usuaris.

Aquest mateix tipus d'edificació —obra dels mestres de cases— fou emprat per a les construccions de nova planta sobre solars lliures —horts o jardins urbans— als barris fabrils de Sant Pere i especialment al Raval a partir de 1768. En aquesta zona de la ciutat, l'existència de nombrosos horts possibilità a la iniciativa privada no solament la construcció d'edificis aïllats sinó també la urbanització de barris mitjançant l'obertura d'un carrer pel bell mig de l'hort i la divisió de l'espai en petites parcel·les allargades, sobre les quals construïa el mateix propietari o bé les cedia a cens emfitèutic a qui volia fer-ho.

Bons exemples d'això en tenim al carrer de Sant Pacià números 16-18, i també al carrer de Carretes números 26 a 30, del Carme 100 a 104, al costat del palau d'Erasme de Gònima.

Ordes religioses, comerciants i manufacturers foren els grups promotors i els principals beneficiaris de les rendes derivades d'aquestes operacions.

Casa del segle XVIII al carrer de l'Hospital, prop del Teatre Romea.

Escala d'un habitatge del segle XVIII al carrer de Botella.

Interior del Saló de la Casa Palau d'Erasmus de Gòndima, al carrer del Carme, decorat amb pintures de Flaugier.

Tipic balcó del segle XVIII, amb barana de ferro forjat on destaquen els tres barrots helicoidals.

Com a resultat de la transformació de la casa artesana, de les substitucions i de les noves implantacions, es produí un creixement horitzontal i vertical que deteriorà la qualitat de vida de la ciutat emmurada; la reducció d'espais lliures, la privació de sol i llum, l'augment de la densitat i la inadequació de la trama de carrers i de sanejament a les noves característiques urbanes foren alguns dels principals problemes plantejats a la ciutat a finals del set-cents.

Els intents de resoldre aquesta situació, tant per part de les autoritats militars —el capità general Comte de Ricla proposà, sense èxit, un pla global per a la urbanització del Raval; per altra banda el 1797 s'aconseguí que els militars posessin límit a l'alçada de les cases— com per part dels civils, mitjançant la *Junta d'Obres de l'Ajuntament*, i la vigilància dels permisos d'obres per tal que s'acomplissin les *Ordenances d'Obreria*, no aconseguiren de frenar els excessos de la iniciativa privada. D'aquesta manera, en àmplies zones de la ciutat emmurada s'havia iniciat un procés de segregació social i deterioració de les condicions de vida que desembocà en la depòrable situació en què es trobaran en el segle XIX.

Suggeriments

El pas de la casa artesana a la casa de veïns es pot apreciar amb una certa facilitat en alguns indrets de la ciutat vella, sobretot als barris de Sant Pere i el Raval. Concretament al carrer de Sant Pere Mitjà n'hi ha molts exemples, així com a la Plaça del Pedró.

Substitucions i edificis de nova planta bastits al segle XVIII i que han arribat fins avui, sense alteració, es poden veure al carrer de Sant Pere Mitjà números 2, 42 i 45, aquestes dues cases de veïns per a classe mitjana amb esgrafiats; així mateix al carrer de la Palla números 9 i 11; al carrer Sombrerers números 5, 7, 15 i 21, hi ha exemples d'aquest tipus d'edificis encara que més modestos.

També són fàcilment visibles cases artesanes que no han estat gairebé modificades al carrer de la Palla número 4, al carrer de Cortines números 10 i 12; al carrer Monac números 6 i 8, al carrer de Carders número 30, així com cases d'hortolans al carrer de la Riera Alta, prop de la Ronda, al carrer de les Carretes números 26 a 30.

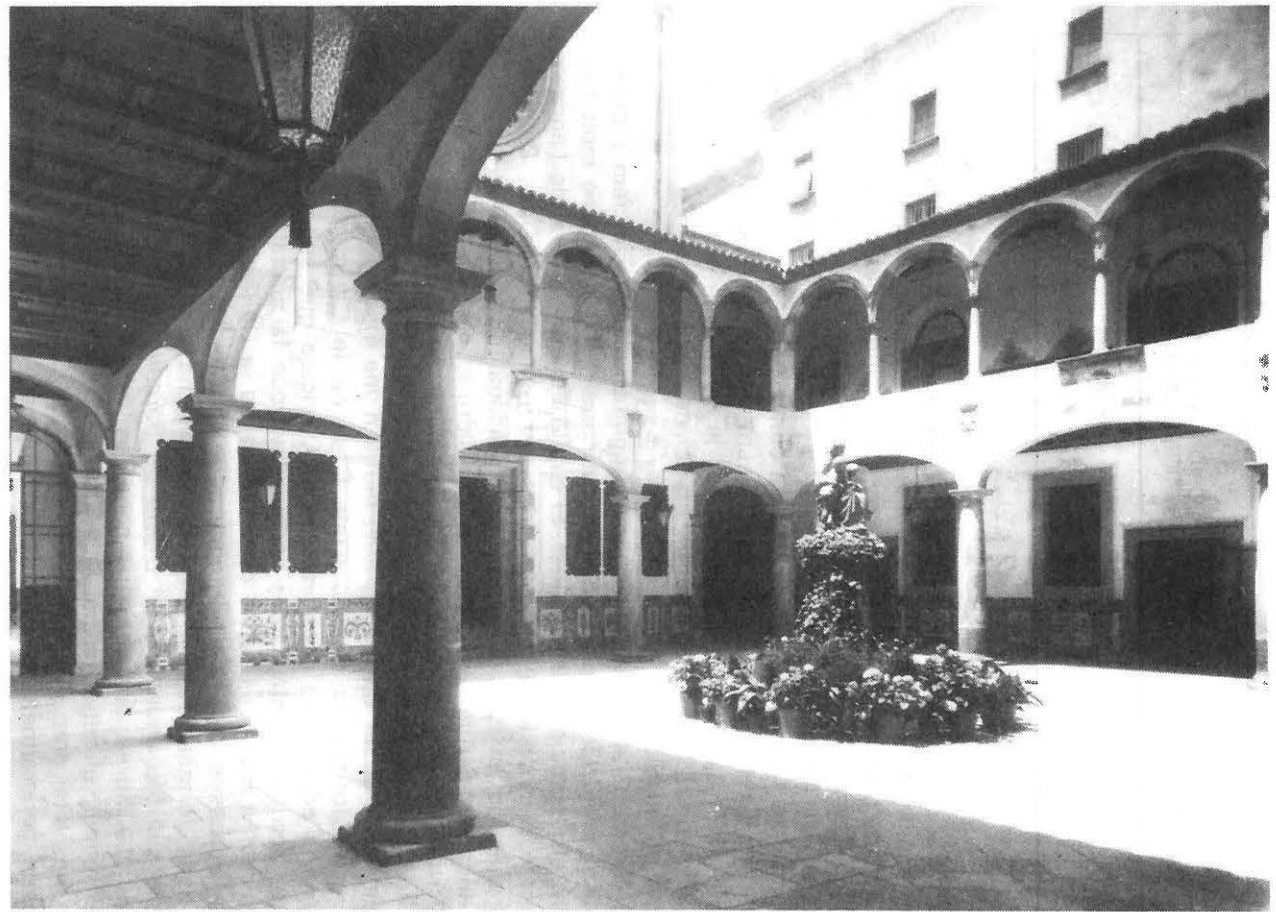
FITXA 64. LA CASA DE LA CARITAT		 L. 1, 3 B. 14, 59, 92
ADREÇA MONTALEGRE, 1-3		EXTERIOR: ZONA DE LLIURE ACCÉS INTERIOR (PATIS) HORARI LABORAL
 LLIURE		1, 108, 109, 120

La Casa de la Caritat està formada per una agregació d'edificis heterogenis construïts en diferents èpoques. La part més antiga correspon a l'edifici situat a la cantonada dels carrers Montalegre i Valldonzella. Aquest edifici fou, l'any 1362, seu de la comunitat de Monges Canoneses de Nostre Senyora de Montalegre. A les darreries del segle XVI, l'edifici es huià en extingir-se l'orde i el convent es va convertir en seminari, funció que perdurà fins l'any 1769, data en què el seminari es traslladà al Col·legi de Cordelles, buit arran de l'expulsió dels jesuïtes per ordre del rei Carles III. Ben aviat, l'any 1792, l'antic edifici de les Monges Canoneses esdevingué un hospici.

La Guerra Gran i les lluites amb Anglaterra dugueren fam i misèria a la ciutat ja que la situació va repercutir indirectament, però molt negativament en l'economia de la ciutat. El capità general, el Duc de Lancaster, va prendre la decisió de recaptar fons per finançar les *Olles Públiques*, decisió que fou un èxit. Quan la vida ciutadana tornà a normalitzar-se, la Junta encarregada de les *Olles* va dissoldre's, restant un numerari de 461.077 rals de velló, quantitat amb què s'iniciaren els primers treballs de la institució de què parlem.

L'any 1802 el rei Carles IV, amb motiu d'una visita a la ciutat de Barcelona, va autoritzar la creació d'una Casa de la Caritat, la qual es va instal·lar en l'edifici que ocupava l'Hospici, encara que aquest no va desaparèixer perquè la Reial Ordre assenyalava que la meitat de l'edifici romandria com a Hospici i l'altra com a Casa de la Caritat.

Els ingressos per al manteniment de la Casa s'obtenien mitjançant rifes i balls de màscares. La primera rifa organitzada per la Junta que se n'encarregava fou anunciada al *Diario de Barcelona*, essent-ne el primer premi de 300 lliures, una quantitat considerable en aquella època, un porc i un gall d'indi; el segon premi, 100 lliures, un porc i un gall d'indi, i vuit premis més d'un porc i un gall d'indi cadascun. Els balls de disfresses se celebraven generalment al saló de la Llotja de la *Junta de Comerç*, i la gent s'hi podia disfressar de qualsevol cosa altra que de militar, magistrat, religiós, els homes de dones i les dones d'homes. L'entrada anava per al fons de la Casa. Altrament, també es recaptaven almoines i dona-

Casa de la Caritat. Pati Manning. El ritme de les arcades de la planta baixa troba la seva rèplica en el pis superior amb doble ritme.
(Font: Arxiu Mas).

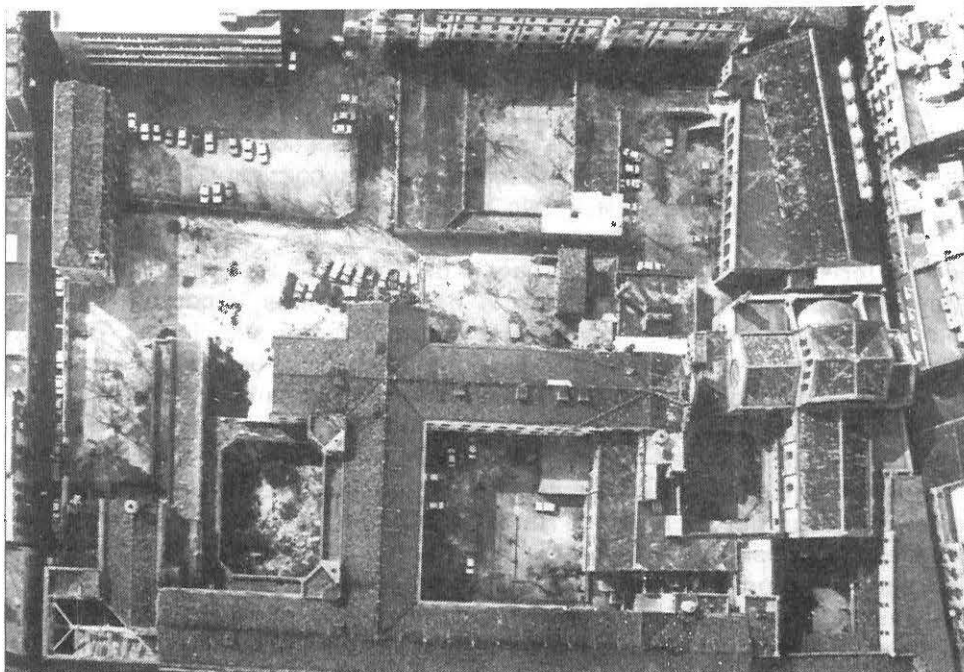
cions diverses, algunes de les quals eren torres situades fora de Barcelona, com per exemple Can Tarrida, a Horta.

La institució era regida per religiosos, per bé que en podia ésser director un prohom de la ciutat, com ho fou Erasme de Gònima, anomenat pel prefecte napoleònic durant el període 1808-1814. Per sobre del director hi havia una junta encapçalada pel capità general, i amb representants de l'Ajuntament i la Diputació. L'any 1839 se'n va fer càrrec una *Junta Municipal de Beneficència*.

Les necessitats de la institució van fer que des del 1827 s'arbritessin nous mitjans per tal d'obtenir recursos. Per exemple, durant més de deu anys van fornir d'agulles de cap tot Barcelona, amb la instal·lació d'una fàbrica; també demanaren permís reial per a celebrar curses de braus en uns terrenys adquirits, entre les portes del Mar i de Don Carles, anomenats Torí de la Barceloneta.

L'any 1834 es va arrendar la futura plaça a particulars durant vuit anys, amb la condició que la bastissin. L'arrendament costava 1.500 duros anyals més la meitat dels beneficis superiors a divuit curses.

D'altres ingressos de la Casa de Caritat provenien de l'arrendament dels banys públics de la Barceloneta i de la Porta de Santa Madrona. També gaudia del privilegi de cobrar arbitris pel transport de cadàvers al nou

Vista aèria del conjunt de la Casa de la Caritat, en la qual s'aprecia molt bé l'estructura disposada entorn dels patis; el situat a l'angle inferior dreta de la fotografia, és el pati Manning. Així mateix es palesa l'estat d'abandó general de la Institució malgrat les previsions de convertir-la en un gran centre cultural.

cementiri, situat fora de la ciutat. Altrament, l'Ajuntament i la Diputació també aportaven quantitats importants per al manteniment de la Casa.

La institució també tenia tallers i indústries on s'elaboraven productes per al consum interior o per vendre. Així, el 1826 ja es feien el pa i les galetes, un any després muntaren una fàbrica d'agulles, el 1829 una fàbrica de terrissa a l'estil anglès; i el 1838 una fàbrica de fideus i una indústria de cotó amb màquines de filar. L'any 1860 hi havia dotze telers mecànics i una cuina moguda per vapor, la qual cosa ens indica el gran nombre de gent que acollia la Casa de la Caritat.

A partir de 1836 la Casa de la Caritat amplià les seves dependències. En alguns casos, eren els convents propers que romanien buits, com el de Valdonzella i el dels Àngels, els que s'ocupaven, mentre que en altres casos les reformes afectaren l'edifici mateix, com ara les que s'endegaren a la cruïlla dels carrers de Ferlandina i de Montalegre.

Si bé l'edifici de la Casa de la Caritat conserva exteriorment una façana austera i sòbria, tan sols en les portes d'accés es donà un tractament més acurat i ornamentat, no hi ha dubte que són els patis interiors els que reberen una atenció més decidida. Potser perquè eren espais de relació hom cercava, tant per als qui habitaven la residència com per als visitants, indrets de més placidesa. Avui hi destaca encara el pati Manning, nom d'un dels benefactors que dedicaren part de la seva fortuna a obres de beneficència.

Aquest pati és una bona mostra d'esperit renaixentista. La seva forma rectangular està envoltada per columnes i un cos de galeria alta que corre al llarg de tot el recinte. En la part baixa, tres arcades d'arcs escarsers que descansen sobre columnes toscanes amb un accentuat èmfasi en el fust donen al conjunt un ritme harmònic que és continuat per la galeria del pis superior, on trobem el doble d'arcs, però de mig punt. En un dels extrems superiors de la galeria hi ha una placa que ens indica l'any en què va fer-se el pati (1743) i un seguit de carteles recullen els noms de diferents benefactors, entre els quals destaca el més important, el prohom Manning (el 1865 es completà el cobrament del seu llegat). Cal assenyalar dos aspectes destacats d'aquest pati: d'una banda els arrambadors, fets amb majòliques, que reproduïxen ornaments florals i àngels simulant pilastres, amb una harmonia de colors —el blau, el verd, els torrats, etc.— que configuren un tot destacable. Els arrambadors que trobem a la planta baixa es complementen en el parament de la paret ornamentada amb esgrafiats, també de tema floral, fins arribar als sostres, on excel·leix el treball de l'artesonat. Ja ben entrat el nostre segle, s'hi feren un seguit de modificacions, com ara la nova decoració de la galeria del pis superior, feta també amb rajoles catalanes, que reproduïx com a motiu central, emmarcat per un escalonament de ceràmica vidriada, el tema preferit del Noucentisme, la cistella de vímet plena de flors, en el qual es conjunquen el gust i la idealització del món de la pagesia.

Altrament hi ha al bell mig del pati un grup escultòric realitzat el 1879 per Joan Serra, amb un tema allegòric: l'acolliment i la protecció

d'uns infants, infants com el mateix escultor, del qual també va tenir cura la institució.

Suggestiments

En parlar de la Casa de la Caritat és important observar com el poder civil comença a fer cabal de les situacions socials negatives i com la caritat ja no depèn solament de les institucions religioses. Les curses de braus i els balls de disfresses mostren una nova concepció de l'esbarjo i de l'oci a la ciutat (si es vol aprofundir aquest punt cal consultar l'obra de Joan Amades: *Costumari Català*, reeditat per Salvat - Edicions 62).

L'any 1956, els serveis de la Casa de la Caritat es traslladaren a les noves instal·lacions de les Llars A. Gironella de Mundet, a la Vall d'Hebron, restant l'edifici del carrer de Montalegre sense una utilització massa concreta malgrat el recent projecte de convertir-lo en un gran centre cultural.

FITXA 65. EL COL·LEGI DE CIRURGIA		 L. 3 B. 14, 59, 92	
ADREÇA CARME, 47, 49	 EXTERIOR: ZONA DE ACCÉS INTERIOR: HORES CONVINQUDES		
 GRATUÏTA	 8, 82, 118, 137	 317 16 86	

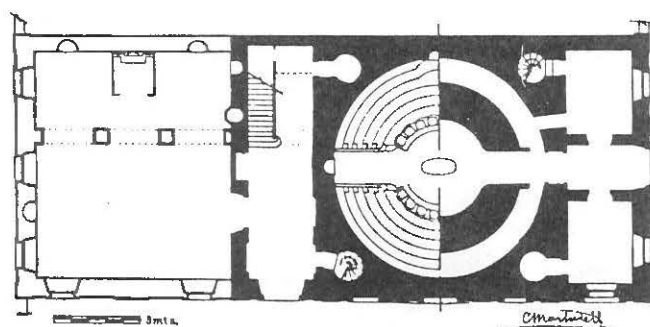
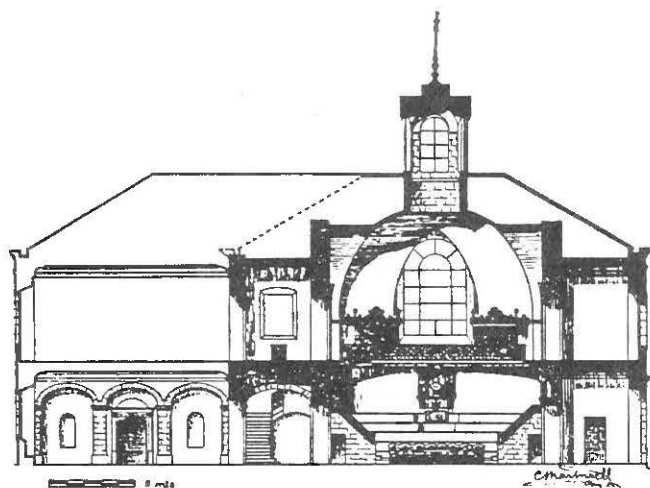
Els *Collegis de Cirurgia* de Cadis, Madrid i Barcelona apareixen en el decurs de la segona meitat del segle XVIII, i cal entendre'n la creació dins del marc del moviment il·lustrat. La monarquia borbònica, en el seu desig de racionalitzar al màxim el funcionament dels seus aparells d'estat, crearà a Cadis un col·legi de cirurgians per a l'Armada, i a Barcelona un altre per a l'Exèrcit, amb la finalitat de fornir de bons professionals unes forces armades que tenien un paper important en la vertebració de l'Estat. Per altra banda, el col·legi de Madrid s'encarregava de la formació de cirurgians civils.

Ben al contrari de la medicina, que encara tenia en el segle XVIII forts components arcaïtzants i medievals, la cirurgia, molt més concreta, s'havia desenrotllat eficaçment, i l'esperit científic de la Il·lustració havia de donar-li una gran volada. Així, mentre que els metges formats a les universitats es movien encara en el camp de l'especulació teòrica, molt sovint a tocar de la filosofia i de la religió i amb molt poques bases científiques.

Antoni Gimbernat (1734-1816), gran cirurgià i figura destacada del Col·legi de Cirurgia de Barcelona.

Secció i planta del Col·legi de Cirurgia (segons Marti-nell). L'amfiteatre per a dis-seccions ocupa una gran part de l'edifici.

fiques, els cirurgians assoliren amb una praxis molt més concreta, un paper destacat en el progrés sanitari general. Ultra això, s'hi donaren fortes diferències jeràrquiques, ja que fins llavors els metges es formaven a les universitats, estudiant-hi molt de llatí i veient-hi pocs malalts, mentre que els cirurgians aprenien sobretot directament amb un professional i a més eren sempre menystinguts pels metges i per la societat en general, que els considerava poc més que barbers.

Amb la institucionalització dels *Col·legis de Cirurgia* la situació va canviar radicalment i fins i tot es va invertir, i no fou per tant casualitat que els metges s'oposessin aferrissadament a la creació d'aquest tipus d'acadèmies.

Mentre que la formació dels metges era invariablement teòrica, els *Col·legis de Cirurgia* de Cadis i de Barcelona estaven al costat respectivament de l'Hospital de l'Armada i del de la Santa Creu, la qual cosa garantia una sòlida formació en la pràctica. De resultes de la seva eficaç acció els col·legis i els cirurgians assoliren un considerable prestigi, i foren precisament els cirurgians catalans els qui sintonitzaren més fàcil-

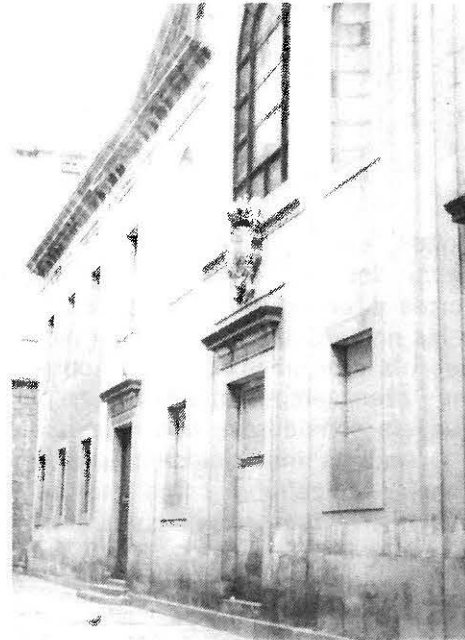
ment amb l'esperit il·lustrat europeu i els qui donaren cos als *Col·legis de Cirurgia*. En aquest sentit, dos eminents cirurgians, Pere Virgili i Antoni Gimbernà, foren els artífexs de la formació i el manteniment d'aquestes institucions.

En Pere Virgili va ser l'ànima de la creació del col·legi de Cadis, l'any 1750; anteriorment havia viatjat diverses vegades a França i hi va observar l'estat de la disciplina. Posteriorment fou cirurgià del rei Ferran VI, i finalment va aconseguir la creació del *Col·legi de Cirurgia* de Barcelona, dirigint-lo personalment des del 1760. Amb aquest home, l'ensenyament de la cirurgia arribaria a convertir-se en un dels capdavanters d'Europa.

Virgili treballà per la creació d'un nou edifici per allotjar-hi el *Col·legi*, va escollir-ne l'emplaçament dins el conjunt hospitalari de la Santa Creu i en gestionà a Madrid la realització, aconseguint-hi atribucions per fixar el programa de necessitats i la distribució interior de l'edifici. El projecte seria obra de Ventura Rodríguez, el qual enllestiria brillantment un edifici funcional que responia a les necessitats docents del *Col·legi*. Ventura era llavors director d'arquitectura de l'«Academia de las Tres Nobles Artes de San Fernando» de Madrid, i envià el projecte final l'any 1761, mentre que la construcció efectiva fou delegada en la persona de Carles Saliquet, capità d'enginyers de l'Exèrcit. Les obres començaren en aquell mateix any i l'edifici s'inaugurà el 1764.

Escut borbònic i làpida commemorativa de la construcció del Col·legi de Cirurgia, sota el finestral de la façana davant per davant de la Casa de Convalescència.

Façana principal del Col·legi de Cirurgia.

L'edifici és de petit volum, totalment compacte, sense pati i ordenat al voltant de la peça essencial: un gran amfiteatre, totalment circular, cobert per una cúpula esfèrica coronada amb una llanterna força barroca. L'amfiteatre, amb grades de pedra, s'utilitzava per a classes pràctiques de dissecció anatòmica. A la part alta, una galeria amb gelosies permetia de seguir les pràctiques i operacions als visitants ocasionals. Sota el finestral, damunt l'últim graó de l'escala, un bust de marbre d'en Pere Virgili realitzat el 1777 per Eduard Fontanells, dins d'una elegant fornícula de marbres de colors, presideix encara avui l'amfiteatre. Al bell mig del saló hi ha l'antiga taula de marbre de disseccions, una de les poques que es conserven a Europa, i davant la graderia de pedra hi ha una filera circular de cadires de fusta tallada i daurada d'estil rococó. Així mateix, s'hi conserva el pou ornamentat amb rajoles d'on es pouava l'aigua per netejar els cadàvers, i encara avui podem observar-hi també l'armari d'instruments.

Aquest edifici, construït amb pedra de Montjuïc, és d'una elegant sobrietat i cal considerar-lo com el primer d'estil neoclàssic alçat a Barcelona. És el resultat de la interacció entre el pensament racionalista científic i la lògica constructiva dels mestres d'obra locals. Posteriorment l'edifici allotjà la *Facultat de Medicina* i l'any 1929 s'hi instal·là l'*Escola Normal* masculina. La *Reial Acadèmia de Medicina* restaurà l'edifici d'una manera noble però excessiva, cosa que comportà la pèrdua del caire auster de què gaudí originàriament, sobretot pel que fa a l'amfiteatre.

Suggeriments

El *Collegi de Cirurgia* i el seu amfiteatre, un dels més importants i més ben conservats del món, passen paradoxalment desapercebuts a hores d'ara. Resulta molt interessant i suggestiva fer-hi una visita, per altra banda imprescindible si es vol conèixer les realitzacions de la Il·lustració a Barcelona i la Història de les Ciències Mèdiques.

FITXA 66. EL PALAU DE LA VIRREINA		 L. 3 B. 14, 59, 92
ADREÇA RAMBLA, 49	 EXTERIOR: ZONA DE LLIURE ACCÉS INTERIOR: 10 a 14 h i 18 a 20 h	
 GRATUITA PER A ESCOLES	 1, 47, 48, 68, 102, 109, 123	

Situat a la Rambla, enfront gairebé del Palau Moja, fou edificat per Manuel d'Amat i Junyent, virrei del Perú i marquès de Castellbell, el qual morí poc després que s'hagués construït i ara és conegut per la referència a la seva vídua, que hi residí.

Les obres del palau s'iniciaren l'any 1772 i s'enllestiren sis anys després. L'autor d'aquest palau, que sovint s'ha relacionat amb el palau Larrard, ha estat discutit, i s'ha parlat de Mas i Ribas, de Josep Ribes i de

Façana principal del Palau de la Virreina.

Palau de la Virreina. Detall de la porta, i dels balcons correguts. En la part superior, la balustrada i els gerros ornamentals.

Pedro Martín Cermeño i Carles Grau. Aquest darrer és segur que intervingué en la decoració del palau, així com Francesc Serra.

La façana presenta una composició clara, dividida en cinc cossos separats per pilastres jòniques de doble alçada. Així mateix, presenta la divisió clàssica de base (amb carreus marcats i tres portes), part intermèdia (dos pisos amb balcons) i part superior (una cornisa de grans proporcions, amb cartells, òculs i balustrada amb gerros).

El cos central està ben remarcat, tant per les dimensions de les obertures (porta i balcons més grans) com el treball de decoració més ric apreciable en les pilastres adossades del balcó principal, esculpides amb poc relleu però amb gran delicadesa. Les baranes dels balcons, de ferro forjat, són remarcables pel seu dibuix barroc elegant i ric.

A l'interior del palau trobem a continuació del vestíbul un gran pati axamfranat amb arcs rebaixats, pilastres i columnes estriades corínties. Una notable escala doble, amb arcs penjats, mena cap al pis principal, on a més dels finestrals de la galeria interior que dona al pati, hi ha el gran menjador. Aquesta sala que com el pati, té angles arrodonits (ocupats per armaris) està decorada amb plafons pintats i relleus de guix i el sostre té aplicacions de guix que representen els dotze mesos de l'any. El treball de fusta en portes i finestres és també molt notable.

En tot el conjunt s'ha assenyalat sovint la influència francesa, sobretot pel que fa a la decoració, i en el terreny de l'arquitectura civil cal remarcar que es tracta de les millors realitzacions barroques de la ciutat.

Aquest palau, abandonat pels propietaris, fou adquirit per l'Ajuntament per tal de convertir-lo en un museu. Actualment, a més de contenir el *Museu de les Arts Decoratives* i la *Collecció Cambó*, s'han agençat les sales de la planta baixa i part de l'últim pis per a exposicions temporals.

Suggeriments

Les exposicions temporals de la Virreina solen ésser interessants i de vegades hi ha visites comentades per a escolars. Amb un coneixement previ, es pot aprofitar la visita al palau per a tractar algun tema d'art relacionat amb l'exposició que hi tingui lloc en aquell moment.

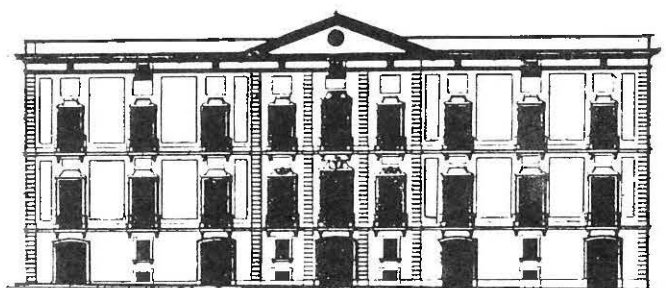
Aquest edifici és, també, la seu del *Centre de Difusió dels Museus de Barcelona*, el qual facilita informació sobre les activitats pedagògiques del museus municipals.

FITXA 67. PALAU MOJA		 L. 3 B. 14, 59, 92	
ADREÇA PORTAFERRISSA, 1-3 RAMBLA, 118		 EXTERIOR: ZONA DE LLIURE ACCÉS	
 LLIURE		 1, 47, 48, 82, 93, 102, 165	

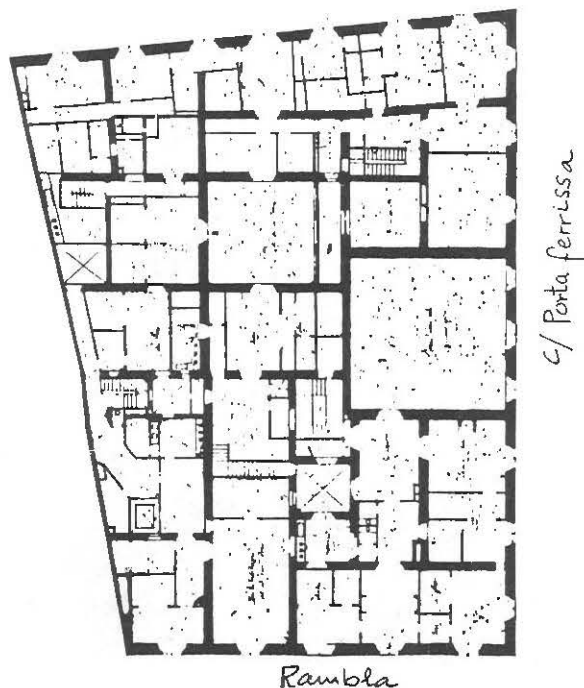
Situat a la cruïlla del carrer de la Portaferrissa amb la Rambla, el palau Moja és una casa senyorívola que fou construïda a finals del segle XVIII, entre 1771 i 1790, pels marquesos de Moja.

Pot dir-se que la seva història arrenca amb l'adveniment del segle XVIII, ja que l'any 1702 el marquès de Cartellà va obtenir permís per a obrir portes i finestres a la torre de la Portaferrissa i per a construir en el solar que deixava lliure l'enderroc de les fortificacions adjuntes en aquesta torre. En el lloc que degueren ocupar la casa i l'hort dels Cartellà, Maria Lluïsa de Copons i Descatllar, vídua del marquès de Moja i néta del de Cartellà, edificà el seu palau.

Cap a la meitat del segle XIX s'extingí la família Moja i la casa, després que fou arrendada un temps al *Foment de la Producció Nacional*, fou comprada el 1873 per Antoni López i López, marquès de Comillas, creador de la «Compañía Transatlántica y Transmediterránea», del «Banco Hispano Colonial» i de la «Compañía General de Tabacos de Filipinas». En aquesta època residí al palau el poeta Jacint Verdaguer, capellà dels marquesos, sota el mecenatge dels quals va escriure el seu poema *L'Atlàntida*. Els darrers propietaris d'aquest palau foren els comtes de Güell, i actualment

Façana del Palau Moja a la Rambla (abans que fos modificada per a usos comercials).

Planta del segon pis del Palau Moja.

és propietat de la Generalitat de Catalunya, que hi ha instal·lat la *Direcció General del Patrimoni Cultural* després de dur a terme importants obres de restauració.

El palau que alçaren els Moja era de planta trapezoïdal, amb tres pisos d'alçada. Tenia tres façanes, la que donava a la Rambla, la del carrer de la Portaferrissa i la del jardí, que s'estenia a la banda de la Rambla. Aquest jardí ha desaparegut i en el seu lloc hi ha actualment uns magatzems, però a l'interior conserva una galeria amb columnata construïda el 1856 per Antoni Rovira i Trias, l'autor del Mercat de Sant Antoni.

La façana que dona a la Rambla fou modificada en els anys trenta del nostre segle per obrir-hi uns porxos, en la planta baixa, i on hi ha actualment establiments comercials. La façana del carrer de la Portaferrissa està ben conservada. Malgrat aquests canvis, hom pot apreciar la gran unitat entre les dues façanes avui visibles.

A la part baixa portes i finestres, als dos pisos superiors balcons amb una severa ornamentació, i finalment una cornisa i un frontó que subratlla el cos central de l'edifici. L'esquema de la façana, amb un cos central i dos laterals, idèntics, es fa també perceptible per altres elements, a més a més del frontó, com les pilastres adossades carreuades i l'alçada superior dels balcons de la part central. Pel que fa als laterals, s'hi alternen

Vista general del Palau Moja en l'actualitat.

Façana principal del Palau Marc, a la Rambla de Santa Mònica, edifici representatiu dels palaus neoclàssics bastits a la Rambla a les darreries del segle XVIII.

balcons i plafons rectangulars que en la seva època estaven decorats amb pintures de Josep Flaugier, a la banda de la Rambla, i de Francesc Pla, anomenat «El Vigatà» pel seu origen, a la del jardí.

La simplicitat ornamental de l'arquitectura, els elements d'origen clàssic i la composició molt clara i ordenada amb l'accentuat eix de simetria ens parlen d'una concepció neoclàssica i acadèmica de l'arquitectura, bastant semblant a la de la casa March de Reus, a la Rambla, i a la façana del Palau Episcopal, a la Plaça Nova. L'autor d'aquesta darrera construcció i del Palau Moja és l'arquitecte Josep Mas i Dordal, en col·laboració amb el seu germà Pau.

La planta és poc ordenada, tot i que com és habitual un pati interior sigui l'element característic d'aquests palaus. A l'interior destaca el gran saló o sala de festes, de doble alçada i que dona a la Rambla, decorat per Francesc Pla, «El Vigatà», amb pintures a la paret i al sostre. Aquestes pintures estan especialment dedicades a la història i a la llegenda de la família Cartellà, com ara la seva intervenció en diverses conquestes, com la de Girona, Mallorca, etc. Al sostre, Vulcà forja les armes dels Cartellà i hi apareixen d'altres déus mitològics sempre relacionats amb la nissaga dels Cartellà i les seves proeses bèl·liques.

Suggeriments

Es poden comparar palaus de la segona meitat del segle XVIII amb cases per a obrers de les manufactures (vegeu fitxa 63) i cases de la Barceloneta (vegeu fitxa 52).

FITXA 68. L'ALTAR BARROC (Sant Sever)		 L. 3, 4, 1 B. 14, 59, 92
ADREÇA SANT SEVER, 9, 11		 HORES DE CULT
 LLIURE	 48, 61 - III, 69	I

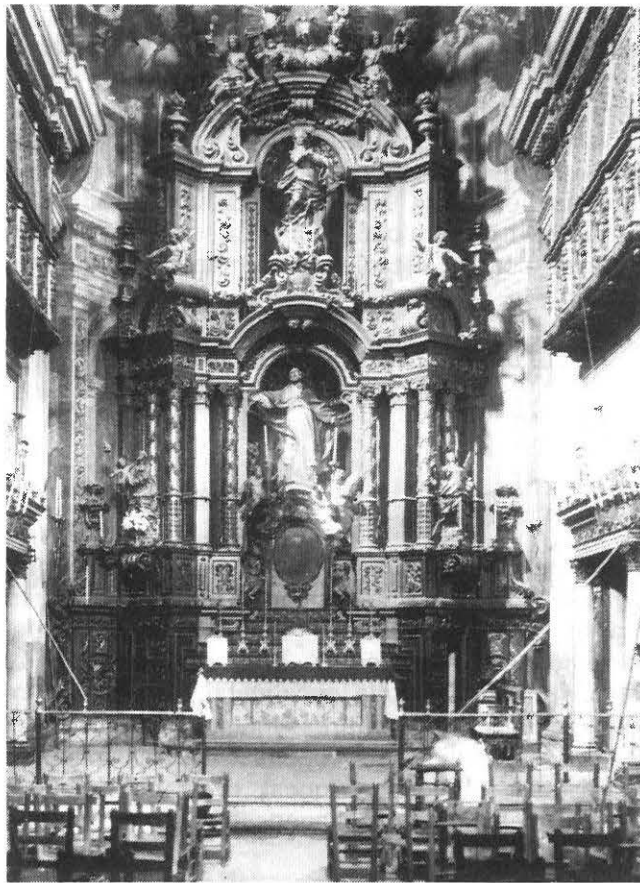
Durant el període barroc els elements artístics tractats amb més monumentalitat són els retaules, a través dels quals, i de forma esplendorosa, es reflecteixen les característiques d'aquest estil.

Gairebé en tots els retaules una brillant policromia en recobreix la superfície, i fusters i escultors realitzen gràcils figures concebudes amb força dinamisme.

Es pot dir que els retaules barrocs expressen la sumptuositat i la riquesa de l'estil alliberant-se de les normes renaixentistes.

Els elements vinculats amb la tradició clàssica (columnes, entaulaments, dentallons...) són superats per l'ampullositat i la moda enfarfegada de l'època a través de columnes salomòniques, frontons recargolats, angelets, fruites, ocells i tota mena d'ornaments possibles. L'estatuària barroca, per tal d'atreure l'atenció dels devots, va adoptar actituds declamàtores, amb els braços separats del cos o en la volada de la roba, agitada per una ventada invisible. La idea present en un retaule barroc és la de donar corporeïtat i volumetria a tot el conjunt; és per això que s'hi observa com el procediment d'historiar els retaules mitjançant escenes de la vida religiosa del sant al qual es dedica, o bé de l'Antic Testament, que ja trobàvem en època medieval i que s'havia mantingut fins al Renaixement, és bandejat i sols hi trobem el sant patronímic, emfasitzat com a motiu central i flanquejat per columnes, entre les quals se solen col·locar imatges sense un cobricel especial, per tal de no llevar importància al motiu dominant.

Entre els retaules barrocs barcelonins conservats és destacable el de Sant Sever, a l'església del mateix nom. Aquesta església fou construïda entre 1698 i 1705, té una sola nau, amb quatre capelles laterals, i està ricament decorada amb pintures al fresc que cobreixen les voltes de la nau i part de l'absis i la petxina. El retaule, dedicat a Sant Sever, en presideix la part central, i la seva policromia harmonitza amb les tribunes proveïdes de gelosies —que evidencien un bon treball de fusteria— i les dues portes que flanquegen l'altar, coronades per un entaulament clàssic

L'Altar de Sant Sever, on la turgència de l'estil barroc es manifesta a bastament en el joc de buits i plens i en els efectes de clarobscur.
(Font: Arxiu Mas).

i vasos d'estil imperi. Molt probablement, i amb posterioritat, hom afegí a la decoració de l'església aquestes dues portes, concebudes dins el cànon del sever neoclàssic.

El retaule consta d'un alt basament, en la part central del qual hi ha el sagrari i, destacant-hi per damunt de les talles esculpides, la figura de sant Sever, que pren l'alçària d'un pis i mig. La túnica que cobreix l'escultura, tractada amb una gamma de tons suaus (blaus i terrosos), embolcalla la figura en un ritme plàstic que descriu en l'espai un seguit de trajectòries ondulants.

A banda i banda d'aquestemicicle central hi ha la figura de sant Josep (dotat d'un àgil moviment en els vestits) i la de santa Eulàlia, sostenint el símbol de la creu. Un seguit d'àngels de formes arrodonides descriuen en l'espai moviments que convergeixen en la imatge del sant, i amaren el conjunt del retaule d'un caràcter mogut i brillant, molt barroc. La culminació d'aquest desplegament de formes es dona en la part superior

del retaule on l'Esperit Sant encerclat irràdia sumptuositat i brillantor, fruit de l'extensió escenogràfica que presideix les pintures al fresc de la petxina de l'absis.

Segons que sembla, fou Escarabatges qui en va dirigir la decoració, i la dugueren a terme el fuster Pau Basses i el daurador Francesc Mas. Finalment, cal assenyalar que la disposició del retaule damunt d'una forma absidial deixa al descobert les parts laterals, que han estat bellament recobertes per pintures en «trompe l'oeil» que representen escenes d'arquitectura. Tant les pintures com el retaule conformen un tot unitari d'una excellent factura barroca.

Suggeriments

L'església roman tancada gairebé sempre al culte ordinari, i per tal de visitar-la cal adreçar-se a la residència de religioses que hi ha dues portes més avall i sol·licitar-hi la visita. Normalment, l'entrada a l'església s'efectua per aquesta residència, a través de la qual, i després de passar un pati interior presidit per una àmplia escalinata, s'arriba a l'antiga sagristia. Hi destaca el mobiliari, molt interessant, que comprén per exemple l'armari on es desen les casulles, els copons i d'altres objectes utilitzats en la celebració d'actes religiosos. Aquest tipus de mobiliari és avui dia inusual i ha estat desplaçat per l'agencament modern que presenten moltes esglésies.

FITXA 69. EL LABERINT D'HORTA		 B. 26, 27, 73
ADREÇA PASSEIG DELS CASTANYERS / VALL D'HEBRON	 LLIURE	
 HORARI SOLAR	 1, 48, 59, 82, 83 19	

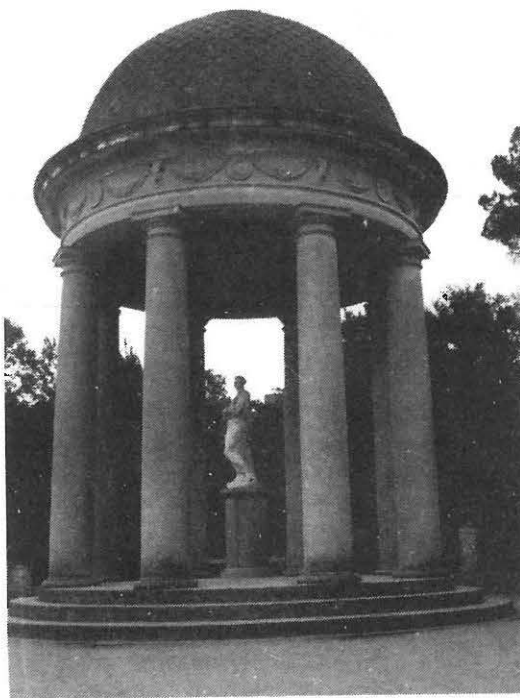
Ja hem comentat la relació de Barcelona amb els nuclis del Pla i també com alguns d'aquests nuclis havien esdevingut el lloc d'estiueig dels barcelonins. El Laberint d'Horta, a més de ser una mostra de l'art neoclàssic i romàntic, és també un exemple de finca d'estiueig a Horta d'un noble barceloní.

En Joan Antoni Desvalls i d'Ardena, marquès de Llupià, del Poal i també marquès consort d'Alfarràs, era un noble que havia estudiat al Col·legi de Cordelles i que sempre tingué inquietuds científiques. Fou un dels fundadors de la *Conferència Físico - Matemàtica - Experimental*, i va publicar alguns treballs sobre meteorologia i física; així mateix, posseïa una important biblioteca i diversos aparells científics, i per tant, constituïa un bon exemple d'home il·lustrat.

A finals segle XVIII es féu construir la seva finca d'estiueig a Horta en una propietat on ja existia una edificació de l'Edat Mitjana; aquesta finca fou modificada en el segle XIX donant-li un aspecte neomusulmà que encara es conserva. La part més important de la finca és sens dubte el jardí, conegut avui com el Parc del Laberint, situat al capdavant del Passeig del Vall d'Hebron i davant de l'actual velòdrom. El nom ve donat perquè el jardí comprèn un laberint de xiprers retallats que hi ocupa un lloc notable. Un laberint és una construcció sense finalitat aparent, i que per la seva complicada estructura se'n fa difícil sortir un cop s'hi és. Es tracta d'un element simbòlic de llarga tradició, que pot significar les dificultats per trobar el fil desllorigador de qüestions religioses, filosòfiques, del coneixement, etc. En el cas del marquès d'Alfarràs, un personatge apassionat per qüestions d'aquest tipus, podria relacionar-se amb la ciència, i també amb el joc geomètric del seu disseny.

Aquests jardins foren projectats pel mateix propietari amb la col·laboració de l'italià Doménico Bagutti, de qui es diu que era arquitecte o enginyer, i sembla que els treballs s'iniciaren pels volts del 1791.

Es tracta d'un conjunt en què podem veure zones amb plantes retallades i parterres simètrics amb estàtues de tema sovint mitològic. La zona del laberint que s'estén al peu d'unes solemnes escales amb balustres que

Temple situat als jardins del Laberint d'Horta.

comuniquen amb la terrassa té uns templets cupulars amb columnes toscanes. L'aigua també n'és un element important, i hi ha un gran estany a més de brolladors i d'un canal que envolta gairebé la finca. Són en general uns jardins de caire versallesc, i encara que sofriren algunes modificacions en època romàntica, continuen essent la millor mostra de jardineria neoclàssica de Catalunya. L'any 1971 foren oberts al públic com a parc municipal.

Suggeriments

La mitologia pot ser un tema a tractar en aquesta fitxa, especialment Daedalus.

També pot plantejar-se la comparació amb exemples europeus de jardins privats del segle XVII i XVIII.

La visita a aquest parc pot permetre, també, algun petit estudi per tal de reconèixer els diferents tipus d'arbres i arbustes que en ell s'hi troben.

FITXA 70. LA MANUFACTURA D'INDIANES - Museu d'Història de la Ciutat - Poble Espanyol		 B. 101 M. L. 1, 3, 4
ADREÇA: M.H.C. VEGUER, s/n POBLE ESPANYOL, PLAÇA ARAGONESA, 4	 GRATUITES PER A ESCOLES	
 M.H.C. De 9 a 14 h. De 15,30 a 20,30 h (Dilluns matí tancat) POBLE ESPANYOL: De 9 a 14 h		
 M.H.C. 315-11-11 315-30-53 P. ESPANYOL: 223-69-54	 10, 29, 35, 65, 141, 144, 170, 175	

Amb el nom d'*indianes* són conegudes les peces de cotó estampades per una sola cara amb un o més colors. El seu nom ve del fet que originàriament es confeccionaven a l'Índia, i s'hi utilitzaven pinzells, ploma i pintures per a decorar les teles. Els europeus imitaren els bells estampats però substituïren la decoració manual tot fent-hi servir motlles de fusta amb el gravat en relleu.

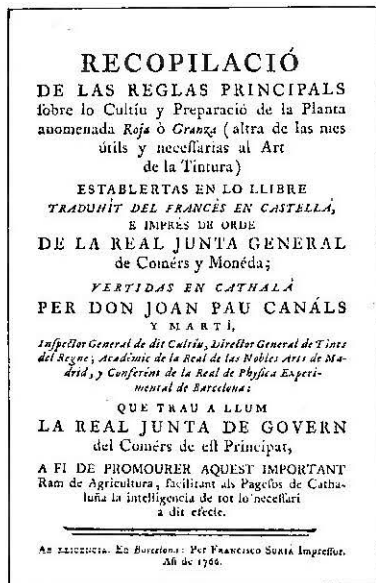
Colbert, ministre de Lluís XIV, introduí la manufactura d'indianes a França. A Barcelona la tècnica d'estampació arribaria més tard, sembla ser que a través de soldats suïssos.

Les indianes tingueren una ràpida acceptació, i ja en temps de Felip V els fabricants de sedes i llanes demanaven a la Corona que limités l'expansió de les indianes perquè les seves empreses perillaven a causa de la competència. Malgrat tot, les indianes s'obriren camí en el ventall tèxtil català, sobretot en la segona meitat del segle XVIII, i seria precisament en aquesta manufactura on s'invertirien bona part dels capitals procedents del comerç colonial. Esteve Canals n'alçà en 1738 la primera fàbrica, que a mitjans de segle ja comptava amb 300 treballadors. D'altres fabricants importants van ser Joan i Antoni Pongen, Miquel Formentí, Isidre Català, Josep Canaleta, Fèlix Magarola, Josep Sala, Sebastià Anglís i Ramon Pujol. Ràpidament es produí una gran expansió de les indianes, una febre que transformà Barcelona tot donant treball a milers d'operaris, especulant amb habitatges i terrenys, ocupant jardins i hortes, etc. Es tractava d'una nova indústria que sorgia independentment i deslligada de les velles estructures gremials.

L'any 1784 ja hi havia a Barcelona més de vuitanta *fàbriques* d'indianes, amb 2.000 telers i 9.000 treballadors aproximadament. Aquest nou establiment fabril s'estructurava en dos espais diferenciats, la fàbrica on es

Marca de fàbrica d'una manufactura d'indianes, amb Montjuïc i el port al fons. En primer terme destaquen les primeres matèries (bales de cotó) i en segon la casa-fàbrica.
(Font: I.M.H.).

Portada d'una publicació, traduïda del francès i patrocinada per la Junta de Comerç, destinada a divulgar el conreu de plantes colorants entre els pagesos catalans.

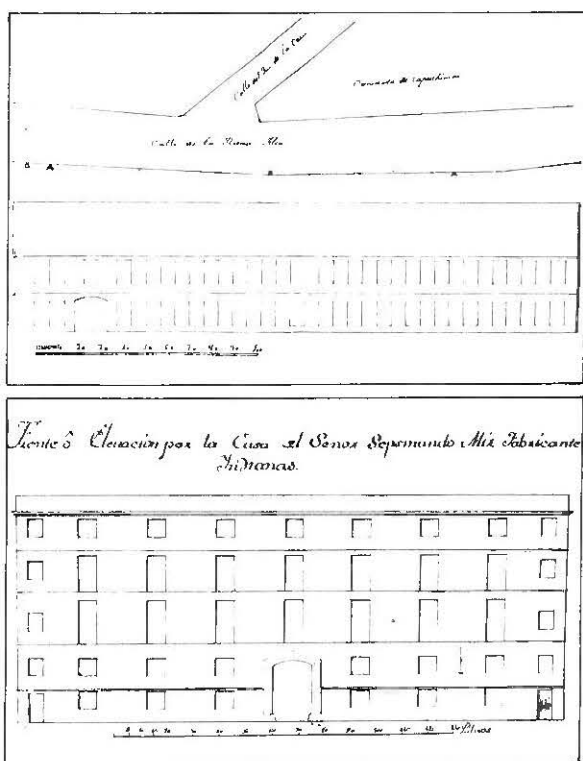
Reial Cèdula de 1773 per la qual es facultava els fabricants d'indianes, a través d'una societat, per a la compra de cotó americà al mateix temps que es regulava el treball a les manufactures.

realitzaven els processos de filat, teixit i estampat, situada al recinte emmurat, i el prat d'indianes, extramurs de la ciutat. Aquests prats, que eren grans extensions ermes on es deixaven assecar i blanquejar les peces abans d'estampar-les, aviat conformaren un tret paisatgístic característic de les rodalies de Barcelona i d'alguns pobles del Pla (Sants, Sant Martí de Provençals). Amb la *Guerra Gran* (contra la República Francesa), la *Guerra del Francès* (contra Napoleó) i la pèrdua de les colònies americanes, la producció d'indianes inicià una decadència i aviat fou superada per les fàbriques de filats i teixits.

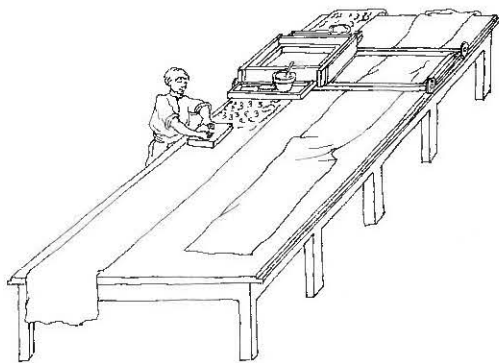
La manufactura d'indianes tingué, però, importants repercussions socials, i fou precisament al seu voltant que sorgí la burgesia catalana moderna i que començà la transformació industrial de la ciutat.

Avui dia podem evocar la manufactura d'indianes a partir de dos llocs: el Museu d'Història de la Ciutat i un petit obrador artesà del Poble Espanyol, on encara s'estampen indianes amb els mètodes tradicionals.

Al Museu d'Història de la Ciutat, a la sala XIV del primer pis, es conserven restes i documentació relatius a la manufactura d'indianes o relacionats amb ella. Tanmateix, les vitrines i peces no disposen de numeració,

Projecte de fàbrica d'indianes al Raval. Cal destacar la semblança entre aquest tipus d'edifici i els dels vapors que es construïren posteriorment.

Estampacio al bac.

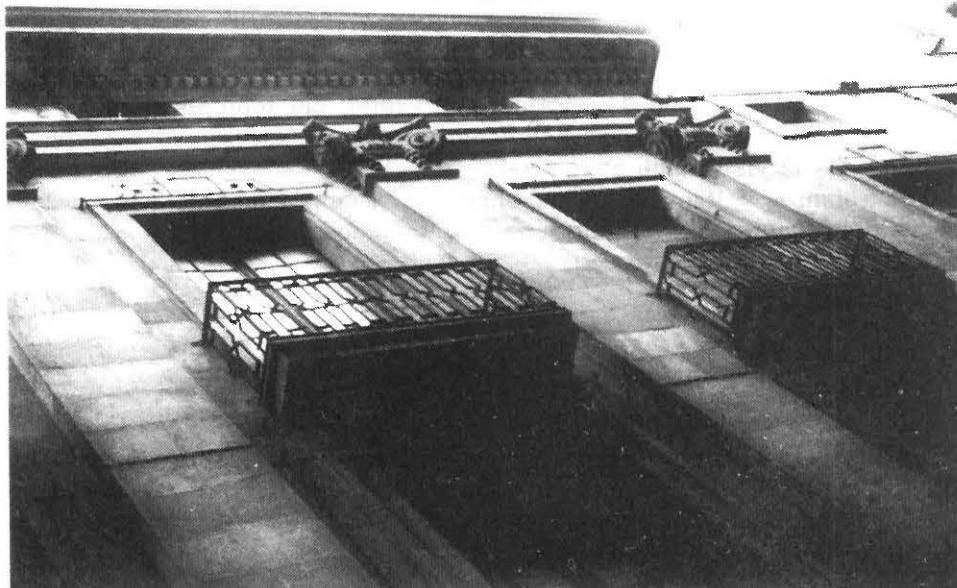

Façana neoclàssica i senyorivola de la Manufactura Magarola, al carrer de Tallers. Aquesta antiga fàbrica utilitzaria posteriorment el vapor.

per la qual cosa no és fàcil explicar els continguts de la sala. Entrant, a mà esquerra, es troba una mostra de motlles xilogràfics per a l'estampació d'indianes, construïts amb fusta de cirerer i tiges primes de metall. S'hi pot observar fàcilment que els dibuixos tenen una certa reminiscència orientalitzant. Així mateix, podem veure-hi un mocador estampat que representa el passeig de l'Esplanada (situat entre la Ciutadella i la ciutat).

A continuació, en una petita vitrina trobem uns interessants llibres i fulletons: un volum dedicat a les receptes dels tints utilitzats en el segle XVIII, un *Compendi de tècniques de cultius de plantes colorants*, elaborat per Francesc Súria el 1766 i patrocinat per la Junta de Comerç; unes *Memòries de la cotxinilla*, traduïdes del francès al català per Joan Pau Canals i Martí, publicades així mateix per la Junta de Comerç l'any 1770 a fi i efecte d'introduir entre la pagesia els conreus per aconseguir aquest colorant.

Sobre aquesta vitrina hi ha un mocador commemoratiu de la visita de la reina Isabel II a «La España Industrial» el 1860 que, encara que cronològicament no correspon al període tractat, és un interessant document d'una de les grans fàbriques a vapor més antigues de Catalunya.

Manufactura Magarola. Detall de la façana.

Penjat a la paret oposada a la porta d'entrada hi ha el conegut quadre d'en Gabriel Planella que representa una botiga d'indianes de començaments del segle XIX, en què els personatges duen vestits tradicionals i d'estil *imperi*.

A la paret de la dreta hi ha un interessant mostrari de papers pintats d'indianes de finals del segle XVIII. Els papers s'estampaven amb la mateixa tècnica i el seu ús esdevingué força freqüent en la decoració de les cases benestants. A la mateixa paret hi ha un plànol de Sant Martí de Provençals, on se senyalen algunes de les zones amb prats d'indianes.

Com hem dit anteriorment, al Poble Espanyol encara hi ha un obrador on s'estampen indianes seguint el mètode i l'utilatge tradicionals. Es tracta de l'establiment Bas Dali, ubicat a la plaça Aragonesa, número 4.

Les llargues peces de cotó es dipositen damunt una gran taula, al llarg de la qual circula el *bac*, que es un gran calaix al fons del qual hi ha un teixit gruixut xop de pintura. Els motlles s'amaren de color al *bac* i a continuació s'imprimeix amb l'ajut d'uns suaus cops de maça. L'elaboració és pacient, ja que cal un motlle per a cada color i en conseqüència s'hi han d'efectuar diverses passades vigilant que tot quedi ben encaixat.

Suggestiments

L'estampació d'indianes al Poble Espanyol no s'efectua quotidianament. Cal assabentar-se'n primerament, encara que la mera observació del *bac* i les eines sempre pot resultar interessant.

Pel que fa al Museu d'Història de la Ciutat, cal tenir en compte que la sala XIV és molt petita i està deficientment retolada, la qual cosa no hi facilita gens la visita amb alumnes.

El treball al voltant de les indianes es pot complementar amb els materials del Museu Tèxtil de Terrassa.

FITXA 71. NOUS MITJANS DE COMUNICACIÓ: DIARI I ARTS GRÀFIQUES			 B. 101 L. 1
ADREÇA MUSEU DEL LLIBRE I LES ARTS GRÀFIQUES (Poble Espanyol)			 De 9 a 14 h
 223-69-54	 GRATUÏTA PER A ESCOLES		 107, 132

Al llarg del segle XVIII les publicacions periòdiques i la indústria del llibre experimentaren una forta embranzida. En el cas de la premsa, tal com l'entendem avui, el primer diari català va aparèixer l'1 d'octubre de 1792: el *Diario de Barcelona*, a més a més degà de la premsa continental.

Trobem precedents de la premsa moderna en publicacions de periodicitat més o menys regular que sortien a Barcelona a finals del segle XVII i començaments del segle XVIII. Aquestes publicacions eren, en general, una mena d'octavetes que divulgaven fets polítics d'actualitat o bé difonien el que avui en diríem propaganda política. S'anomenaven *Relación*, *Carta*, *Gazeta*, *Diario*. Una de les més interessants fou la *Gazeta de Barcelona*, que començà a sortir l'any 1708. Durant els setges de la ciutat va anomenar-se *Diario del Sitio de Barcelona*, però l'any 1750 va retornar al nom primitiu. La *Gazeta*, de tamany quarta com la majoria dels diaris del moment, era de publicació setmanal i l'any 1756 costava 6 diners; proporcionava notícies de l'estranger i també estatals, principalment de les cases reials.

L'any 1762 va aparèixer el *Diario Curioso, Histórico, Erudito, Comercial, Público y Económico*, el qual sortí amb regularitat durant quatre mesos i després desaparegué durant deu anys. Era un diari amb esperit pedagògic, i els seus articles feien referència als adjectius de la capçalera, sovintejant-hi les descripcions de Barcelona. Els apartats més interessants eren les seccions d'actualitat, on es podien trobar referències tant de la vida comercial i econòmica com de la vida quotidiana barcelonina, com ara del moviment del port, cosa que demostra el renaixement comercial de la ciutat.

Però el *Diario de Barcelona* va ésser el primer diari veritablement modern. Gràcies a un privilegi reial de Carles IV, Pere Pau Husson de Lapezaran el va fundar l'any 1792. De bell antuvi les característiques del diari eren els seus avisos marítims, el sant del dia, les publicacions oficials, els anuncis de festivitats i les condicions meteorològiques. La seva portada era encapçalada per l'escut de la ciutat de Barcelona. Fins l'ocupació francesa

Napoleó concedí la independència a Catalunya i posteriorment l'anexionà a França. Mentre dura aquest efímer estat de coses el diari de Barcelona es publicà en català i francès.

Nº 84
341

DIARI DE BARCELONA Y DEL GOVERN DE CATALUNYA

Del Dimarts 5 de Mars de 1810.

La Anunciació de nostra Senyora y Encarnació del Fill de Déu y lo Bon Lladre.

Las Quarenta Horas son en la Iglesia de nostra Senyora de la Mercé: se expone a las nou del mati; y se reserva á las cinco de la tarde. = Avey se treu Anima.

Die	Termómetro	Barómetro.	Vento y Atmo. e.a.
23 de la n.	10 grad.	5	8 p. l. 8 E. nubl.
24 de la 6 del mati	10	5	17 11 6 id. cubert pluviosq.
24 de la 2 de la tard.	11	5	17 10 9 S. S. O. nubl.

EMPIRE FRANÇAIS.

Paris 17 Février.

CORPS LEGISLATIF.

Dans l'exposé des motifs du 42. projet de loi du Code pénal, concernant les crimes et délits contre la paix publique, M. le Conseiller d'état Berlier s'est exprimé en ces termes sur les délits qui peuvent être commis par les Ministres de Cultes:

«Le projet de loi s'occupe, dans un chapitre particulier, des troubles qui seroient apportés à l'ordre public, par ces Ministres, dans l'exercice de leurs ministères. Cet-

IMPERI FRANCES.

Paris 17 de Febrer.

COS LEGISLATIU.

En la exposició dels motius del quart projecte de llei del Còdigo penal, tocant les crims y delictes contra la pau pública, lo Conseller de estat Berlier se explicà en los termes següents, acerca los delitos que los Ministres dels Cultos poden cometre.

«Lo projecte de llei se ocupa en un capítol particular de las turbaciones que dits Ministres causarian al orde public en lo exercici de son ministeri. Esta materia

el diari no donava informació sobre Europa, cosa que demostra l'existència ja d'una censura oficial que intentava que la gent no s'assabentés del que succeïa a França.

Durant l'etapa d'ocupació francesa, el *Diario* emprengué un curt període de política catalanitzadora, i així de març a agost de 1810 aparegué amb el títol de *Diari de Barcelona i el Govern de Catalunya*, redactat en doble columna en català i francès. Acabada la guerra, i amb el retorn de Ferran VII, el propietari del *Diari* fou processat per collaboracionista, i aleshores en fou atorgada la propietat a Antoni Brusi i Miravent, el qual inicià una nova etapa.

L'any 1834, en ple període liberal, el decret de llibertat d'impremta féu que el diari deixés d'ésser de privilegi reial i comencés l'etapa pròpiament contemporània, mantenint-se amb els seus propis recursos. També hi van començar d'aparèixer els anuncis, una important font d'ingressos. En aquest moment s'encarregava del *Diario* Antoni Brusi i Ferrer, fill de l'anterior i seguidor de la seva tasca, el qual va aconseguir que el *Diario* mantingués una xarxa de corresponents pels llocs més importants, a la vegada que hi

introduïa innovacions tècniques com la litografia. El seu director literari, Joan Cortada, hi va aportar l'esperit de la Renaixença; així mateix, fou el primer diari barceloní que dedicà un espai al comentari de concerts musicals.

Els fets polítics, com la guerra carlina i les desamortitzacions, contribuïren que la premsa participés en els temes polítics actuals i n'informés, la qual cosa féu que el *Diario de Barcelona* fos el representant del pensament burgès conservador durant tot el segle XIX.

Al llarg de la primera meitat del segle XIX aparegueren també publicacions de caire científic i de noves tendències romàntiques com *El Vapor* i *El Europeo*. L'any 1841 va aparèixer una de les primeres publicacions totalment en català: *Lo Pare Arcàngel*. La premsa obrera va veure la llum l'any 1869 amb *La Federación*, òrgan del «Centro Federal de Sociedades Obreras». Fins l'any 1882, que aparegué *La Vanguardia*, el *Diario de Barcelona* fou l'únic diari de la ciutat amb continuïtat.

Suggestiments

Es poden visitar l'Hemeroteca situada en l'Institut Municipal d'Història, carrer Santa Llúcia número 1, on es troba la col·lecció del *Diario de Barcelona*, i també un diari per veure'n l'elaboració i comparar el diari tradicional amb el modern.

El desenvolupament de la premsa i l'augment d'edició de llibres van venir acompanyats per un desenrotllament tecnològic en el camp dels mètodes de reproducció gràfica. A Barcelona disposem del Museu del Llibre i les Arts Gràfiques situat al Poble Espanyol de Montjuïc, on podem contemplar una àmplia panoràmica de l'evolució tecnològica de les arts gràfiques al llarg de diverses èpoques, fins el segle XX. A més a més s'hi fa referència a l'origen i l'evolució de l'escriptura, a les més antigues representacions conegudes i als diversos suports que al llarg del temps s'han utilitzat per a l'escriptura.

La visita en aquest Museu pot ser útil, des de diversos punts de vista, ja que les sales contemplen períodes molt dilatats. Amb tot, hi ha força material i maquinària dels segles XVIII i XIX que permeten de formar-se una idea de les possibilitats d'impressió de l'època. A més les màquines, és interessant d'observar-hi els motlles xilogràfics, els jocs de cartes tradicionals i el seu procés de producció, bacs d'estampació, etc.

FITXA 72. CAN CAROL (HORTA). UNA MASIA DEL SEGLE XVIII		 L. 5, 1 B. 19, 45
ADREÇA P. MARAGALL / PETRARCA	 LLIURE	
 EXTERIOR ZONA DE LLIURE ACCÉS		 15, 41, 59, 186

Durant els segles XVIII i XIX la vida rural al Pla de Barcelona seguia tenint molta importància, amb àmplies àrees de secà i zones de regadiu a les rodalies del Rec Comtal.

A les darreries del segle XVIII, igual com a la resta del Principat, s'incorporarien als camps del Pla de Barcelona importants innovacions en tècniques de conreu i utillatge. La presència de blats estrangers importats va sacsejar el conreu d'aquest cereal; als camps barcelonins, i també a la zona prelitoral i al Maresme, ja era usual a les darreries del XVIII l'exclusió del guaret gràcies a l'alternança de conreus, essent-ne la més comuna la de cànem, blat i llegums. Ultra aquests cultius, també hi sovintejaven els horts i els arbres fruiters. Moltes vegades el blat se sembrava conjuntament amb ordi i sègol, la mescla de grans servia per a elaborar el pa de la població rural i amplis sectors de la urbana, ja que malgrat la baixa general de preus del blat, els humils no podien comprar pa blanc de farina.

En moltes zones començà la gran expansió de la vinya, que comportava vins i aiguardents de fàcil exportació, igual com les ametlles i avellanes. Seria també precisament durant els anys de la fam de la *Guerra del Francès* que la patata s'incorporaria definitivament a la dieta dels catalans, amb el seu corresponent conreu, i altrament quan el conreu de l'arròs guanyaria terrenys al delta del Llobregat.

L'utilatge, que seguia essent el tradicional, s'anà millorant a poc a poc: eines manuals, engranatges de sínies, premses, bombes, etc., experimentaren millores en llur funcionament i en la matèria de què es feien; la fusta seria progressivament substituïda pel ferro i després per l'acer. A finals del segle XVIII s'introduiria l'arada *moixa* proveïda d'una ganiveta per a tallar i una pala (plana i de fusta primer i corbada i de ferro després). A començaments del segle XIX s'introduí l'arada de ferro de *Figueres*, i cap als anys quaranta l'arada *Rassé*, les quals multiplicaven l'eficàcia de la llaurada en comparació amb les velles romanes. A Barcelona, la casa Pfeiffer (situada a la Barceloneta) construïa gran quantitat d'estris metàl·lics per al camp català de mitjan segle XIX. Les grans arades britàniques i franceses,

Masia set-centista de Can Carol.

Can Carol. Façana oberta al Passeig Maragall, destaquen els esgrafiats, les finestres del pis superior i els òculs de les golfes.

així com les modernes segadores (McCormick, Samuelson) s'introduïren durant la segona meitat del XIX, quan també començaren a editar-se publicacions específiques adreçades a la formació i la informació del pagès (*Calendari del pagès; La revista de agricultura, La pagesia*).

La Junta de Comerç, preocupada per la modernització agrícola, va muntar una càtedra d'Agricultura, i l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona publicava l'any 1815 *Memorias de Agricultura y Artes*. Finalment, en 1851 es va crear l'*Institut Agrícola Català de Sant Isidre*.

Entre 1817 i 1819 es va construir el canal de la Infanta, i entre 1855 i 1885 el canal de la Dreta del Llobregat, les quals construccions van propiciar una profunda transformació agrícola del delta del Llobregat, zona que esdevingué una gran horta que proveïa la ciutat de verdures, farratges, mongetes, fruita, hortalisses i patates, i fins i tot exportava alguns d'aquests productes al nord d'Europa. La transformació culminaria l'any 1894 amb l'explotació de l'aigua artesiana, la mateixa que més tard, amb la massificació industrial, perjudicà l'agricultura.

La masia de Can Carol és una mostra més de la continuïtat de la vida agrícola tradicional a les zones altes del Pla de Barcelona.

En conjunt, constitueix una bona mostra de construcció rural del segle XVIII, quan amb l'adveniment del barroc la masia guanyà en sumptuositat, ostentadora del benestar i millorament aconseguit al camp català.

Originalment fou una casa nobiliària pertanyent a la família Querol, i actualment és la seu d'una fundació per a la vellesa.

La planta és quadrada i consta de tres pisos, al primer hi ha la capella i les sales de feines, rebedor, cuina i una escalinata que puja a la planta següent, on hi ha un gran saló central per a festes de societat, a més de les cambres. Sota teulat s'obren les àmplies golfes. Dels edificis annexes (corts, cavallerisses, pallisses, etc.) no n'han romàs gaire cosa.

Cal destacar a més els esgrafiats de la seva façana.

Suggestiments

A més a més de Can Carol, es conserven a Barcelona d'altres masies del XVIII, esteses al llarg de l'antic Pla de Barcelona. A la Travessera de Dalt es troba Can Rigau, molt característica per la forma de la seva façana i els seus esgrafiats. A les Corts, a la plaça Rosés, l'actual escola Itaca fou una masia de començaments del XVIII, que té la particularitat d'haver conservat les seves dependències annexes i de ser fàcilment accessible tant per l'exterior com l'interior. Can Boixeres, a l'Hospitalet, amb un edifici neoclàssic i una masoveria barroca; Can Gotlla, a les rodalies de

Bellvitge, és una masia basilical també del segle XVIII; Can Rigalt, vora el Torrent Gornal, construïda el 1741; Can Miravitges, a Pomar de Dalt (Badalona) també del XVIII; Can Carabassa, a Horta, construïda en el XIX i d'estil neoclàssic; Can Andalet, del XVIII, a Horta, i Can Sant Genís, també a Horta i del mateix segle.

Actualment Can Miravitges és la seu de l'Escola de Natura Angeleta Ferrer, que disposa de diferents tallers, essent possible realitzar una visita comentada a les dependències de la masia. Cal adreçar-se a l'I.M.E. de Badalona. Tel. 388-87-82.

VII. LA CONFIGURACIÓ DE LA CIUTAT INDUSTRIAL (1832-1859)

INTRODUCCIÓ

15, 36, 37, 38, 39, 40,
41, 54, 59, 61, 63, 66,
73, 96, 104, 133, 140,
173, 174, 184, 189, 195

La progressiva decadència del règim absolutista reinstaurat per Ferran VII, agreujada per la revolta dels *Malcontents* (1825-27) i la mort del monarca (1833), donarien pas definitivament a un dilatat període d'àmplies transformacions econòmiques, socials i polítiques. L'antic règim s'ensulsiarà i serà rellevat per un nou tipus d'estat liberal al compàs de la «revolució» burgesa, els trets més destacables de la qual seran la implantació de la llibertat de contractació, la llibertat d'indústria i comerç, la transformació de la propietat feudal de la terra en propietat capitalista —bàsicament a través de les desamortitzacions, que desvinculaven la terra de les classes feudals—, la liquidació de l'*estat absolut* i la implantació de l'*estat burgès*, que configurarà per primera vegada Espanya com a estat-nació capitalista.

En els darrers anys del regnat de Ferran VII, i sobretot durant el període de mandat del capità general Manuel Llauder, la burgesia catalana, i especialment la barcelonina, es perfilava com a possible dirigent i hegemònica d'aquest procés històric. Hi havia, però, d'altres forces socials competidores que al capdavant frustrarien aquest protagonisme i esdevindrien classes dirigents de l'Estat espanyol. La burgesia agrària i la burgesia financer-especuladora (transmutacions de les velles classes dominants espanyoles), articulades amb el capital estranger, principalment el francès. La burgesia mercantil de les grans ciutats del litoral (Cadis, Màlaga, Santander, Bilbao, València...), vinculada estretament amb el capital anglès i les opcions lliurecanvistes.

El primer d'aquests blocs actuaria políticament a través dels partits conservadors i el segon mitjançant els progressistes.

Pel que fa a la burgesia industrial, val a dir que estava bàsicament nodrida pels fabricants barcelonins, però per la seva debilitat en relació amb el conjunt de l'Estat i pels seus errors i poca iniciativa es mostrà impotent per a dirigir el procés de «revolució» burgesa. Els industrials foren incapços de vertebrar, al llarg de tot el segle XIX, un partit polític que defensés els seus interessos, i es limitaven a actuar com un grup de pressió davant de les instàncies supremes de l'estat. Però la feblesa política continuava reflectint la debilitat congènita del procés industrial català, caracteritzat per una insuficient capitalització i una deficient organització financera, per la inexistència d'una sòlida indústria de base siderúrgica i metallúrgica, per la difícil obtenció de primeres matèries, i pel nivell de baixa concentració de la indústria tèxtil, vertebradora del procés industrial català.

L'accés al poder de Mendizábal (1835), a cavall de les contradiccions aguditzades per la *Guerra Carlina* i amb la consegüent promoció de les idees lliurecanvistes i la infeudació al capital anglès, allunyarien la burgesia industrial catalana de la possibilitat de dirigir la «revolució» burgesa espanyola.

A partir d'aquest moment, el procés industrialitzador de Catalunya aniria avançant a contracorrent de la situació política, romanent els industrials en situació defensiva i limitant-se a afaïonar, amb aliats circumstancials i dubtosos com ara la burgesia cerealista castellana, un front proteccionista. Arraconada pels seus rivals, a més a més hauria de preocupar-se ben aviat per l'efervescència de la petita burgesia urbana radical, que s'articulària primerament al voltant del partit Demòcrata i més tard del Republicà, i pel proletariat, la nova classe social generada pel procés industrialitzador.

L'organització del nou estat liberal comportà un seguit de reformes administratives, accelerades en alguns casos —com la desamortització— pel conflicte amb els carlins. Es racionalitzaren els aparells de l'estat, tendint a vertebrar-los en funció de l'estat-nació que alhora delimitava un mercat «nacional»-espanyol. Per decret s'hi establí una nova divisió territorial, que a Catalunya es traduï en la delimitació de les quatre províncies de dubtosa racionalitat que encara avui coneixem, on les diputacions instal·lades mantenien una forta vinculació amb el govern central. En aquest sentit, sovintejaren les mesures uniformitzadores a tots els nivells, fins i tot la unificació en base al sistema mètric decimal del sistema de pesos i mesures arreu del territori. Per altra banda, el procés desamortitzador fou una de les característiques més importants del període. Endegat per Mendizábal l'any 1837, el qual necessitava a més desarborar una església que recolzava l'absolutisme, havia tingut ja un precedent en els intents desamortitzadors del Trienni Liberal. La desamortització permeté la desvinculació dels patrimonis, fonamentalment eclesiàstics, formats per béns diversos (terres, convents, propietats urbanes, etc.) que passaren a les mans de l'Estat, el qual, després de subhastar-los, obtingué uns ingressos que li permeteren de paliar el dèficit crònic que arrossegava. Evidentment, les terres no passaren a mans dels camperols sinó a mans dels propietaris benestants i de la burgesia, la qual cosa féu que subsistís un marc agrari subdesenvolupat i arcaic a la major part del territori de l'Estat. A Catalunya, i concretament a Barcelona i als pobles del pla, la desamortització deixà lliures grans àrees de sòl urbà i rural, però la major part dels 218 convents que es desamortitzaren al Principat foren adquirits per la burgesia barcelonina i comarcal.

El procés de canvi iniciat per l'estat liberal fou mediatitzat i esperonat, com hem assenyalat anteriorment, per les guerres carlines, guerres civils contra els partidaris de l'antic règim que aspiraven a reinstaurar-lo en la figura de l'infant Carles, germà de Ferran VII. La revolta carlina tingué molta empenta a la muntanya catalana, on la pagesia i la menestralia li donaren suport, atïades pel clergat, perquè consideraven que el procés des-

Plànol de Barcelona cap al 1840. La comparança entre aquest plànol i els posteriors ens mostra la fesomia de la ciutat abans de l'arribada del ferrocarril. El Tori ja està bastit hi destaquen clarament el passeig de la Barceloneta i el del cementiri, endegats el 1839. Al Raval, nombrosos horts resten enmig de les manufactures. Intramurs, també cal fixar-se en la plaça Reial i la de Sant Josep, ambdues a mig bastir. (Font: I.M.H.).

amortitzador i l'empenta industrial feien perillar la seva subsistència, al mateix temps que creien del tot en els valors tradicionals defensats pels seguidors d'en Carles. Així les coses, la burgesia catalana i les classes urbanes en general es veieren forçades a recolzar la nova reina enfront dels carlins, per bé que Isabel II no era gaire liberal.

L'inici de la primera carlinada (1833-1840) i la promulgació de l'Estatut Reial (1834) de Martínez de la Rosa —carta a mig camí entre l'absolutisme i el liberalisme— radicalitzen la petita burgesia catalana i les classes populars, desitjosos tots d'eleva les cotes de llibertat. El proletariat urbà i la Milícia Nacional optaren per actuacions radicals que desembocaren en la revolució de juliol del 1835, amb la crema generalitzada de convents (nius d'absolutistes), la mort del general Bassa i la crema, així mateix, del vapor Bonaplata, primera manifestació del luddisme. La burgesia catalana es veié desbordada i a remolc dels esdeveniments, i tot i que va condemnar els atacs als convents no va fer escarafalls a l'hora de comprar a baix preu els solars i edificis que havien quedat lliures arran dels aldarulls per instal·lar-hi noves fàbriques tèxtils i per a l'especulació immobiliària. Es creà una *Junta Provisional Superior Governativa del Principat de Catalunya* (setembre del 1835) que dirigí amb efectivitat la lluita contra els carlins, i a més a més realitzà una bona tasca cultural tot introduint l'*Acadèmia de Bones Lletres*, fundant una biblioteca pública amb els volums procedents dels convents i monestirs dissolts (l'actual Biblioteca de la Universitat) i traslladant la Universitat de Cervera a Barcelona.

Tanmateix les revoltes urbanes radicals no s'apaivagaren. L'any 1836 s'amotinà el que seria més tard famós batalló de la Brusa, tot intentant restablir la constitució de 1812, i més tard esclataren les *bullanges*, arran del nomenament d'Espartero, cap dels progressistes, com a regent. La burgesia catalana, des d'un començament desbordada per les classes populars, intentava col·locar-se el més avantatjosament possible en relació amb Madrid, raó per la qual es creà l'any 1840 l'«Instituto Industrial de España», a fi i efecte de pressionar la capital de l'Estat i de canalitzar l'expansionisme econòmic.

Dins aquest context, i havent-se agreujat les contradiccions per raó de la perspectiva d'un tractat comercial amb Anglaterra, el problema de les lleves, l'oposició del govern a l'enderrocament de la Ciutadella i l'aparició de moviments republicans, esclatà la revolta contra Espartero (13 de novembre del 1842). Moderats, progressistes i republicans ensem i ajudats per la milícia barcelonina derrotaren la guarnició, que es retirà a Montjuïc. La ciutat restà a mans dels republicans i dels milicians de la *patuleia*. Fracassades les negociacions per tal d'obtenir un acord, i havent decidit els revoltats la resistència a ultrança, Espartero inicià un ferotge bombardeig de la ciutat que durà 12 hores i destruí 472 cases, amb l'aquiescència gairebé pública del cònsol britànic. La revolta fracassà, però l'any 1843 es reproduïren els avalots, que forçaren la destitució d'Espartero com a regent però no aconseguiren que el govern de Madrid convoqués la *Junta Central*, representativa de les diverses *Juntas Regionals* revoltades.

Plànol de Barcelona de la *Guia de Barcelona* de M. Saurí i J. Matas. Ja s'hi reflecteixen les principals transformacions de la ciutat encara encerclada per les muralles i la Ciutatella. La Rambla i el Jardí del General segueixen essent els llocs d'esbarjo. Són ben visibles els nous espais públics oberts sobre antics convents (mercats de Sant Josep i Santa Caterina, places de Medinaceli i Reial) així com el traçat rectilini dels carrers de Ferran, Jaume I, i Nou de la Rambla al Raval. El Pla del Palau, la Porta de Mar i el Passeig de la Muralla de Mar ja estan endegats. Extramurs, al costat de la Barceloneta i vora del port, s'hi reconeix l'estació del ferrocarril de Mataró, la plaça de braus i els gasòmetres. A la dreta del plànol, el passeig del Cementiri mena cap a la necròpolis ja en ple funcionament. (Font: I.M.H.).

Barcelona s'insurgí novament, aquesta vegada sota la direcció dels republicans extremistes i dels proletaris, ressentits per l'oposició a l'associacionisme. L'exèrcit pogué conservar la Ciutadella i Montjuïc, mentre que Barcelona era defensada pel valent cos ciutadà de la *Jamància*. Els *jamancís* no aconseguiren de prendre la Ciutadella i de bell nou la ciutat suportà un brutal bombardeig durant els tres mesos que durà l'acarnissada resistència.

Això no obstant, els aldarulls es reproduïren més tard, amb motiu de l'oposició popular enfront de les lleves, la *Guerra dels Matiners* i l'intent d'insurrecció del 1848, promogut pels demòcrates a l'estil de París i Berlín. La ciutat de Barcelona visqué en un estat de setge gairebé permanent. La vaga de març del 1854, iniciada a Sants; la insurrecció el 14 de juliol del mateix any a favor del pronunciament progressista d'O'Donell; la vaga general de 1855 contra les traves a l'associacionisme obrer i per l'execució del dirigent proletari Josep Barceló; així com la insurrecció contra el cop moderat de 1856, també hi esdevindrien fets destacats.

Amb tot, la industrialització no es deturà, i l'any 1848 es creà a Barcelona l'«Instituto Industrial de Cataluña» i el 1855 la «Comisión de Fábricas», que aplegava les indústries cotoneres. L'orientació política de la burgesia, mancada d'un aparell polític propi, es manifestà a través d'un difús regeneracionisme regionalista, el qual intentava organitzar un nou estat tot partint dels interessos dels burgesos catalans. Per tal d'assolir aquesta fita donà suport en alguns moments al radicalisme popular, però els fets de 1848 a França comportaren la separació definitiva entre la burgesia i el proletariat. Per la seva banda, el jove proletariat fou influït pel socialisme utòpic, i les idees de Fourier, Cabet, Proudhon, etc., arrelaren fortament al si del moviment obrer. Abans que els gremis desapareguessin, els obrers industrials se'n desentengueren tot considerant-los caducs, i es decantaren per associacions obreres de socors mutus i de resistència, més idònies a l'hora de defensar llurs interessos laborals i de classe. La vaga fou l'arma de lluita del proletariat —i especialment important fou la primera vaga general del 1855—, mentre que políticament optaren pel republicanisme, que tindria uns bons representants en les figures d'Abdó Terrades i Narcís Monturiol.

La convulsió urbana no condicionà al capdavall l'empenta industrialitzadora, cosa que sí farien fins a bon punt les carlinades, ja que la inseguretat a muntanya i als camins reclogué les fàbriques a la ciutat de Barcelona, les rodalies segures i les ciutats protegides de l'interior. La mecanització avançava al ritme que imposava la implantació del vapor, sobretot ençà de 1844. Es millorà sensiblement la filatura a Barcelona i s'intentà crear una indústria d'equipaments de base («Nuevo Vulcano», «La Maquinista Terrestre y Marítima»...). L'empenta del procés es va veure beneficiada per una mà d'obra i un capital procedent de les comarques de l'interior, a més de la important aportació de capitals arran del retorn dels indians enriquits. Com hem dit anteriorment, la manca de primeres matèries (ferro, carbó, cotó...) motivà una forta dependència de l'exterior que

Aquest plànol de Barcelona, realitzat tres anys més tard que l'anterior, ens mostra la novetat de dues noves línies de ferrocarril, la de Barcelona-Granollers, que travessant la Muralla de Mar penetra dins la ciutat (actual estació de França), i la de Barcelona-Martorell, encara en projecte, que arribaria a l'actual Plaça de Catalunya. Amb trama negra, els autors del plànol destaquen els edificis públics, entre ells el convent de Jonqueres, vora el baluard del mateix nom, que restava convertit en caserna i que a finals de segle seria traslladat pedra per pedra a l'Eixample, per tal d'endegar la Via Laietana. Al capdavalí de la Rambla, el complex militar de les Drassanes i l'incipient Porta de la Pau amb el petit embarcador per a passatgers hi són els trets més destacables.

(Font: I.M.H.).

encaria els costos de producció i que feia el producte poc competitiu fora del mercat espanyol. Encara més, calia en tot cas un proteccionisme que assegurés la manca de competència en el mercat interior.

També el món financer modern hi féu els seus primers passos. El Banc de Barcelona, primera societat de crèdit fora de Madrid, es fundà l'any 1844; també es crearen entitats de tipus financer, com la «Sociedad Catalana General de Crédito» i la «Catalana General de Seguros», entre d'altres.

Sobre la morfologia urbana de la ciutat i la seva població repercutiren les transformacions endegades en aquest període. Cal assenyalar en primer lloc un creixement demogràfic espectacular: pel 1830, Barcelona tenia 97.418 habitants, pel 1842 hi havia 121.815 i l'any 1857 (quan es confeccionà el primer cens modern de l'Estat espanyol) havia arribat als 183.787. Aquesta congestió, conseqüència sobretot de l'empenta industrial, amb grans capes desarrelades, contribuï a la forta inestabilitat social. La necessitat d'enderrocar les muralles i de possibilitar l'expansió de la ciutat esdevingué un requeriment reivindicat durant tot aquest període tant per la burgesia com per les capes populars barcelonines. La muralla i la Ciutadella, emprades contra enemics exteriors (carlins) o interiors (avalots populars), juntament amb els convents simbolitzaven l'opressió del govern central i la pervivència de l'absolutisme.

La crema de convents (1835) i la desamortització (1837) alleugeriren l'espai urbà, a la vegada que permeteren d'arranjar una part de la ciutat. Així s'inicià definitivament l'obertura de vies ràpides que comunicuessin la ciutat transversalment (l'eix Ferran-Plaça de Sant Jaume-Princesa), es construïren mercats sobre els solars d'antics convents (Santa Caterina i Sant Josep), places (Plaça Reial, Plaça del Duc de Medinaceli), etc. De retruc, el sacrifici dels convents gòtics conferia a la ciutat un caràcter burgès i industrial.

Però aquests remodelatges no solucionaven el problema plantejat per la densificació continuada, conseqüència del caràcter de plaça forta que li donaven les muralles; l'única solució viable era enderrocar-les per tal que la ciutat i la indústria s'estenguessin pel Pla. A partir del 1839 l'Ajuntament començà a plantejar-se la necessitat de l'expansió urbana, però el govern central continuava considerant que les fortificacions eren intocables. En aqueix mateix any, els enginyers militars planejaren un petit eixample que ocupava una reduïda superfície entre els baluards de Tallers i Jonqueres, amb una via central —perllongació de la Rambla—, espai que quedava encerclat per una ampliació de la muralla entre ambdós baluards. Durant els anys que seguiren es realitzaren projectes sobre la mateixa zona, tots ells amb la comuna intenció d'urbanitzar l'espai existent entre Barcelona i Gràcia, que depenia encara de la ciutat. L'any 1844 es tornà a parlar d'aquest projecte, i més tard, pels volts de 1853, la corporació municipal encarregà un nou projecte a arquitectes civils. A més de la muralla i dels condicionaments que imposava, també es plantejava un nou obstacle, relacionat així mateix amb la fortificació: el problema jurídic de la propietat de la muralla

Plànol Topogràfic de Barcelona realitzat per Idelfons Cerdà el 1856. Hi destaquen clarament les línies de ferrocarril així com el traçat rectilini de nous camins com el de Sarrià a Barcelona, l'Avinguda Místral des del Portal de Sant Antoni a la Creu Coberta i el Passeig de Gràcia. Els nuclis de poblament exteriors a les muralles s'agrupen a l'entorn de camins després de l'espai buit que a causa de la jurisdicció militar rodeja la ciutat de Barcelona, Gràcia, Sant Andreu, Sants i Hostafrancs hi apareixen com els nuclis més organitzats.
(Font: I.M.H.).

i dels fossats, camí cobert i glacis, que enfrontava l'Ajuntament i l'Estat.

L'any 1853 es nomenà la *Comissió Especial de l'Eixample*, formada per representants de l'Ajuntament, institucions ciutadanes i diputats a Corts, per tal de plantejar definitivament la qüestió d'un eixample il·limitat. S'envià a Madrid una exposició de les necessitats de Barcelona en aquest sentit així com de l'enderrocament de les muralles. L'autorització el 1854 per part del govern central —a mans dels progressistes— de suprimir les muralles culminà les negociacions.

L'Ajuntament encarregà un estudi a l'arquitecte municipal Garriga i Roca, el mateix any de 1854, que fou aprovat quatre anys més tard pel consistori (1858). Aquest projecte limitava l'eixample a la zona compresa entre Barcelona i Gràcia.

L'any 1856, Ildefons Cerdà confeccionà el plànol topogràfic de Barcelona i rodalies —primer aixecament modern— que serví de base a tots els projectes posteriors d'eixample.

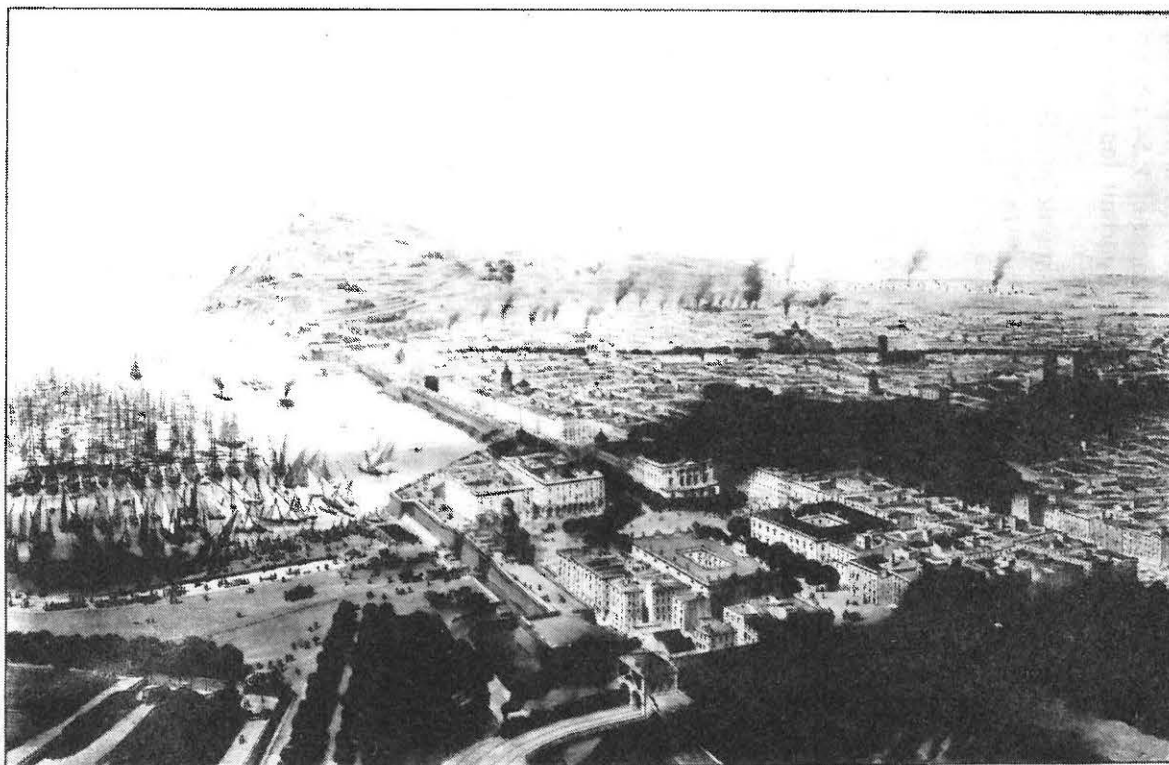
En el mes de desembre del 1858 el govern espanyol concedí definitivament a l'Ajuntament l'autorització per a urbanitzar i edificar lliurement l'espai extramurs. En començar l'any següent, Barcelona deixava de ser una plaça forta iniciava la seva expansió.

Al llarg del segon terç del segle XIX, els nuclis i pobles del Pla de Barcelona conegueren un important creixement humà i una considerable expansió urbana, que si bé seguiren a grans trets la tònica ja apuntada en el període anterior, inicien ara un canvi important que menarà a la diferenciació substancial, a l'acabament del segle, entre barris industrials i obrers d'una banda i nuclis rurals i menestrals de l'altra.

La millora de les comunicacions del Pla amb Barcelona i l'exterior que suposà el pas dels ferrocarrils *Barcelona-Mataró* (1848) i *Barcelona-Granol·lers* (1854) per Sant Martí i Sant Andreu, del de *Barcelona-Martorell* (línia iniciada el 1854) per Sants, i el projecte de comunicació entre Sarrià i Barcelona, així com la necessitat de cercar nous emplaçaments industrials per als vapors —la instal·lació dels quals a la ciutat vella fou prohibida des del 1846—, i el caràcter de plaça forta de Barcelona —cosa que comportava la prohibició d'edificar a tocar de les muralles—, seran els trets configuradors de la nova organització urbana dels pobles del Pla. Com a dada expressiva d'aquesta situació, cal assenyalar que l'any 1849 L. Figuerola comptabilitzà 25 màquines de vapor instal·lades al Pla, nombre que l'any 1855 s'havia duplicat.

L'anàlisi del Pla Topogràfic de Barcelona aixecat per Ildefons Cerdà el 1856, i publicat amb notes estadístiques a peu de plana, ens mostra amb gran perfecció l'estat d'urbanització del territori de Barcelona i de les seves rodalies. Cerdà hi assenyala amb semicercles l'abast dels canons, límit de la jurisdicció militar. Això ens explica el buit d'edificis que s'observa al voltant de Barcelona, només trencat pel Passeig de Gràcia, els il·locs d'esbarjo que s'hi instal·laren des de finals del decenni de 1840, i per algunes cases i barraques per guardar-hi estris del camp o mercaderies.

Extramurs de la ciutat, al costat de la Porta de Mar, destaca el barri

Barcelona cap al 1858. Les fumes i les xemeneies mostren la presència industrial al Raval. Més enllà es veu Sants, amb les fumerades dels vapors Vell i Nou. El Pla del Palau està reordenat totalment amb els Porxos d'En Xifré i les cases de Collasso; hi destaca també la Porta de Mar. En primer terme podem distingir, a la dreta el Jardí del General, al centre, intramurs, l'estació terminal de la línia de Granollers; a l'esquerra, entre la Porta de Mar i la Barceloneta, hi ha l'estació de la línia de Mataró. Al port s'hi veuen nombrosos velers (bergantins, fragates...), barques de mitjana i alguns vapors.
(Font: I.M.H.).

de la Barceloneta, el qual, a conseqüència de la localització del port i de les importants instal·lacions industrials («Maquinista», 1856; «Nuevo Vulcan», 1836; «Tallers Alexander», 1849), d'esbarjo (Plaça de Braus, 1834), i de serveis (Gasòmetre, 1840), al costat del ferrocarril de Mataró, cresqué fins a ocupar tot el sorral i tenir, l'any 1860, gairebé 15.000 habitants.

Al límit de la jurisdicció militar es troba la vila de Gràcia, el nucli més important del Pla a mitjan segle XIX tant humanament com econòmicament. Les indústries tèxtils que empraven vapor, juntament amb una menestralia important —teixidors a mà—, així com la seva proximitat envers Barcelona expliquen l'expansió territorial i demogràfica d'aquest nucli, amb gairebé 20.000 habitants l'any 1860.

Cap al nord, més lluny ja, al costat del Cementiri Nou trobem el nucli d'Icària o El Teulat, sorgit al voltant de l'actual Plaça de Prim a les acaballes del segle XVIII, vora els prats i les manufactures d'indianes. Aquest nucli fou potenciat pel traçat del ferrocarril *Barcelona-Mataró*, i juntament amb el de La Llacuna conformaran el bressol del Poble Nou, gran centre tèxtil del Pla de Barcelona a finals del segle XIX. Ben a prop se situava el nucli del Clot, al peu de la línia fèrria *Barcelona-Granollers* i una mica més enllà del Camp de l'Arpa. Tots aquests barris donaran al municipi de Sant Martí de Provençals el seu potencial demogràfic (9.333 habitants l'any 1860) i el seu caire industrial, amb més de cinquanta fàbriques tèxtils, blanqueries i químiques a mitjan segle passat.

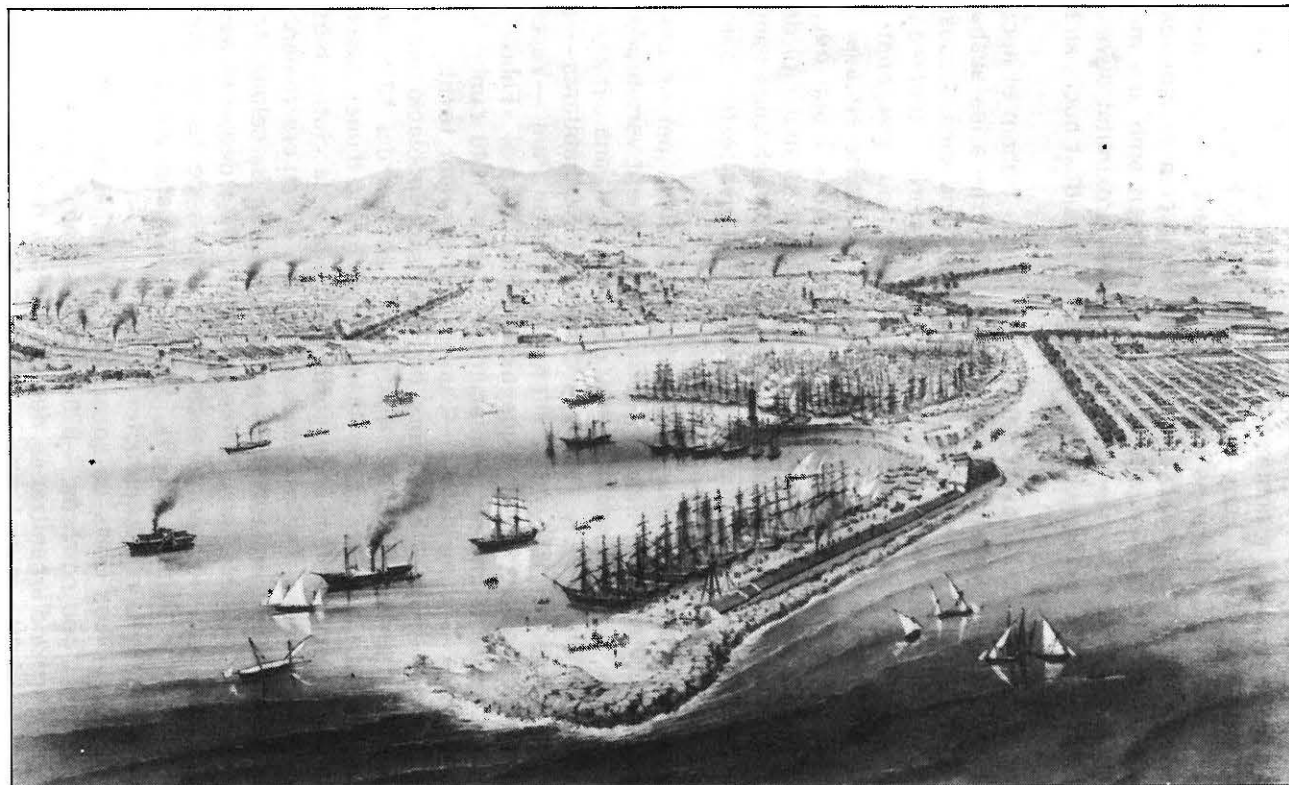
De la mateixa manera, el ferrocarril *Barcelona-Granollers* per un costat i la carretera a Vic i França per l'altre constituïren l'element vertebrador de Sant Andreu, el qual, tot i mantenint el seu caràcter rural, anà desenvolupant una funció industrial —l'any 1860 s'hi censsen 11.000 habitants— a causa de la instal·lació en el 1840 de la filatura de Ferran Puig —*Vapor del Fil*— que ben aviat emprà vapor i que esdevindria l'actual «Fabra y Coats» que encara roman al mateix emplaçament. Cap al 1840 també hi trobem «La Algodonera» —*Vapor del Rei*—, un important vapor tèxtil.

Al sud-oest de Barcelona hi ha llavors dos nuclis de població entre camps de conreu: Hostafrancs i Sants. Hostafrancs és des del 1839 un suburbi de Barcelona, on s'autoritza cap al 1840 la construcció d'unes cases i un hostal relacionats amb la funció de porta d'entrada a la ciutat; més tard, la instal·lació de fàbriques tèxtils a Sants potenciarà el seu creixement.

Per la seva banda, Sants era travessat per la carretera Barcelona-Madrid i —des del 1855— pel ferrocarril *Barcelona-Martorell*, i degué el seu creixement a la instal·lació molt primerenca de fàbriques de teixits que empraven vapor —*Vapor Vell* o «Güell», 1840; «La España Industrial», 1847—, per bé que mantenia el seu caràcter rural.

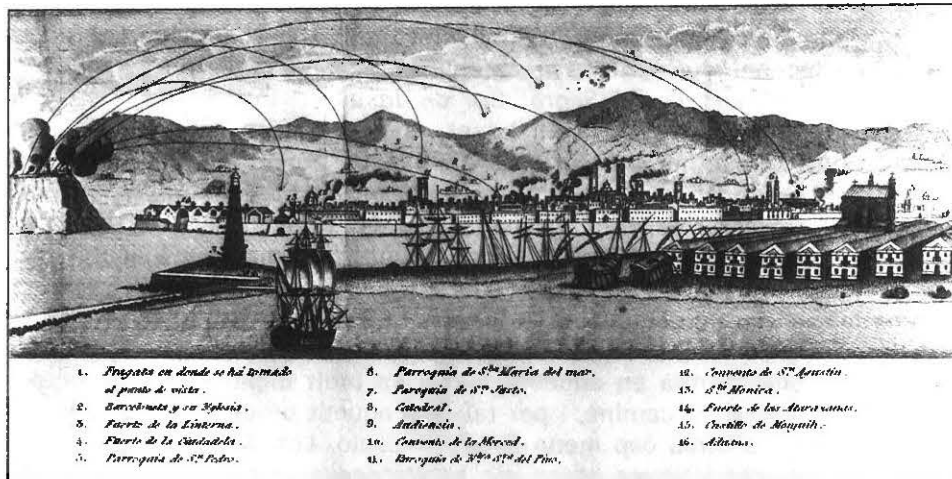
Entre Sants i Sarrià, Les Corts és encara un gran espai agrícola amb un poblament dispers i poc nombrós —828 habitants l'any 1860— que a partir del 1850 començarà d'urbanitzar-se des de la Plaça de la Concòrdia.

A peu de muntanya trobem els nuclis de Sarrià, Sant Gervasi, El Putxet, Vallcarca i Horta, els quals mantenen una funció agrícola i d'esbarjo al costat d'activitats menestrals o de serveis molt depenents de Barcelona.

Barcelona cap al 1850. S'hi pot apreciar la pervivència de les muralles i de la Ciutadella. Els fums i les xemeneies que apareixen al Ravalevidencien la forta industrialització d'aquest sector així com del barri de Sant Pere. Més enllà de la ciutat s'albiren el Passeig de Gràcia i els pobles del Pla. A la dreta es veu la Barceloneta amb les seves casernes i el Torí. Al port cal fixar-se en la presència massiva dels velers, encara que també hi ha vaixells a vapor, entre els quals es distingeixen un parell de dragues treballant en el condicionament del fons del port. A part dels grans vaixells també hi ha barques de mitjana, del comerç de cabotatge. Al damunt de l'escullera es veuen els tallers «Nuevo Vulcano».

(Font: *L'Espagne a vol d'oiseau* I.M.H.).

Barcelona bombardejada per Espartero des de Montjuic, en el 1842. En primer terme, la Llanterna i la Barceloneta amb les seves drassanes.
(Font: I.M.H.).

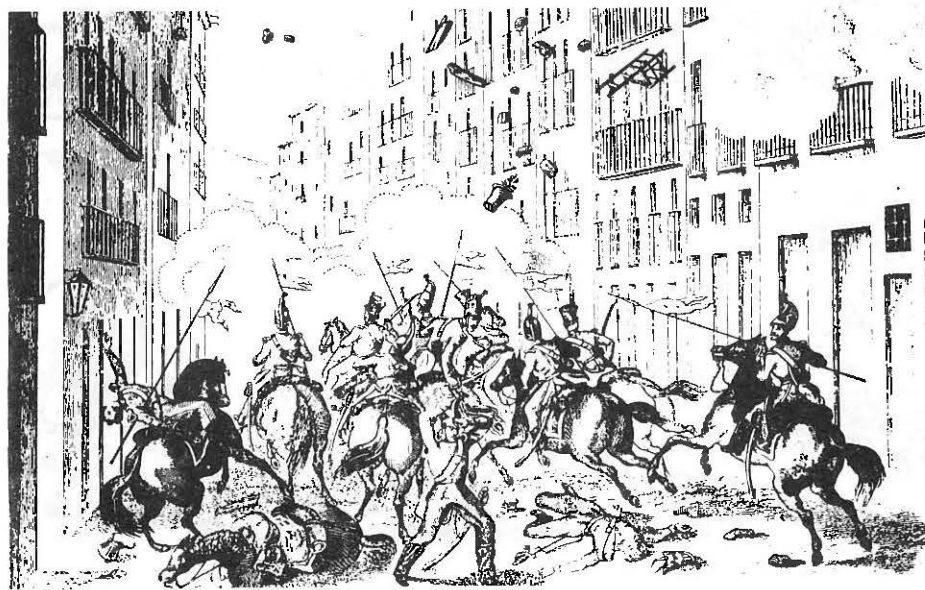
Panegiric de les bullangues del 1843 on els jamancis, veritables «sans-culottes» de la revolta barcelonina, protagonitzaren una aferrissada resistència contra les forces del govern.
(Font: I.M.H.).

Sarrià comptava amb un contingent de gent molt qualificada del ram de la construcció; la seva població l'any 1860 era de 2.000 habitants i va enllaçar amb Barcelona per la rectilínia carretera de Sarrià l'any 1850. A partir del quart decenni del segle s'hi establiren un seguit d'ordes religioses, essent-ne la primera la del *Sagrat Cor de Jesús* (1845).

Sant Gervasi, que incloïa El Putxet, amb una xifra de població semblant a la de Sarrià, inicià a mitjan segle XIX un procés de construcció de residències secundàries i àdhuc primàries per a la burgesia mitjana i petita, cosa que el caracteritzarà a l'acabament del segle.

Horta, força allunyada de Barcelona, mantindrà la seva especialització rural amb grans masies i camps de conreu, juntament amb algunes implantacions fabrils molt lligades amb la presència de l'aigua (blanqueries, midó, etcètera), així com la tasca de fer la bugada per a Barcelona.

El creixement urbà en aquests nuclis va molt lligat amb les instal·lacions industrials i els camins, i per tal com aquest procés seguia la iniciativa particular no tenia cap mena de planificació. Les dues formes o solucions més característiques seran els habitatges acarrerats i les parcel·lacions. Els habitatges acarrerats són petits nuclis de cases de planta baixa i un pis arrencats tot aprofitant algun camí preexistent i que servien tant per als jornalers del camp com per als treballadors de les fàbriques. Exemples d'aquestes construccions els trobem al Clot (Can Robacols), a Sant Andreu, a Sants, a Gràcia i al Poble Nou. Per altra banda, les parcel·lacions suposen l'obertura de carrers i d'alguna petita plaça sobre una finca rústica i la divisió del terreny en petits solars allargats que es cedeixen

Càrrega de cavalleria al carrer Nou de la Rambla durant la revolta contra Espartero, el 1842.
(Font: I.M.H.).

a cens amb l'obligació de bastir-hi una casa, generalment unifamiliar de planta baixa i un pis, seguint una tipologia molt semblant a la de les construccions d'aquest estil que encara resten a Gràcia, Sants i al nucli del Teulat.

Si bé les condicions de vida en aquests nuclis eren menys desfavorables que a la ciutat vella, presentaven moltes deficiències a nivell infraestructural —manca de clavaguera i de canalització de l'aigua— així com de serveis —allunyament dels mercats, dels llocs de reunió i d'esbarjo, manca d'assistència.

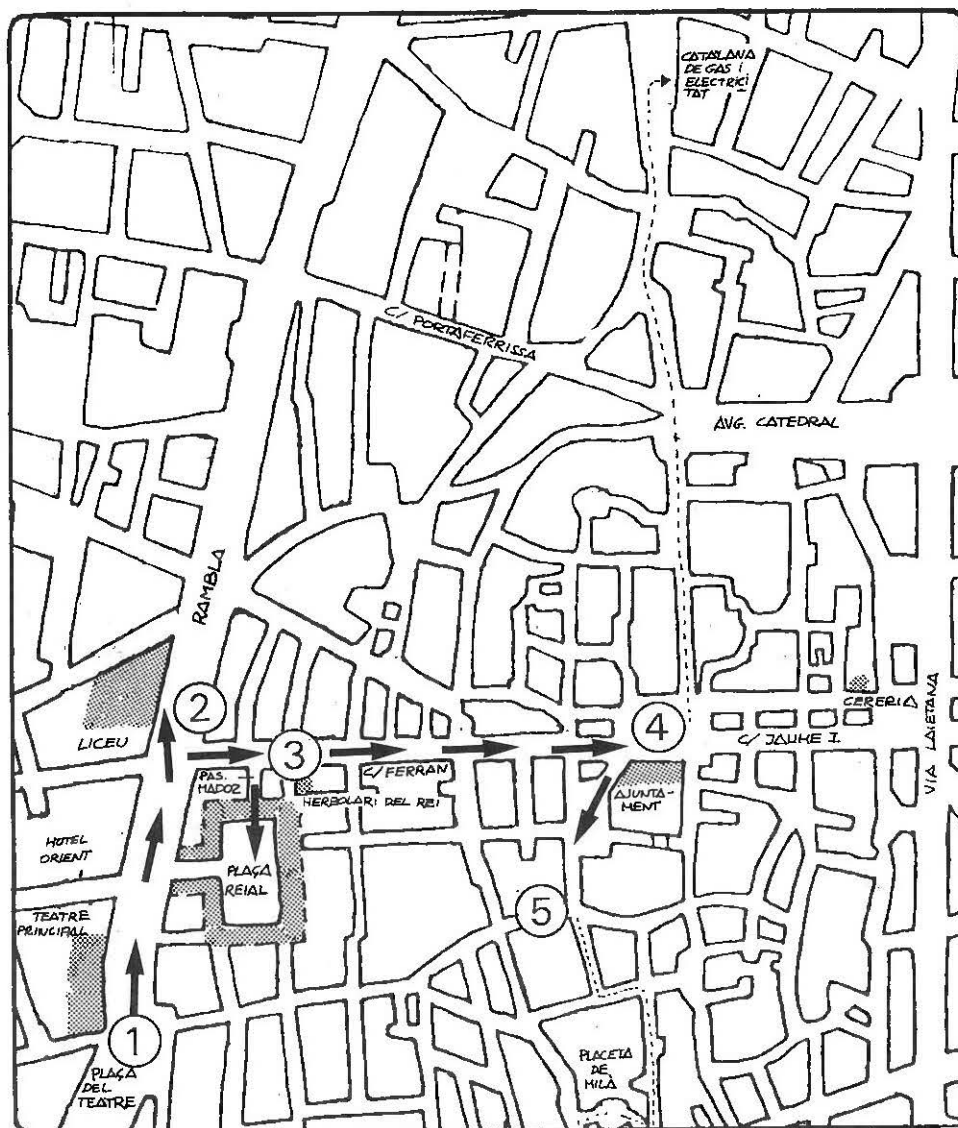
En general, aquests municipis del Pla estaven molt vinculats amb la burgesia barcelonina —per bé que eren independents de Barcelona—, concretament amb els Güell, Puig, Batlló, etc., que hi eren propietaris de terres i cada cop més també de fàbriques. De fet, la burgesia barcelonina i les grans famílies pageses instal·lades en aquests pobles feia més de cent anys (els Comas, Cuyàs, Piera, Modolell, Galvany, entre d'altres) constituïran els grups dominants que hi mantindran ben sovint actituds caciquils, de manera que només en aquells municipis amb implantació industrial es va poder desenvolupar un incipient moviment obrer que a mitjan segle XIX adquirirà un cert protagonisme.

VII. ITINERARI A

LA REORDENACIÓ DEL CENTRE

M. L. 3, 1, 4
B. 14, 59, 8, 16, 17,
22, 45

A partir del tercer decenni del segle XIX la part central de la ciutat vella serà objecte d'un veritable arranjament que, realitzat dins d'una concepció neoclàssica, suposarà la renovació d'un gran nombre d'edificis medievals, així com l'obertura de carrers de traçat rectilini.

La iniciativa pública —sobretot durant els períodes liberals— endegà les primeres realitzacions —l'eix Ferran-Jaume I-Princesa— per tal de facilitar la comunicació transversal de la ciutat, de dotar-la d'un centre simbòlic —urbanització de la Plaça de Sant Jaume— i d'obrir espais lliures— Plaça Reial i Plaça del Duc de Medinaceli—. Aquestes intervencions, d'alguna manera continuadores de l'urbanisme il·lustrat, representen un intent de reproduir la trama ortogonal barroca. La crema de convents i la desamortització eclesiàstica van afavorir aquest procés en alliberar sòl urbà dins una ciutat tan densa com la de Barcelona, encerclada encara per la muralla medieval.

Poc després la iniciativa privada continuà l'arranjament d'una manera puntual, enderrocant palaus i residències (Palau Reial Menor, Casa Gralla, etc.) per parcel·lar i vendre solars sobre els quals s'alçarien les cases de veïns per a classes mitjanes i altes.

Tot això va permetre a la burgesia barcelonina de recuperar el centre de la ciutat, de gaudir d'uns barris nous per instal·lar-s'hi, disposant de dotacions i serveis més adients amb el gust burgès.

Començarem el nostre itinerari pel Pla de les Comèdies —l'actual Plaça del Teatre— i evocarem els canvis que la Rambla experimentà en aquest període.

1. La Rambla

La desamortització fou un dels factors que contribuïren més al canvi d'imatge de la Rambla, que esdevindria en aquesta època i fins a principis del nostre segle l'eix central de l'urbs barcelonina.

Els solars dels antics convents permeteren de bastir-hi els edificis necessaris perquè les noves classes dominants, la burgesia industrial, comercial i financera hi localitzessin nous usos: hotels, teatres, places, però també comerços i establiments bancaris.

Bona prova d'això la constitueix l'Hotel Orient, bastit sobre el Col·legi de Sant Bonaventura que fou parcialment enderrocat (l'antic claustre s'aprofità per a saló de ball i ara és una sala de bingo).

D'aquesta mateixa època daten altres hotels o cafès, alguns dels quals han romàs gairebé intactes (*Hotel Quatre Nacions*, *Cafè del Liceu*, entre d'altres).

A poc a poc nombroses botigues també s'establiren a la Rambla, i juntament amb els primers establiments bancaris com la «Banca Mas Sardà» —creada el 1844 i encara avui al costat del *Cafè de l'Òpera*—, o el «Banc de Barcelona» al capdavall de la Rambla animaven a aquesta via urbana.

Seguint Rambla amunt, a la cantonada amb el carrer de Sant Pau, hi ha

el Gran Teatre del Liceu, un exemple més de l'ocupació d'un antic convent per a usos d'esbarjo.

2. El Gran Teatre del Liceu

Visitarem aquest edifici que és actualment seu del *Conservatori Superior de Música*, del *Cercle del Liceu*, a més d'un dels pocs escenaris de l'Estat espanyol on se celebren representacions d'òpera (vegeu fitxa 73).

Després reculem fins el carrer de Ferran.

3. El carrer de Ferran - Passatge de Madoz

Des d'aquest indret podem observar molt bé el traçat rectilini del carrer de Ferran, trencant la trama més tortuosa dels carrers medievals (vegeu fitxa 74), i entrar dins la Plaça Reial, que fou un dels més bells indrets romàntics de la ciutat (vegeu fitxa 76).

Un passeig pel passatge Bacardí, al qual s'accedeix per l'extrem dret de la plaça, pot donar-nos una visió més acurada del conjunt bastit sobre l'espai ocupat per l'antic convent dels caputxins.

Prop de la Plaça Reial, a la cantonada del carrer del Vidre amb el de les Heures, hi ha un herbolari que fou obert quan es construí la plaça i que junt amb d'altres botigues que resten a la ciutat vella reflecteixen molt bé el gust romàntic (vegeu fitxa 77).

Sortirem de nou al carrer de Ferran i hi anirem fins a la Plaça de Sant Jaume, tot observant-hi el tipus de casa que es repeteix al llarg de tot el carrer, el mobiliari urbà, així com la façana de l'església de Sant Jaume.

Durant el trajecte podem observar també els diferents tipus de fanals de gas, reaprofitats ara amb llum elèctrica com són els dels carrers de Ferran, de Jaume I i petits carrerons pròxims (vegeu fitxa 75).

4. Plaça de Sant Jaume

Des del bell mig d'aquesta plaça podem apreciar perfectament l'eix que formen els carrers de Ferran VII, de Jaume I, i de la Princesa, que travessa tota la ciutat vella. També podem parlar de les vicissituds urbanístiques perquè passa aquesta plaça, centre històric, polític i simbòlic de la nostra ciutat (vegeu fitxa 74).

Després, passant per la Plaça de Sant Miquel, oberta sobre l'església gòtica del mateix nom, farem cap a l'anomenat barri del Palau.

5. El barri del Palau

Aquest petit barri està format per un conjunt de carrers traçats sobre el Palau Reial Menor que fou cedit als Recasens a finals del segle XV; després passà als seus descendents, els comtes de Sobradiel, que l'enderrocaren el 1857. Sobre el solar que ocupava s'obriren els carrers de Palau, Templers, Comtessa de Sobradiel i Ataülf; la resta es parcel·là i es vengué per bastir-hi els edificis que ara veiem i que responen al tipus de casa per a la burgesia mitjana i alta. Completa aquest sector la placeta de Milans, a la qual s'arriba a través dels carrers dels Templers i d'Ataülf, és de planta octogonal i fou bastida el 1845 amb cases de gust neoclàssic.

L'abandó general que presenten aquests indrets s'allunya molt de la imatge romàntica que presentaven a mitjan segle passat, quan la burgesia barcelonina hi residia.

Des de la placeta de Milans podem anar al carrer d'Avinyó, un altre carrer senyorívol del vuit-cents on trobem encara algunes cases-palau de principis del segle XIX.

Per la baixada de Sant Miquel entrarem al Passatge del Crèdit, bell exemple d'arquitectura de ferro, bastit pels vols del 1879 sobre el convent de les Monges de l'Ensenyança i que, d'alguna manera, assenyala el moment final de l'arranjament del centre de la ciutat.

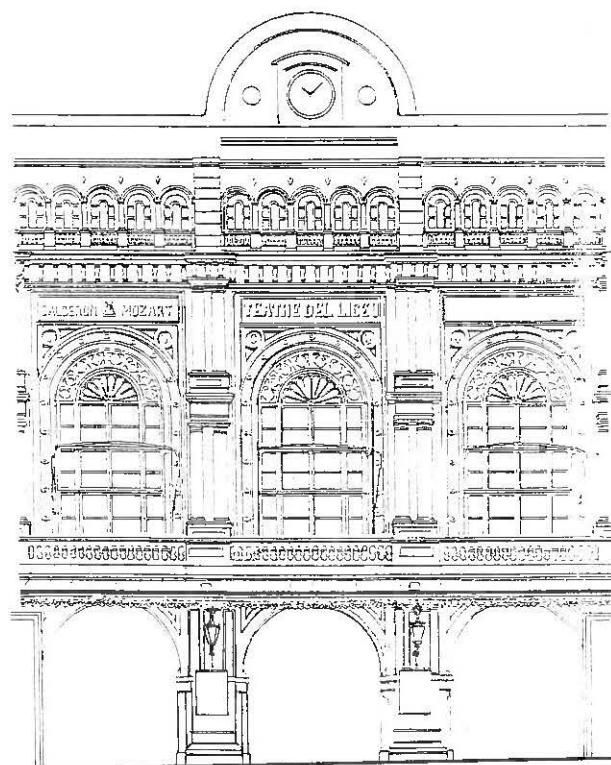
Pot resultar interessant prolongar l'itinerari fins a la Plaça del Duc de Medinaceli, oberta el 1844 sobre l'espai que ocupava el convent de Sant Francesc, un dels cenobis més importants de Barcelona. Al bell mig de la plaça cal observar la columna dedicada a Galzeran de Marquet, un dels primers monuments construïts a Barcelona amb la tècnica del ferro colat.

Una altra opció possible és anar cap al Portal de l'Àngel, concretament a la seu de «Catalana de Gas» (vegeu fitxa 75), on hi ha una exposició permanent sobre el gas i la seva història. Allí es poden observar diversos artefactes i documents relatius a la introducció del gas a Barcelona a mitjan segle XIX.

FITXA 73. EL GRAN TEATRE DEL LICEU		 M. L. 1, 3 BUS 14, 59, 8
ADREÇA RAMBLA, 61-65	 VISITES ESCOLARS (IME) 223-01-09 VISITES PÚBLIC: Sant Pau, 9	 LLIURE
 EXTERIOR: ZONA DE LLIURE ACCÉS INTERIOR: HORES CONVINGUDES		 4, 25, 78 15

La història del Gran Teatre del Liceu conté una data significativa, l'any 1861, en què fou destruït gairebé del tot per un incendi. Per tant, es pot parlar d'abans i de després del 9 d'abril de 1861.

Els seus orígens es remunten a l'any 1837, data en la qual es fundà la societat cultural «Liceo Filarmónico-Dramático Barcelonés», encarregada de cercar recursos per al sosteniment d'un batalló de la *Milicia Nacional*.

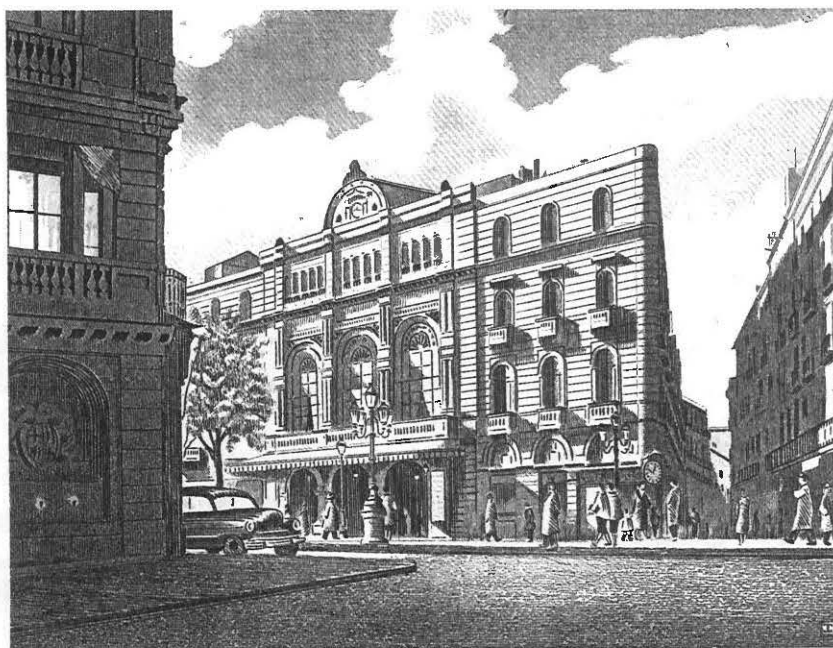
Façana central del Gran Teatre del Liceu.

L'espai físic on es portaren a terme les representacions teatrals i més tard líriques —amb la introducció de l'òpera italiana— de la societat, va ser la caserna de Montsió, bastida sobre les runes del convent de les Monges Predicadores, cremat l'any 1835 (actualment és l'edifici de «Catalana de Gas»).

La *Junta del Liceu de Montsió*, potenciada econòmicament per la burgesia, va començar a introduir de forma periòdica el «bel canto», i l'any 1838 el Liceu esdevingué el primer conservatori català. L'any 1842, la *Junta* va decidir d'obtenir el convent dels Trinitaris Descalços, a la Rambla, i dos anys més tard el van adquirir per 680.546 rals, formant-s'hi una societat per accions. L'edifici també es construí amb les recaptacions aconseguides amb la venda de llotges i butaques a membres de la burgesia barcelonina.

Per tirar endavant el projecte es va pensar en un arquitecte francès, però finalment va ésser un català, Miquel Garriga i Roca, el qui el portà a terme. L'obra es començà l'any 1845 i s'enllestí l'any 1847, sota la direcció de Josep Oriol i Mestres. El nou edifici impressionava per les seves dimensions, ja que hi cabien unes 4.000 persones, així com per la seva il·luminació a gas i per la grandària del seu escenari. A diferència de l'estructura actual, tenia un amfiteatre circular i d'una sola fila davant les llotges del primer pis, suprimit després de l'incendi de 1861.

El Liceu es va inaugurar amb una obra de teatre, però al cap de pocs dies s'hi va representar una òpera, *Ana Bolena*, de Donizetti.

El Gran Teatre del Liceu (segons un gravat del segle XX).

La *Junta del Liceu* va delegar l'explotació del teatre en empresaris de la seva confiança.

El nou teatre de la Rambla gaudia d'un esplendor que contrastava amb l'antic Teatre de la Santa Creu, situat també a la Rambla i que aleshores s'anomenava Teatre Principal. Molt aviat sorgiren les rivalitats i les pica-baralles entre els seguidors de cada centre, els liceistes i els «cruzados». La raó d'aquest enfrontament era que a l'antic Teatre de la Santa Creu també es representaven òperes italianes i, així, quan un dels dos teatres presentava una bona obra els del bàndol contrari anaven a rebentar-la.

Com ja hem dit, l'any 1861 el nou Teatre del Liceu fou pràcticament destruït per un incendi. Tanmateix, de seguida una comissió se n'encarregà de la reconstrucció i en el curt termini d'un any va tornar a obrir les seves portes. L'arquitecte encarregat de refer-lo, Josep Oriol Mestres, va visitar el «Covent Garden» de Londres i el Teatre Reial de Brusselles per estudiar-los i aportar les noves tècniques europees a Barcelona. Els materials que s'hi feren servir eren fonamentalment incombustibles, utilitzant-s'hi fusta només en cas de necessitat. El ferro va ésser el material més utilitzat; la coberta era una gran carcassa de ferro amb grans claraboies de vidre que es podien obrir en cas d'incendi. També es van aïllar unes dependències de les altres: l'obertura que quedava sobre el prosceni amb

El Gran Teatre del Liceu en l'actualitat.

una planxa de ferro, mentre que un taló de tela metàl·lica tancava la boca de l'escenari. Nou dipòsits d'aigua i sortides d'emergència pel carrer de Sant Pau eren altres elements preventius i de seguretat en cas de foc.

L'edifici es convertí en un dels més espaiosos del món, amb cinc pisos i platea i una capacitat per a 3.500 persones, i l'escenari amb una amplària de boca de 15,90 m, amb una profunditat de 33,26 m i una superfície de 42 m². La decoració pictòrica és obra dels pintors barcelonins de caire realista Caba, Rigalt i Martí Alsina.

Cal destacar-hi el saló de descans, d'estil neopompejà seguint la moda del segon imperi francès.

L'any 1874 se'n remodelà la façana i l'any 1883 l'arquitecte Pere Falqués s'encarregà de la nova decoració de la sala i del prosceni.

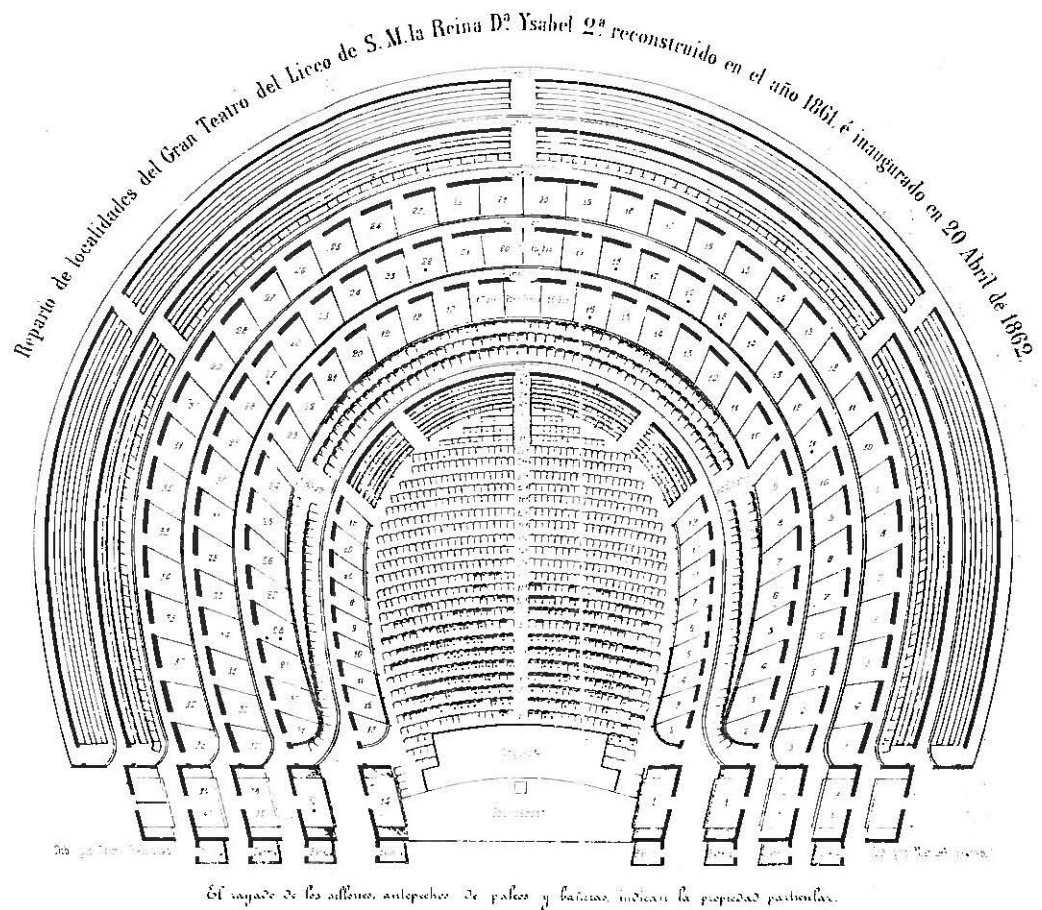
El sostre va ser decorat amb relleus de guix daurat que envoltaven les pintures d'escenes d'obres teatrals de Martí Alsina. L'escenari també va ser arranjat; a la part alta del prosceni hi ha un arc abotzinat amb relleus florals i «putti» sobre un fons reticular. A les llotges es poden veure alts relleus de guix daurats, medallons amb testes de compositors, animals fabulosos, dracs, etc. L'enllumenat continuà essent de gas, ja que fins a principis de segle XX no s'hi introduí la llum elèctrica.

Dins del teatre es troba l'entitat privada del Cercle del Liceu, que és d'estil modernista i on hi ha un seguit de pintures de Ramon Casas allusives al ball i al cant.

Durant el segle XIX i bona part del XX, el Liceu fou el lloc de reunió i d'esplai de la burgesia barcelonina sorgida de l'esclat industrial i financer. Els balls de disfresses se celebraven a la platea del teatre, la qual s'anivellava amb l'escenari elevat el pati de llunetes.

Aquesta manifestació de les festes de Carnestoltes mostrava el sentit selectiu i d'èlite que la nova burgesia barcelonina tenia enfront de les celebracions populars que tenien lloc en espais oberts. El ball del Liceu va desplaçar el de la Llotja i sobresortí pel seu luxe i la seva fastuositat. Així mateix, l'ostentació de la clientela liceïsta va motivar que el teatre fos un dels centres d'atenció de l'anarquisme defensor de la *propaganda pel fet*, el qual veia la burgesia capitalista barcelonina com un dels pilars de la societat que s'havia de destruir. Així, l'any 1893 un anarquista, Santiago Salvador, va llençar a la platea dues bombes de fabricació casolana, una de les quals esclatà, morint-hi vint persones.

Actualment el Liceu és regit per un consorci format per representants de la Generalitat de Catalunya, de l'Ajuntament de Barcelona i de la Societat del Gran Teatre del Liceu, representant dels propietaris. A l'última planta de l'edifici del Teatre es troba el Conservatori Superior de Música, que fou el primer que tingué la ciutat de Barcelona.

Distribució de les localitats del Liceu.

Sugeriments

L'Institut Municipal d'Educació (I.M.E.) hi organitza unes visites amb l'objectiu de conèixer el teatre; per tal de concertar-les cal trucar al telèfon 223-01-09.

A més a més, existeix material didàctic elaborat sobre aquesta visita, el qual a més de tractar l'evolució de l'edifici i les seves característiques serveix per a introduir els escolars dins el món de l'òpera.

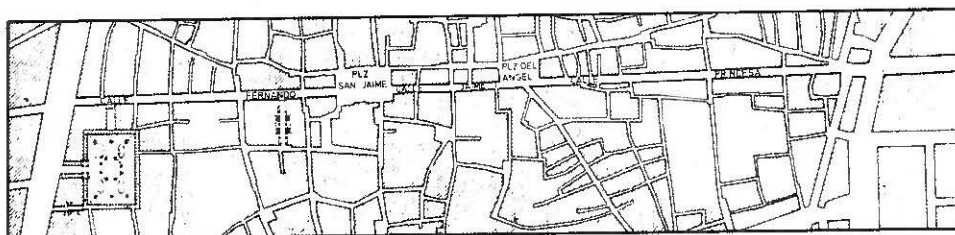
FITXA 74. L'EIX FERRAN - PLAÇA DE SANT JAUME - PRINCESA		 M. L. 1, 3, 4 BUS 14, 59, 8, 16, 17, 22
ADREÇA FERRAN / PLAÇ. DE SANT JAUME / PRINCESA		
 ZONA DE LLIURE ACCÉS	 LLIURE	 27, 101

Aquest eix es pot considerar com el primer pla modern de reforma urbanística interior que es portà a terme. El projecte es va iniciar durant el Trienni Liberal (1820-1823), arran del qual els regidors municipals varen gaudir de nous impostos i de la cessió l'any 1822 a l'Ajuntament per part de les Corts de l'antic convent dels Caputxins.

Això va fer que l'any 1826 el mestre d'obres municipal, Josep Mas i Vila, presentés un projecte d'obertura del carrer de Ferran, en el qual es palesava la idea de l'urbanisme neoclàssic mitjançant la uniformització de les façanes a través d'una cornisa idèntica. No és gens estrany que els mestres de cases es decantessin pel neoclassicisme, tenint en compte que era l'únic mitjà d'expressió arquitectònica que s'estudiava a la Llotja.

L'èmfasi a buscar una certa racionalitat urbanística s'institucionalitzà l'any 1821 amb la «Junta de Ornato de Barcelona», que es dedicava a orientar els colors de les façanes, els tipus de baranes, motllures, etc.

El carrer de Ferran —que porta el nom del rei Ferran VII— es començà a obrir durant el Trienni Liberal i no arribà a la Plaça de Sant Jaume fins els anys 1844-1848, ja que la seva obertura s'aturà l'any 1826 en arribar al carrer d'Avinyó, on es trobava el convent de les Monges de l'Ensenyança, les quals esperaven que hom els construís un nou edifici als afores; mentrestant, i per tal d'arribar a la Plaça de Sant Jaume, s'obrí un passadís dins el convent que s'anomenà *Pas de l'Ensenyança*.

Detall del plànol del centre de Barcelona, on es pot observar el traçat rectilini de l'eix Ferran-Jaume I-Princesa, que contrasta amb la trama urbana medieval.

Façana de l'Ajuntament de Barcelona en el 1842, durant la revolta contra Espartero. La plaça de Sant Jaume esdevindria encara més a partir del segle XIX testimoni privilegiat dels grans moments polítics de la història de Catalunya.
(Font: I.M.H.).

Carrer de Ferran VII. Cal fixar-se en la uniformitat de les cornises i el seu traçat rectilini. Quan es va fer aquesta fotografia (finals del segle XIX) ja s'havien instal·lat els fanals de gas; també podem observar-hi els tramvies amb tracció de sang.

Façana de l'Ajuntament en l'actualitat.

El carrer de Ferran ens dona una imatge acurada d'un carrer neoclàssic. Malgrat les diferències de grandària de les parcel·les sobre les quals es construï, les cases presenten una façana de composició simètrica, a causa de la col·locació de l'escala de veïns al bell mig de la mateixa. Per altra banda, hi és característica una petita finestra semicircular o tarjetó damunt la porta d'accés al carrer que serveix de ventilació i emfasitza a més l'entrada. Pel que fa a la distribució, s'hi intentà que la planta dels pisos fos el més regular possible, però les alçades varien quan es van pujant pisos en relació amb la planta baixa. L'alçada dels pisos era la següent: planta baixa, 20 pams; pis principal, 18 pams; segon pis, 17 pams; tercer pis, 16 pams; àtic, 13 pams. Les possibles raons d'aquesta distribució es poden trobar tant a voler imitar el model estètic dels palaus neoclàssics, apareixent com a conseqüència una estratificació social (al pis principal hi viu la gent *principal*, en aquest cas la burgesia, mentre que tal com es va pujant hom troba els pisos ocupats per gent més modesta), com també en el pes de criteris higiènics en la distribució dels espais, ja que els pisos inferiors requereixen més ventilació i aireig.

El carrer de Ferran mostra, doncs, l'aplicació d'un tipus de façana que durant tot el segle XIX serà extensament emprada en altres indrets de la ciutat.

La Plaça de Sant Jaume fou un altre dels llocs que es remodelaren. L'any 1823 es convocà el concurs per a la realització de la nova façana de la Casa de la Ciutat, l'àrbitre del qual fou la *Junta de Comerç*. Pocs anys després, el 1825, es constituï la «Comisión de Ensanche y Regulación» de la Plaça de Sant Jaume. Aquest arranament afectà nombrosos edificis; cal recordar que es trobaven a la plaça la petita església que li donà nom (el cementiri annex havia estat enderrocat el 1820), la casa de la Batllia (enfront del carrer de Ferran), la casa del Veguer (on ara s'obre el carrer de Jaume I) i la rectoria de Sant Jaume.

Entre 1844 i 1848 tots aquests edificis foren enderrocats, fins arribar a donar a la plaça l'estructura actual. La nova façana neoclàssica de la Casa de la Ciutat fou acabada l'any 1845 i en el 1849 s'obrí el carrer de Jaume I.

L'eix es va completar amb l'obertura del carrer de la Princesa l'any 1853, carrer que portava el nom de la Princesa Isabel, hereva de la corona en tant que no havia nascut el seu germà, el futur Alfons XII. Aquest carrer aviat fou acupat per fabricants forans que hi obriren llurs magatzems i despatxos.

La voluntat de l'Ajuntament de comunicar el Passeig de l'Esplanada amb la Rambla a través de la Plaça de Sant Jaume, el centre neuràlgic de la ciutat, era un fet.

Suggestiments

El carrer de Ferran, amb els seus fanals murals de tres globus, així com el carrer de Jaume I i els carrerons de les rodalies, es poden utilitzar per a treballar paral·lelament l'enllumenat del gas introduït a partir del 1842 (vegeu fitxa 75).

FITXA 75. L'ENLLUMENAT DE GAS		 M. L. 1, 3 BUS 16, 17, 45
ADREÇA: DIVERSOS CARRERS DE LA CIUTAT VELLA EXPOSICIÓ PERMANENT CATALANA DE GAS I ELECTRICITAT: PORTAL DE L'ÀNGEL, 22		
 LLIURE	 EXTERIOR: ZONA DE LLIURE ACCÉS EXPOSICIÓ: HORES CONVINGUDES	 32, 62, 64 16
 318-00-00		

La producció i la utilització industrial del gas, per destil·lació seca de l'hulla, es remunta a les darreries del segle XVIII i a començaments del XIX, quan Philippe Le Bon a França, Jean Peter Minckelers a Holanda i William Murdock a Anglaterra iniciaren la producció de gasos combustibles destinats a l'enllumenat. La utilització del gas per a l'enllumenat públic comença a Londres en el 1812, passant a Alemanya en el 1816 i a França en el 1818.

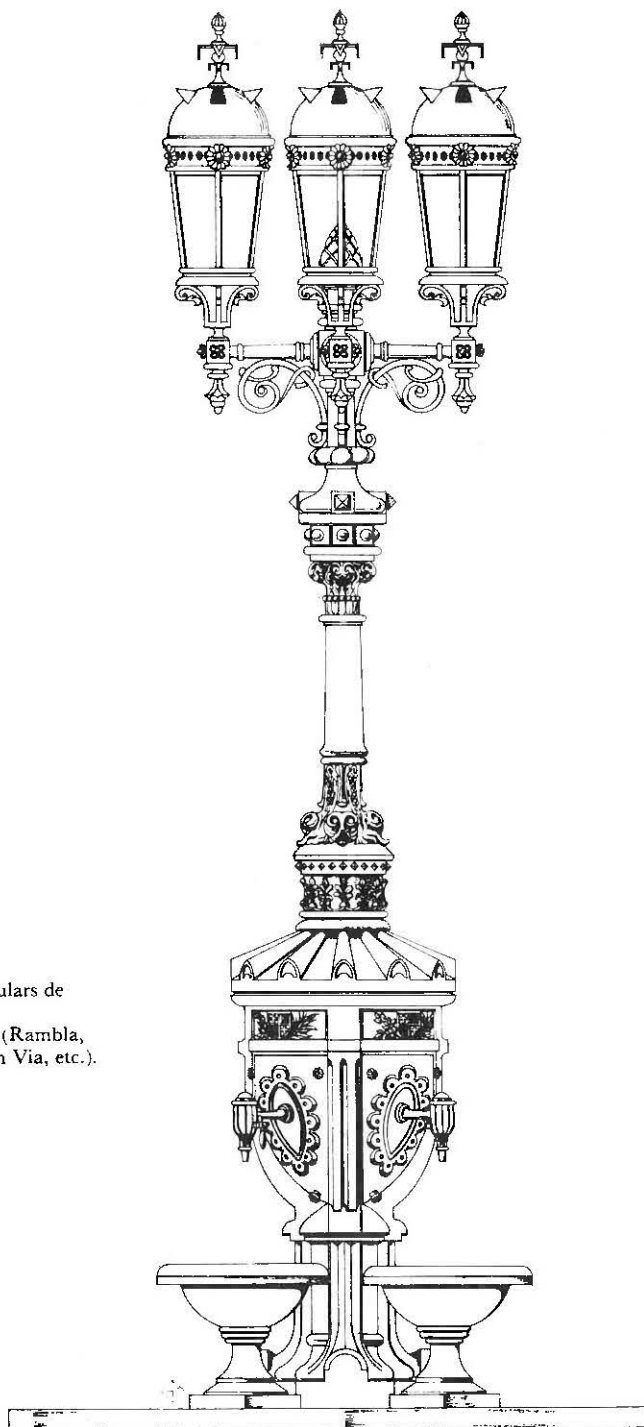
La primera experiència que se'n realitzà a Barcelona fou l'any 1826, quan Josep Roura, catedràtic de química, instal·là un fanal de gas a l'aula de dibuix de la Llotja de Barcelona. Més tard, en el 1832, una petita fàbrica, «El Molino», aconseguia d'enllumenar uns pocs carrers cèntrics de Madrid. Paral·lelament, a Barcelona s'installaven dues petites fàbriques, una al carrer de Montcada i l'altra a les Drassanes.

Pel 1841 Charles Lebon efectuà les primeres gestions per formar a Barcelona una companyia catalana de gas ciutat, les quals culminaren el 14 de juliol del 1841 amb la creació de la «Sociedad Catalana para el Alumbrado por Gas»; amb tot, la fundació oficial de l'empresa tingué lloc en el 1843, i pel 1912 canviaria el seu nom per «Catalana de Gas y Electricidad».

Aviat començà la febre del gas: pel 1842, alguns dels carrers cèntrics com ara la Rambla estaven ja enllumenats, i aviat s'estengué el seu ús a particulars, botigues (els botiguers del carrer del Call serien uns dels primers usuaris), centres de cultura i esbarjo com el Liceu i les grans fàbriques com «La España Industrial», on la llum del gas permetia amb una total eficàcia la realització de torns nocturns de treball.

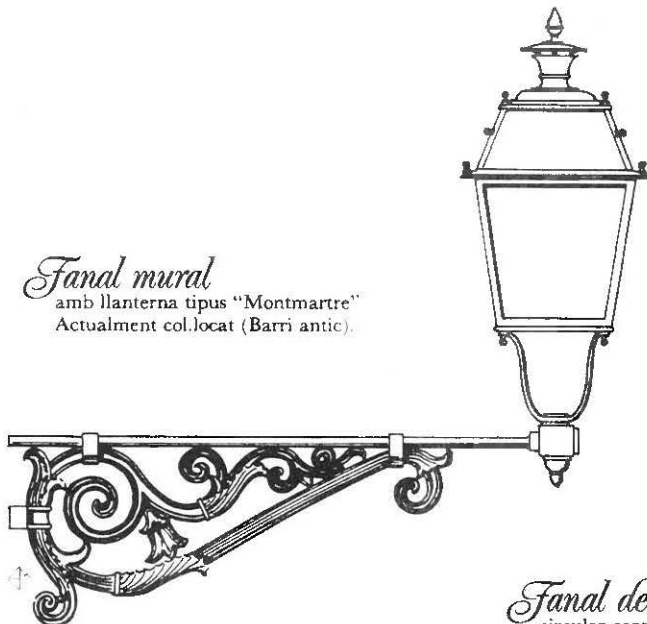
La primera fàbrica important es va instal·lar a la Barceloneta, lloc on actualment hi han les instal·lacions de la companyia hereva de l'empresa Lebon, la *Catalana de Gas i Electricitat*. També s'installaren fàbriques a Gràcia, Sant Martí de Provençals i Badalona. El gas ciutat s'obtenia a les mateixes factories tot destil·lant-hi hulla importada a través del port de Barcelona, i el gas quedava emmagatzemat dins grans dipòsits cilíndrics

Font
 amb quatre fanals circulars de
 columna.
 Actualment col·locada (Rambla,
 Portal de l'Àngel, Gran Via, etc.).

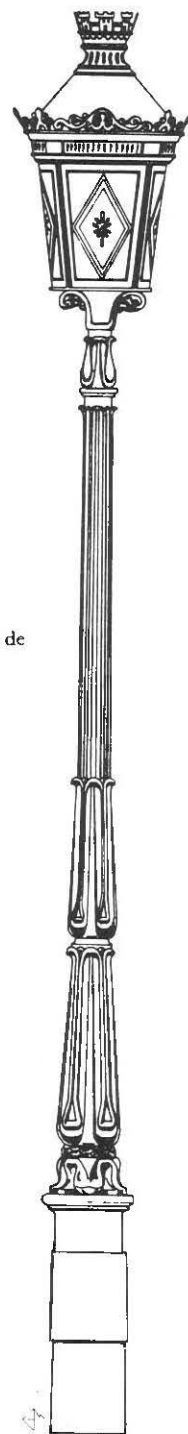

En aquesta pàgina i les dues següents es mostren diferents tipus de fanals reproduïts de l'obra d'E. Busquets, *Els fanals de gas, testimoni d'una època*, 1842-1966.

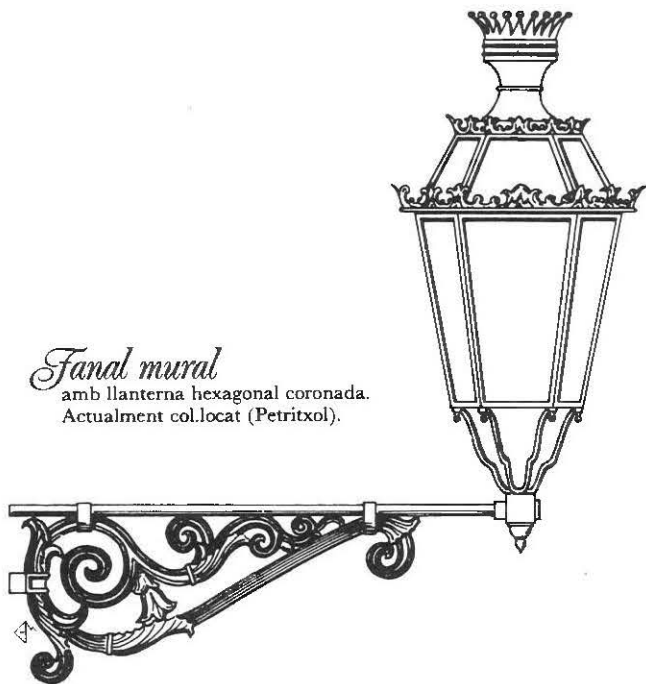
Fanal mural
amb llanterna tipus "Montmartre"
Actualment col·locat (Barri antic).

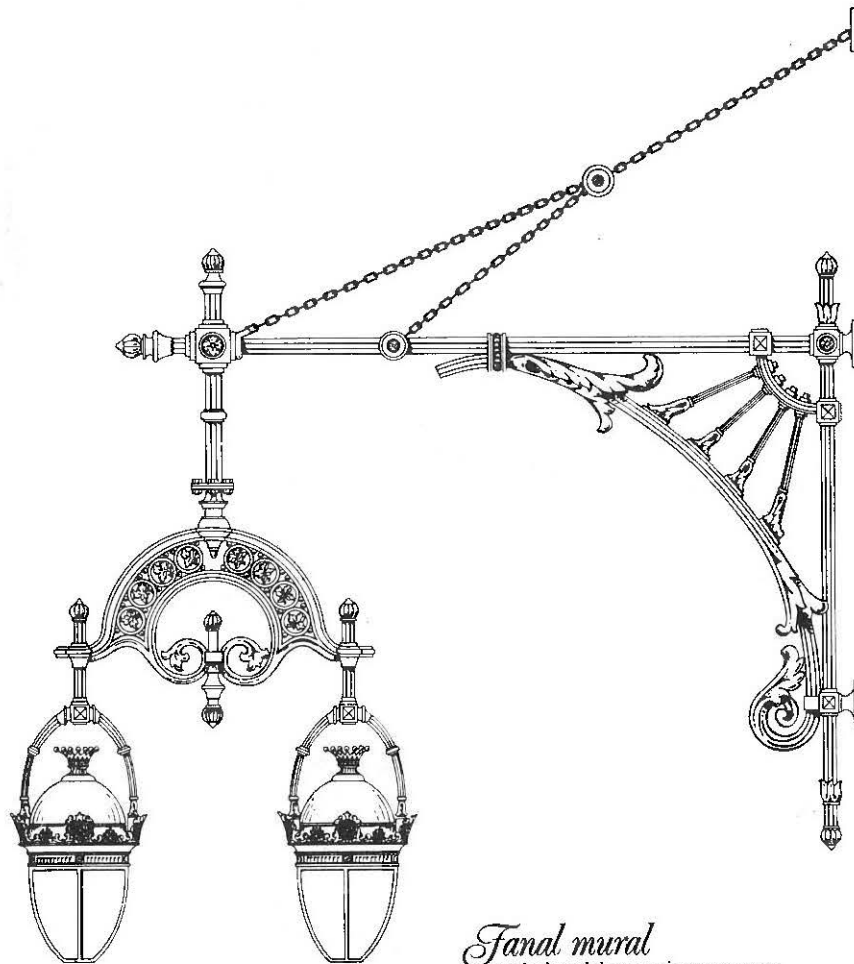

Fanal de columna
circular coronat.
Actualment col·locat al pati de
l'Ateneu Barcelonès.

Fanal mural
amb llanterna hexagonal coronada.
Actualment col·locat (Petrítxol).

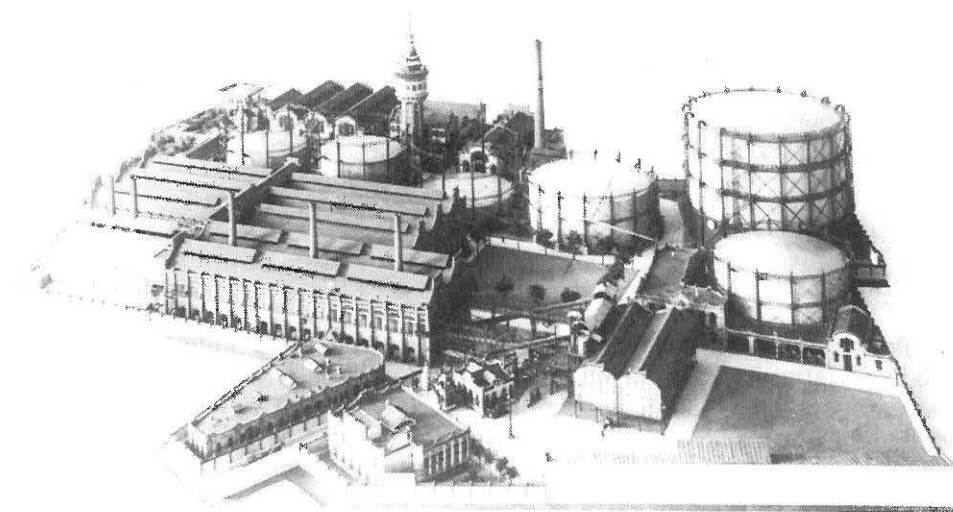

Fanal mural
amb dos globus penjant coronats.
Actualment col·locat (Jaume I).

anomenats *gasòmetres*; posteriorment i mitjançant canonades, el gas es repartia per tota la xarxa urbana. A la Barceloneta resta encara un gasòmetre hidràulic de campana que constitueix una interessant mostra de la tècnica i la construcció de les darreries del segle XIX.

A partir del 1856 s'aconseguí d'aplicar el gas a les cuines domèstiques, pel 1860 als escalfadors d'aigua i pels 1884 a les calefaccions centrals. Aquestes novetats només arribarien, però, a una ínfima part dels barcelonins benestants.

El desplegament més espectacular del gas es produí en el camp de l'enllumenat urbà: centenars de fanals murals, fanals de columna, canelobres i fins i tot fons amb fanals de gas al capdamunt (Canaletes, Portal de

Maqueta del conjunt de les instal·lacions de la *Catalana de Gas* a finals del segle XIX, situades a la Barceloneta. Hi destaquen el conjunt dels gasòmetres, així com la torre d'aigües projectada per Domènech i Estapà entre 1893 i 1895. (Font: I.M.H.).

l'Àngel, Gran Via, etc.) s'installaren per tota la ciutat vella i posteriorment per l'Eixample.

Arreu el casc antic són nombrosos encara els fanals murals del tipus «Montmartre», contemporanis de les instal·lacions primerenques. Al carrer de Petritxol resten encara les variants amb llanterna hexagonal coronada; també cal destacar els fanals murals del carrer de Ferran (amb tres globus) i del carrer de Jaume I (amb dos globus). Els fanals de columna s'han perdut en bona part, però en tenim una bona mostra dels primerencs com el que hi ha al pati de l'*Ateneu Barcelonès*.

L'enllumenat de gas mantingué la seva vigència fins ben entrada la postguerra, quan va començar a ésser substituït per l'enllumenat elèctric. En molts casos, i sobretot en el casc antic, s'han conservat els vells fanals de gas, adaptats ara a la llum elèctrica.

Sembla ser que la majoria de fanals foren dissenyats i elaborats per artefexs francesos (molt vinculats amb l'expansió del gas dins l'Estat espanyol); per aquesta raó les estructures i tipus de fanals són idèntiques o quasi idèntiques a les dels fanals de París.

La companyia *Catalana de Gas i Electricitat* disposa d'una exposició permanent i una biblioteca sobre el gas i la seva història en la seva seu central del Portal de l'Àngel número 22. Entre altres objectes cal fer es-

ment d'un vell fanal de gas mantingut en perfecte estat de conservació que s'hi exposa a tall de mostra. També hi ha mostres dels primers escaladors, cuines, planxes i estufes de calefacció. Així mateix, s'hi exposen documents sobre els orígens de la companyia (la *Catalana* és la successora de l'empresa Lebon), amb plànols dels traçats de les primeres canonades i de les primeres fàbriques.

Suggestiments

Pot resultar interessant complementar l'estudi de l'impacte del gas amb una visita als vells gasòmetres de la Barceloneta, singular i important resta arqueològica-industrial de mitjan segle XIX. Les visites a l'exposició permanent o a les instal·lacions de la *Catalana de Gas i Electricitat* es poden concretar a través del Departament de Relacions Públiques, telèfon 318-00-00. Dins de la sèrie la Ciutat de Paper existeixen diferents retallables dedicats a fanals i mobiliari urbà.

FITXA 76. LA PLAÇA REIAL		
ADREÇA PLAÇA REIAL	 M. L. 3 BUS 14, 59, 8	 LLIURE
 ZONA DE LLIURE ACCÉS	 24, 48, 56, 129	

Com ja hem assenyalat, aquest període es caracteritza pel seguit de reordenacions efectuades a la ciutat vella, un exemple de les quals el trobem a l'actual Plaça Reial.

Durant el segle XVIII aquest espai, que limitava amb la Rambla, estava ocupat pel convent dels Caputxins, desproveït durant el Trienni Liberal de les seves propietats, que passaren a mans del municipi. L'any 1822,

La Plaça Reial després dels recents arranjaments.

La Plaça Reial abans de la darrera reforma. En primer terme, un dels canelobres de gas que hom suposa obra d'Antoni Gaudí.

l'Ajuntament va decidir de projectar sobre l'eix de la Rambla una plaça rectangular precedida d'un edifici singular, un nou Ajuntament, i que hom va denominar plaça «De los Héroes Españoles», tot enaltint les gestes hispanes. La idea responia al pensament il·lustrat pel que fa a lligar una operació urbana amb un edifici públic-monument. El seguit d'esdeveniments històrics variaran el projecte inicial, ja que amb la restauració de la monarquia absolutista (1823) seran retornades a l'església part de les seves propietats, i els caputxins decidiren d'alçar un nou convent alhora que obrien un nou carrer a la part nord del recinte, carrer que primer va rebre el nom de carrer Nou del Duc de la Victòria i que més tard, ampliat, seria el començament de l'actual carrer de Ferran. La revolta de l'estiu de 1835 va significar la desocupació definitiva per part dels frares del convent i el retorn, en virtut de la Llei de Desamortització de Mendizábal, de la propietat de les finques a l'Ajuntament.

De bell nou es reprèn la idea d'edificar una gran plaça sobre els ter-

renys en propietat del municipi, pensada com a lloc d'esbarjo dels ciutadans i per a la qual es convocà el 1848 un concurs entre els arquitectes de l'«Academia de San Fernando». Les bases del concurs no prefixaven ni una forma determinada, ni dimensions, ni característiques estilístiques ni contingut monumental; tan sols s'hi assenyalava que la plaça devia formar un recinte tancat. Acomplert el termini de presentació, es comptabilitzaren 15 projectes, guanyant el concurs el de l'arquitecte Francesc Daniel i Molina; també hi havien participat Miquel Garriga i Roca, Antoni Rovira i Trias i Josep Oriol i Mestres, entre d'altres.

La plaça dissenyada en el projecte tenia unes dimensions més grans que tindrà després en la resolució definitiva (55 × 85 m), iniciada a finals de 1850, que prendrà la forma de plaça allargada, presentant els seus costats menors una certa divergència, imperceptible, ja que la façana més llarga, la més pròxima a la Rambla, estarà tallada pel passatge de Colom que li serveix de connexió.

Un seguit de variacions aniran modificant-ne la fesomia central: primerament un conjunt de parterres de jardineria i fanals de gas encerclaren el conjunt del pedestal-monument dedicat a la figura eqüestre de Ferran el Catòlic (1860) substituït més tard per un petit estany (1870) i finalment per una font de fosa (1875). La seva imatge es modificà definitivament en el 1883, amb la disposició d'una sèrie de palmeres disseminades per tot el conjunt.

En la concepció de la plaça sembla prevaler més la idea de plaça-saló per a l'oci i l'esbarjo, aparellada amb la del comerç en destinar tots els baixos porxats, coberts amb una elegant volta a la catalana, a instal·lar-hi comerços, de manera que la manifestació de la dinàmica burgesa s'hi reflectia força.

La visió de plaça tancada ve definida a través dels cossos d'edificis que l'envolten, gairebé tots ells traçats de forma uniforme mitjançant un basament d'arcs de mig punt sobre el qual es disposa un ordre gegant de pilastres corínties que inclouen dos pisos principals, rematant aquest ordre amb cornisa i balustrada, quedant el darrer pis enretirat tot formant un àtic.

El disseny i les transformacions successives que s'han donat a la Plaça Reial palesen molt bé com de la idea primitiva de fer d'un espai urbà un lloc celebratiu i commemoratiu s'anà a una concepció molt del gust de la burgesia: la configuració d'un espai-saló on esplaïar-se tant en funció de l'oci com del negoci.

Suggestiments

La connexió de la Plaça Reial amb d'altres carrers de l'entorn es fa a través de dos passatges que poden figurar entre els millors exemples d'arquitectura moderna i que li donen una harmonia ben resolta: per una banda, el passatge Madoz —resolt en forma de pati— que s'obre cap el carrer de Ferran, i per altra banda el tan abandonat passatge Bacardí (1856) que vincula la plaça amb la Rambla.

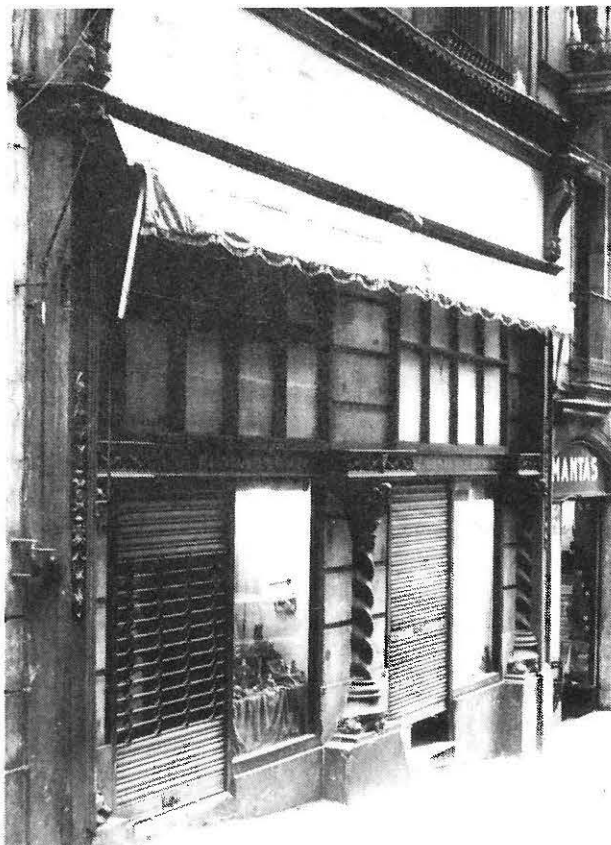
En aquest darrer passatge cal apreciar, malgrat l'estat llastimós que presenta, la coberta de vidre i el pont metàl·lic que el travessa, els quals li atorguen una qualitat especialment interessant, que l'heterogeneïtat dels elements decoratius culminen dins el més pur estil eclèctic. Amb tot, ambdós passatges constitueixen uns bons exemples d'espais públics semi-privats.

FITXA 77. ESTABLIMENTS DE L'ÈPOCA	 M. L. 3, 4 BUS 14, 16, 17, 45, 22
ADREÇA VIDRE / LLIBRETERIA / PETRITXOL	
 EXTERIOR ZONA DE LLIURE ACCÉS	 LLIURE 48, 49, 125

Són pocs els establiments d'aquesta època que serveixen el caràcter del moment, fonamentalment perquè les botigues són un dels elements que més ràpidament són alterats per adequar-los als interessos del consum. Això no obstant, cal assenyalar la coneguda Cereria Subirà, establiment situat a la Baixada de la Llibreteria i dedicat a la fabricació i venda d'espelmes, llànties, ciris de bateig i ciris pintats i figures de cera, a més d'encens, vi de missa i hosties, etc., productes tots ells molt usats en l'indret on es troba la botiga. Fou fundada per Jacint Galí el 1761. El negoci estava aleshores al carrer de Sant Cugat, que és com es deia en el segle XVIII l'actual carrer Carders; després passaren al carrer de l'Argenteria, i quan s'obrí la Via Laietana, a l'indret on es troba avui. La botiga del carrer de la Llibreteria número 7, on ara hi ha la cereria, es va inaugurar pels volts del 1840; aleshores es deia «La Argentina» i s'hi venien teixits. La decoració de l'època s'ha conservat quasi intacta: totes les lleixes són de fusta de melis, però el que més hi destaca són dues talles de bronze i una graciosa escala que dona accés als prestatges alts. Seguint el costum de l'època, a la rebotiga hi havia un obrador on es feien les espelmes, visible des del carrer del Veguer. Arran d'un incendi esdevingut l'any 1966, l'obrador fou suprimit; no obstant això, el gust d'època encara hi roman.

En aquesta zona de la ciutat vella també destaquen dos establiments més, l'un està dedicat a la venda i exposició d'obres d'art la coneguda Sala Parés, situada al carrer de Petritxol. És un establiment que data de 1877, quan el comerciant d'art Joan Baptista Parés i Carbonell hi fundà la primera galeria d'art de Barcelona.

L'edifici actual es troba unes quantes cases més avall del primitiu ja que en necessitar unes dependències més grans es llogà els baixos de la finca de Maurici Serrahima, el 1884; actualment conserva la seva estructura arquitectònica habitual. La porta central és flanquejada per dos amplis aparadors que mostren algunes de les obres de l'exposició que té lloc a l'interior. Després de travessar la porta del carrer trobem un petit vestíbul amb vitrines a banda i banda que serveix d'indret de documentació de les publicacions aparegudes així com de documents. Aquesta sala es

Aparadors de la cereria Subirà al carrer de la Llibreteria.

distingí perquè a més de promoure i acollir pintors i escultors de diverses tendències (romanticisme, naturalisme, modernisme, postimpressionisme, etcètera) també fou lloc de reunions i tertúlies presidides per la intel·lectualitat de l'època. Antigament la burgesia, que es considerava una classe social selecta, acostumava a passar-hi, com a visita establerta gairebé cada diumenge després de sortir de missa de l'església del Pi i de comprar el seu tortell.

Altrament al carrer del Vidre, prop de la Plaça Reial, hi ha encara avui un dels més antics herbolaris de la ciutat, l'anomenat Herbolari del Rei. La seva visió exterior ens pot sorprendre avui per l'esquifidesa i l'alçària dels seus aparadors, on es mostren diferents tipus d'herbes remeieres. Un rètol en la part superior indica el nom de l'establiment, mentre uns grans portals de fusta tanquen tota la botiga un cop acabada la jornada. Una vegada a l'interior de la botiga hi podem veure al bell mig una bonica font de marbre amb el bust de Linneus —científic, descobridor i classificador de les plantes— construïda pels germans italians Baratta. Tot un seguit de lleixes de fusta i petits calaixets amb el nom indicatiu de les herbes que contenen envolten aquest petit espai interior farcit del gust

d'època i de les suggestions olfactives que desprenen els productes. La botiga fou fundada per Antoni Ballart el 1823 en el mateix local que ara ocupa.

El seu nom ve donat perquè els propietaris eren proveïdors de la Casa Reial des del temps d'Isabel II, i fou el mateix públic qui va anomenar-la popularment la botiga de «l'herbolari del Rei», d'aquesta època conserven una medalla de plata en què figura la Reial Proveïdura. Un dels successors, en Manuel Ballart, alternava la venda d'herbes amb l'afecció al teatre, i arribà a ésser actor professional en les companyies teatrals d'Enric Borràs i Margarida Xirgu.

En aquella època, l'escenògraf Soler i Rovirosa pintà al voltant de les prestatgeries una sèrie de plafons, substituïts després per uns altres amb flors i herbes pintades. Seguint el costum de l'època, la part del darrera de la botiga era un lloc comú per a realitzar-hi tertúlies, a les quals hi assistiren el mateix Soler i Rovirosa, el doctor Robert i Cardenal i el prestigiatador Fructuós Canonge, entre d'altres.

Aquests tres exemples que hem escollit constitueixen una mostra del que eren els establiments d'aquest període, quan el petit comerciant gaudia d'una situació econòmica favorable abans que s'implantés el consum en grans centres comercials. A banda de les relacions directes entre venedor i comprador, aquestes botigues tenen un valor documental indiscutible i constitueixen uns clars exponents arqueològics del moment, que haurien d'ésser preservats abans que la febre consumista en desvirtués i en malmetés encara més la imatge.

Suggeriments

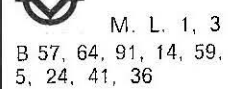
Seria bo que una vegada efectuada la visita per part de l'alumne es portés a terme la descoberta de petites botigues que també conserven el caràcter d'època i que alhora establís un organigrama de les funcions que generen la botiga i la que es donen en els grans establiments comercials.

Podria planificar-se algun tipus d'enquesta amb la finalitat de conèixer des de la història i les anècdotes viscudes, en aquestes o d'altres petites botigues.

En aquesta zona de la ciutat antiga podem trobar d'altres establiments d'interès com: Can Massana (carrer de Ferran), establerta el 1849.

Existeix un llibre extremadament documentat que ens parla de la vida artística desenvolupada en la principal galeria d'art de Barcelona, des de finals segle XIX fins a mitjan segle XX (vegeu Maragall, Joan A.: *Història de la Sala Parés*. Barcelona. Ed. Selecta, 1975.).

LA INDUSTRIALITZACIÓ DE LA CIUTAT EMMURADA

Al llarg del segon terç del segle XIX el Raval esdevindrà el veritable barri industrial de la ciutat, ultrapassant fins i tot el barri de Sant Pere. Les instal·lacions de manufactures heretades del període anterior, juntament amb l'existència d'espais encara lliures (hortes i espais conventuals desamortitzats), possibilitaran la introducció del vapor, nova força motriu que impulsarà el procés industrialitzador. A partir del 1832 trobem al Raval nombroses fàbriques tèxtils que utilitzaren el vapor, així com diverses funcions; tot això accentuarà el caire fabril i proletari del barri, el qual experimentarà un fort creixement demogràfic com a resultat de la urbanització dels horts residual i dels convents desamortitzats, convertint-se en el nucli obrer més important de la ciutat.

A finals del segle XIX el Raval assolirà taxes infrahumanes, per sobre dels 1.000 habitants per ha.; la creació de noves parròquies —abans antics convents— reflecteix també aquest increment humà.

Unes poques operacions immobiliàries d'una certa qualitat —tant substituint edificis antics com urbanitzant algun nucli conventual— constituïran l'única excepció en el paisatge urbà del Raval al llarg del segle XIX.

Podem iniciar-ne el recorregut pel nucli fabril accessible des de la Ronda, a través de la Plaça Folch i Torres i el carrer de la Reina Amàlia.

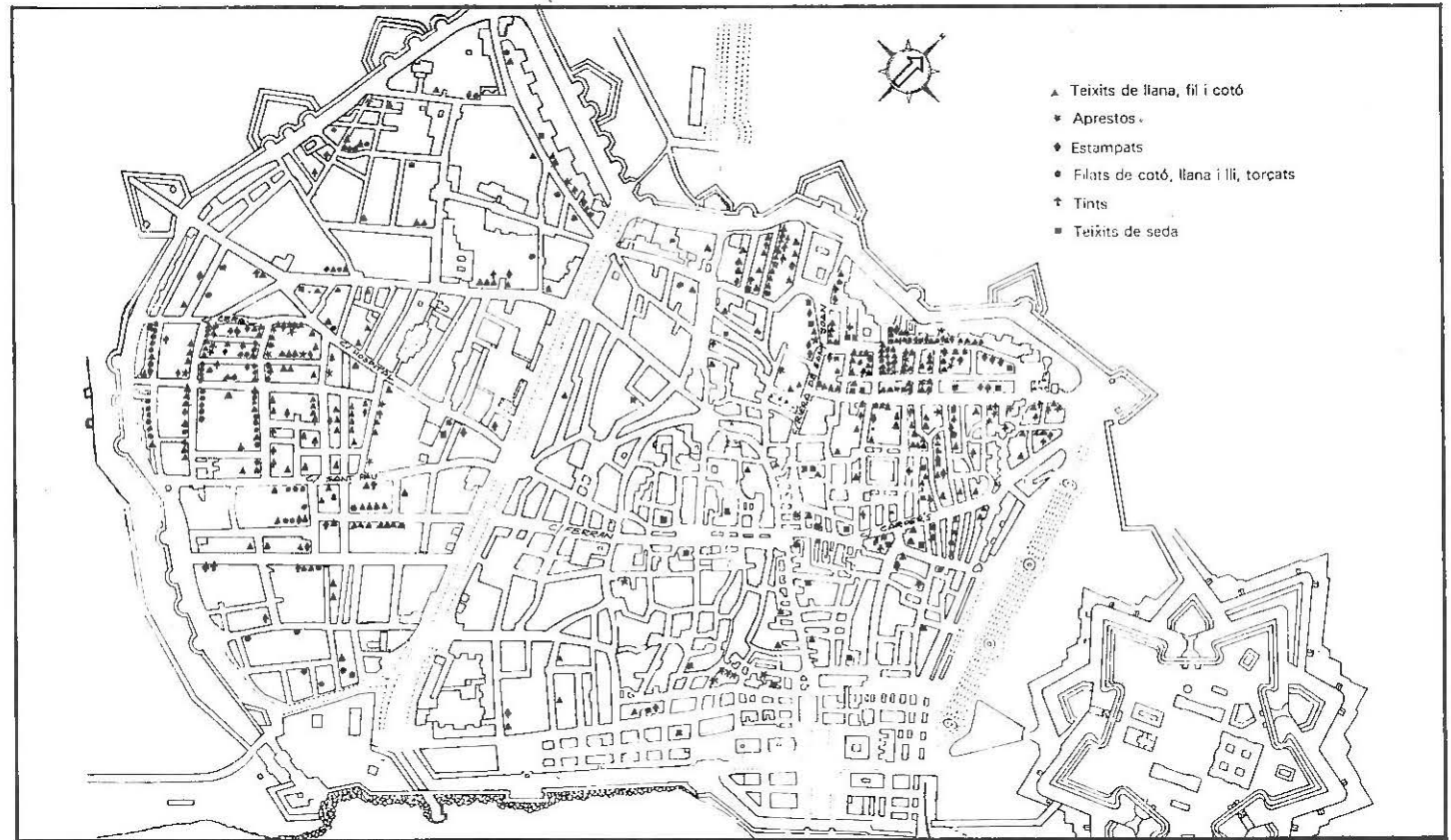
1. Casa-fàbrica de vapor del carrer de la Reina Amàlia

Al carrer de la Reina Amàlia número 38 trobem una interessant mostra de casa-fàbrica, un edifici que conjuminava les tasques de producció i de residència. El seu estat actual és lamentable, i es pot observar fàcilment que les seves naus i dependències han estat reaprofitades com a precaris habitatges. Un cop guanyat el carrer de Sant Pau, travessant i remuntant lleugerament cap a la Ronda podem observar la xemeneia d'aquest vapor, enmig dels laterals de dos edificis.

2. Vapor «Matías Muntadas e Hijos» («La España Industrial»)

Continuant pel carrer de Sant Pau avall arribem de seguida a la cruïlla amb el carrer de la Riereta. Aquí trobem un vell vapor de la família Muntadas convertit avui en caserna de la Guàrdia Civil. La façana dona al carrer de Sant Pau, però les seves dependències s'estenien pràcticament per tota l'illa i les seves restes es poden observar així mateix als carrers de la Riereta (vegeu fitxa 78) i de Santa Elena. De la façana estant, i mirant en direcció al carrer de les Tàpies, podem observar les restes de la xemeneia d'un vapor enderrocat darrerament.

Podem continuar el recorregut enfilant el carrer de la Riereta.

Distribució de la indústria tèxtil a Barcelona l'any 1854 (segons J. Benet i C. Martí). S'hi pot apreciar la concentració industrial al Raval i al barri de Sant Pere. Al Raval, a l'eix fabril del carrer de la Riereta hi predominaven els filats de cotó, llana i lli, concentrant-s'hi el 73% de les fàbriques d'aquest tipus. Els teixits de llana i cotó es repartien igualment entre el Raval i el barri de Sant Pere, mentre que les fàbriques d'estampats i de seda eren més nombroses a la zona de Sant Pere.

El principal nucli fabril del Raval venia delimitat per la muralla i els carrers de la Cera, Hospital, Robadors i Sant Pau.

Al barri de Sant Pere els carrers de la Riera de Sant Joan, Graciamant, Bòira, Carders i Portal Nou delimitaven l'altra important concentració fabril de la ciutat.

3. Carrer de la Riereta

Malgrat que el primer vapor barceloní s'instal·là al carrer de Tallers, l'àrea essencialment fabril del Raval es situava al voltant del carrer de la Riereta, que unia el de Sant Pau amb el del Pedró, on es localitzaven a la segona meitat del XIX nombroses fàbriques de teixits i sobretot de filats de cotó (vegeu fitxa 78). Per tota la zona podem observar el traçat ortogonal de la trama urbana, resultat de la implantació sobre el sòl rústic, l'excessiva alçada dels edificis i l'alternància de cases-fàbrica amb habitatges obrers. Les densitats de població assolides en aquesta part de la ciutat eren —i encara són— elevadíssimes, donant com a resultat unes condicions de vida molt precàries entre la classe obrera que hi vivia (vegeu fitxa 79).

4. Habitatges del nucli de Ponent

Al capdavant del carrer de la Riereta trobem el carrer de la Cera, en el qual es trobava el principal sindicat obrer de l'època, *Les Tres Classes de Vapor*, cosa que ens fa recordar que el Raval fou el barri de la ciutat que comptà amb més seus de sindicats obrers i de publicacions periòdiques proletàries. L'any 1870 la reunió del *Ier. Congrés Obrer Espanyol* se celebrà en un teatre del carrer de Montserrat i en 1888 la convocatòria per fundar la UGT es féu des del carrer de Tallers.

Un cop guanyada la plaça del Pedró podem continuar pel carrer d'Erasme Janer, travessar la Riera Alta i assolir el carrer de la Lluna. A partir de la plaça del Pedró, entre la Riera Alta, la Ronda de Sant Antoni i el carrer de Joaquim Costa trobem un seguit de carrers oberts pels volts del 1850 sobre els últims horts que restaven al Raval. Aquests carrers estaven —i estan— ocupats majoritàriament per habitatges obrers, sense quasi cap fàbrica, ja que la urbanització tardana d'aquest sector coincidí amb la prohibició d'instalar més vapors dins el recinte emmurat, a causa del perill d'accidents i incendis que suposaven.

Des del carrer de la Lluna podem continuar pel de Ferlandina fins a la plaça dels Àngels. Al llarg d'aquest recorregut trobarem molts exemples de la casa de veïns del segle XIX, tant l'obrera com la destinada a les classes mitjanes. Es tracta d'una casa entre mitgeres gairebé sempre sobre una parcel·la ampla —el doble de la casa artesanal que s'ha mantingut fins el segle XVII— que possibilita dos habitatges per replà, amb porta d'entrada central i botigues laterals. Les obertures característiques seran els balcons amb baranes de ferro colat. L'edifici de quatre o cinc plantes presenta la característica disminució en l'alçada dels pisos. Les escales són estretes, sense vestíbuls i amb graons de fusta i maó.

Des de la plaça dels Àngels anirem al carrer del Doctor Dou, que és un dels eixos d'una petita urbanització oberta sobre l'antic convent dels Carmelites Calçats.

5. Carrer del Doctor Dou. Habitatges per a classes mitjanes i altes

El convent dels Carmelites (vegeu Vol. I. IV, Itinerari C), desamortitzat en 1835, es convertí en seu de la Universitat quan aquesta tornà de Cervera, i s'enderrocà cap al 1871 per obrir aquesta petita urbanització limitada pels carrers dels Àngels, del Carme, de Montjuïc del Carme i d'Elisabeths. Està centrada entorn de dos eixos ortogonals força amples que delimiten quatre grans illes rectangulars que tenen com a centre una petita plaça, resultat de l'axamfranament de les illes de la cruïlla Doctor Dou i Pintor Fortuny.

Les illes es dividiren en parcelles regulars de grans dimensions, la qual cosa permeté d'aixecar cases d'una certa qualitat destinades a una demanda més solvent. Els trets més destacables són l'àmplia utilització de la pedra; el gran portal d'accés al vestíbul, d'on arrenca una escala amb graons de marbre o granit, cobert amb volta catalana; àmplies obertures a la façana en forma de balconades corregudes de pedra i ferro colat, amb persianes de fusta; així com la presència d'una certa segregació vertical. Nous materials de construcció també estaran presents, tant en l'estructura (vigam i columnes de ferro que adopten de vegades les formes de columnes clàssiques) visibles a les portes de les botigues com en els elements decoratius (galeries de vidre i ferro, baranes, etc.). L'interior d'aquestes cases sol seguir la distribució assenyalada per Oriol Bohigas per a la casa burgesa barcelonina del vuit-cents: dos habitatges de més de cent metres quadrats per replà, amb peces de relació (saló per a rebre) donant al carrer i habitacions d'estada (menjador, cuina) a l'interior.

Aquest conjunt d'edificis constituïran la darrera operació immobiliària que durà a terme la burgesia per tal d'aprofitar els solars més revaloritzables del Raval, atesa la seva proximitat a la Rambla i al carrer del Carme.

Cal tenir present que aquestes cases presenten característiques força diferents als habitatges obrers d'altres indrets del Raval. Són cases de veïns pensades per a classes mitjanes i altes que es poden equiparar a les edificades a la part central de la ciutat vella (carrer de Ferran, placeta de Milans, etc.) i de les quals trobem pocs exemples al Raval. A més a més, d'aquesta urbanització esmentada únicament trobem casos similars al carrer de la Junta de Comerç, obert el 1859 i urbanitzat entre el 1860 i el 1865 sobre els horts propers al convent de Sant Agustí; hom suposa que Josep Fontseré en dissenyà les cases. D'altres exemples d'habitatges de classe mitjana-alta els trobem als carrers de l'Hospital, del Carme i Nou de la Rambla, com a resultat de substitucions i agrupacions de parcelles.

Acabarem l'itinerari visitant el Mercat de la Boqueria, al qual arribarem a través dels carrers del Carme i de Jerusalem.

6. El Mercat de la Boqueria

Entrarem al recinte del Mercat de la Boqueria o de Sant Josep per la plaça de la Gardunya, indret on hi havia dos convents: el de les Monges de Jerusalem (entre el carrer de Jerusalem i el de les Floristes) i el de Sant Josep dels Carmelites Descalços, creat entre el 1586 i el 1593 i que donava a la Rambla. La desamortització eclesiàstica afectà tots dos; el de Jerusalem es convertí en una biblioteca pública de primer i s'enderrocà finalment el 1888, esdevenint l'actual plaça de la Gardunya. El de Sant Josep va ser incendiat en el 1835, i un cop desamortitzat passà a l'Ajuntament, el qual projectà d'urbanitzar-hi una plaça d'estructura neoclàssica, iniciant-se'n la construcció el 1840 sota la direcció de l'arquitecte Josep Oriol i Mestres. La plaça era un recinte rectangular emmarcat per unes columnates jòniques de grans proporcions. S'hi accedia des de la Rambla a través d'una entrada flanquejada per un conjunt de cases de veïns que correspon a l'actual entrada principal del Mercat.

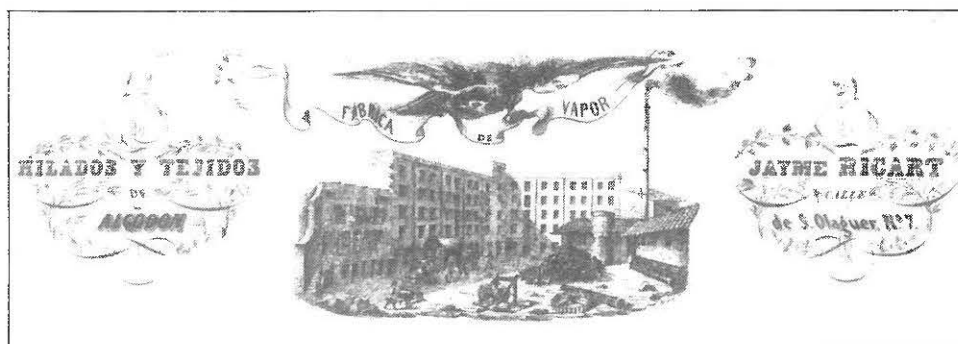
Aquesta plaça va ser l'únic recinte conventual del Raval que hom pensà a aprofitar com a espai públic i lliure dins un barri densificat i potser constituïa una rèplica a menor escala de la Plaça Reial.

Malgrat tot la plaça com a tal no tingué massa èxit, ja que l'Ajuntament pensà aviat a convertir-la en el mercat estable de què tan mancada estava la ciutat vella, i definitivament cap a finals del vuit-cents la «Maquinista Terrestre i Marítima» en bastí l'estructura metàl·lica que es col·locà al bell mig de la plaça, desvirtuant-la totalment. Si voltem per l'interior del mercat podrem reconèixer fàcilment l'estructura de la plaça, les columnes jòniques així com les cases de veïns que l'envoltaven.

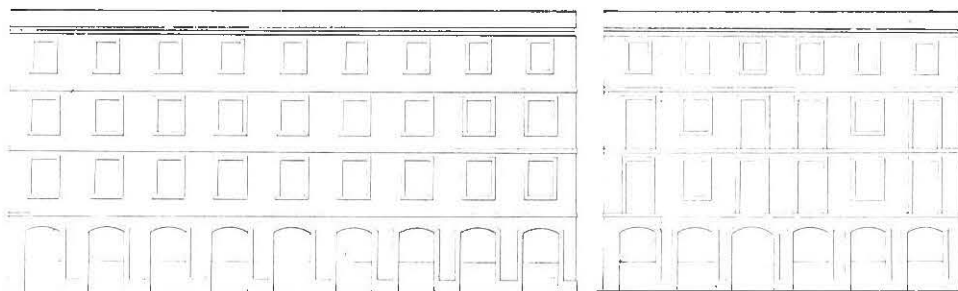
Per tal de tenir una visió més completa del què va ser la industrialització de la ciutat emmurada val la pena de visitar el barri de Sant Pere (en especial els passatges de Sert i Trafalgar), on encara resten establiments fabrils del segle XIX.

FITXA 78. ELS VAPORS DEL RAVAL		 M. L. 1, 3 BUS 57, 64, 91, 14, 59,5, 24, 41, 36
ADREÇA RIERETA / REINA AMÀLIA	 EXTERIOR: ZONA DE LLIURE ACCÉS	
 LLIURE	 10, 43, 84, 85, 90, 140	

En ser el Raval el sector de la ciutat que oferia més espais lliures o susceptibles d'ésser ocupats (hortes, convents, etc.) fou en aquesta zona on proliferaren les manufactures d'indianes en un primer moment i les fàbriques de vapor més tard i a redós de les unes i les altres apareixerien els nuclis d'habitatges obrers, i precisament el vapor fou qui acabà per configurar amplis sectors del Raval amb un caire i un paisatge industrial. L'aparició dels primers *vapors* —es coneixia popularment amb aquest nom qualsevol fàbrica que utilitzés aquest tipus d'energia— es remunta al 1832, quan per primer cop es fa servir el vapor per moure la maquinària tèxtil dels tallers Bonaplata. D'ençà d'aquesta data la instal·lació de vapors sovintejà, i alguns dels més importants s'arreglerarien al llarg del carrer de la Riereta, carrer que esdevindria un veritable pol de desenrotllament industrial. Els nombrosos incendis i accidents que originaren els vapors, així com la manca material de nous espais, feren que l'Ajuntament barceloní decidís limitar la instal·lació de fàbriques dins el recinte emmurat, i a partir del 1846 es prohibiren noves construccions i es limitaren les ampliacions demanades; alguns solars industrials, però, experimentaren reformes en els anys successius.

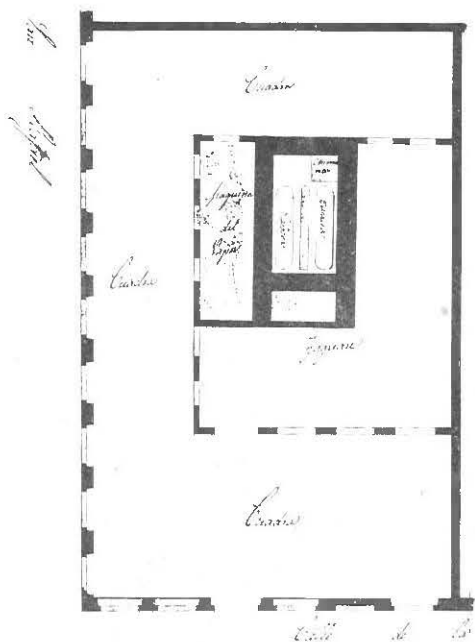

Marca d'una fàbrica tèxtil situada al Raval. El dibuix representa l'estructura del vapor: a mà dreta destaquen els aixoplucs de la caldera i la màquina de vapor amb la xemeneia per evacuar els fums. Al voltant del pati central, on es poden observar les piles de carbó, es disposen les naus de filatura i tissatge. (Font: I.M.H.).

Projecte de la façana d'un vapor que els Batlló havien de bastir a la cantonada del carrer de la Riereta amb el de Sant Rafael. (Font: I.M.H.).

La tipologia de les fàbriques de vapor que veiem sorgir en aquest període inicial variarà quant a forma o espai, factors que en darrer terme dependran de les condicions del teixit i la trama urbans, així com de les característiques del solar. En general, però, podem dir que la fàbrica comptava amb la sala de calderes, on s'installava lògicament la caldera, la màquina de vapor i la xemeneia perquè marxés el fum; les quadres, generalment baixes i semisoterrades perquè adquirissin el grau d'humitat ido-

Planta i secció d'un projecte de vapor que s'havia d'ubicar al carrer Riereta. Es una bona mostra de com s'organitzaven normalment els vapors del Raval. (Font: I.M.H.).

Edifici industrial del carrer de la Riereta, vora la cruïlla amb el carrer Sant Pau.

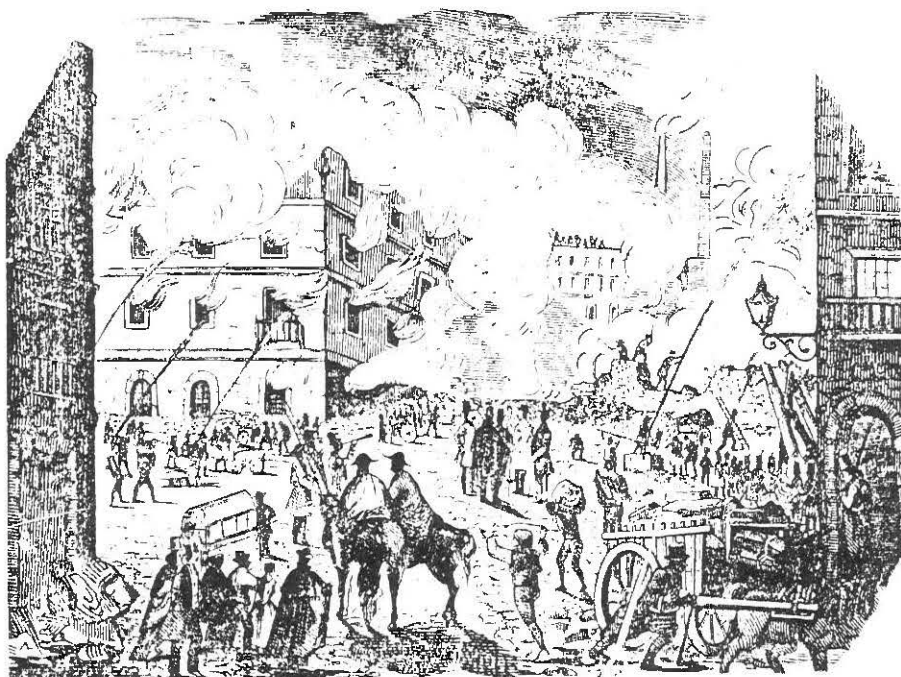
Marca de la fàbrica Batlló, una de les primeres que funcionà al Raval. Aquesta empresa es trasllada després a l'Eixample i encara més tard a Sants.
(Font: I.M.H.).

Xemeneia d'un antic vapor a les rodalies del monestir de Sant Pau del Camp. Al fons es veu el carrer de les Tàpies, on s'albira l'edifici d'una vella manufactura d'indianes de començaments del vuit-cents, amb els característics òculs damunt dels portals.

ni per a treballar amb els telers; les naus industrials, que s'alçaven dos, tres o més pisos i que es dedicaven preferentment a la filatura; gairebé sempre hi havia també un pati on tragar les peces; finalment un altre element freqüent eren els habitatges dins el mateix conjunt fabril, que han fet que aquests vapors siguin denominats casa-fàbrica.

El problema de la casa-fàbrica al Raval barceloní encara no ha estat estudiat acuradament i no sabem ben bé les funcions d'aquests habitatges adossats a les fàbriques o formant-ne part. Sembla ser que en alguns casos l'amo vivia en la casa-fàbrica, en els pisos més espaiosos, generalment els primers, mentre que els pisos superiors estaven ocupats pels encarregats i els més alts per alguns dels obrers. Ara bé, aquest model no deuria ésser invariable, i ben segur que molts patrons tindrien les seves residències lluny dels tallers. En altres casos, bona part dels obrers viurien als habitatges adossats a la mateixa fàbrica, formant-hi de fet una sola unitat habitatge-producció.

Incendi del vapor «Capdevila y Mata» l'any 1851, situat a la cruïlla dels carrers de la Riereta i de l'Aurora. Es pot observar la presència organitzada del cos de bombers així com un dels primers models de fanals a gas. La localització dels vapors al bell mig de la ciutat emmurada, ja de per si molt densificada, féu que aquesta imatge sovintegés, fins el punt que els fabricants crearen ben aviat el 1836 una societat de socors mutus contra incendis per tal de protegir llurs instal·lacions. (Font: I.M.H.).

Dues perspectives de la casa-fàbrica del carrer de la Riereta número 10. Les finestres quadrades i regulars indiquen el que havien estat els tallers. A l'extrem de la fàbrica hi ha els habitatges, caracteritzats pels balcons.

LONAS Y LONETAS

PARA VELAMEN Y TOLDOS

LONAS PARA CALZADO

• •

* CONSTRUCCION de Velamen, Toldos, Marquesinas y Encerados • • Velas para Carros de Transporte

• •

Telas de todos anchos para Alpargateria

• •

ESPECIALIDAD en Bolsas y Cofres de Lona para el transporte de Pajas de Algodón, Piezas de Tejidos, &

• •

FRANCISCO PADRÓS

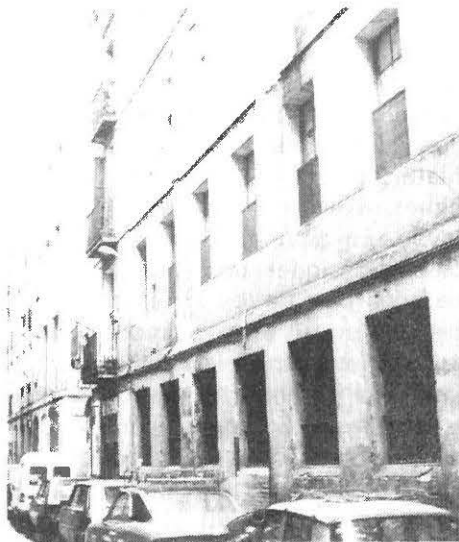
Fabrica y Despacho:

Calle de la Riereta, 37 - Teléfono 1721 - BARCELONA

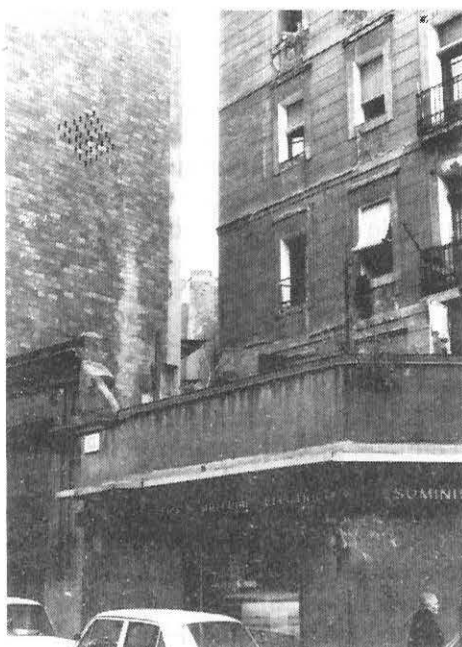
Propaganda d'una de les empreses que ocupaven els immobles industrials del carrer de la Riereta, a les darreries del segle XIX i principis del XX.

Casa fàbrica del carrer de la Reina Amàlia número 38. En pèssim estat de conservació, avui en dia està parcialment reaprofitada per a habitatges.

Vapors al llarg del carrer de l'Aurora. En el que veiem en primer terme (que correspon al número 13 del carrer de la Riereta) podem observar les finestres de les naus, i a la cantonada els habitatges de la casa-fàbrica. Avui dia les naus, tal com mostren els estenedors i les persianes de les finestres, han estat reaprofitades com a precaris habitatges.

Xemeneia de la casa-fàbrica del carrer de la Reina Amàlia, visible des de la cruïlla dels carrers de Sant Pau i Flores.

Vapor al número 10 del carrer de la Riereta, cantonada amb el carrer de l'Aurora.

Però potser cal que busquem la raó de l'existència de les cases-fàbrica per una altra banda. En els primers moments de la industrialització barcelonina, la realitat econòmica i productiva era canviant: unes empreses s'engrandien i necessitaven locals més grans, d'altres patien les crisis cícliques derivades d'una munió de factors (aranzels, abastament de primeres matèries, etc.), i en alguns casos els propietaris dels immobles no coincidien exactament amb els propietaris de les empreses que s'hi instal·laven. En aquesta dinàmica, la casa-fàbrica podria ser la resposta a les característiques conjunturals, ja que en els moments de producció elevada bona part de les seves dependències podien destinar-se al treball, mentre que en un altre moment podia cercar-s'hi el guany a través de les especulacions amb els habitatges, i en aquest cas part de les construccions industrials i fins i tot les naus podien acollir persones o bé utilitzar-se com a magatzem. En aquest context, l'immoble industrial, la casa-fàbrica, podia produir beneficis a causa de les seves possibilitats de diversificació d'usos, independentment de la conjuntura industrial.

Com ja hem dit abans, al carrer de la Riereta podem trobar encara interessants mostres dels vapors barcelonins. Per exemple, delimitada pels carrers de Sant Pau, de la Riereta i de Santa Elena, i convertida en caserna de la Guàrdia Civil, trobem el que ha restat de l'antiga fàbrica «Matías Muntadas e Hijos», més tard «La España Industrial». Encara que molt transformats podem observar els habitatges que en formaven part per la banda del carrer de Santa Elena. A partir del 1860, en funcionar la fàbrica de Sants, bona part de les seves dependències s'utilitzaren com a oficines. L'entrada a la fàbrica pel carrer de Sant Pau data del 1913.

En els números 35 i 37 del mateix carrer de la Riereta, vora la cantonada amb el de Sant Pau, i enfront de les instal·lacions de «La España Industrial», trobem una interessant mostra d'edifici industrial que sembla ser que en un primer moment allotjà les «Hilaturas Tous» i que més tard tingué diversos usos: a començaments de segle hi havia la fàbrica de Francesc Padrós, dedicada a la construcció de lones per al calçat, veles i tendals, i darrerament s'hi havia instal·lat una empresa metal·lúrgica.

També al mateix carrer, ara enfront al carreró de Sant Bartomeu, hi hagué un immoble industrial que al llarg de la seva història aixoplugà les ocupacions més inversemblants, i on sembla ser que la locució barcelonina «can seixanta» té el seu origen, ja que antigament aquest edifici era el número 60 del carrer. Altrament, a la cantonada Sant Rafael i Riereta es va preveure la construcció d'una fàbrica dels Batlló que molt probablement no s'arribà a alçar. Els exemples més interessants de casa-fàbrica els trobem davant per davant i en diagonal a l'encreuament dels carrers de l'Aurora i de la Riereta. Les naus de l'immoble industrial del número 10 s'aprecien perfectament, amb planta baixa i quatre pisos, mentre que a la façana del carrer de la Riereta podem veure l'escala i els balcons dels habitatges. Es pot observar fàcilment que el balcó del primer pis és el més ampli, i que la categoria dels altres disminueix com més alts són. Enfront d'aquesta, en el número 13, veiem una altra interessant mostra de casa-

fàbrica, de planta i tres pisos; la zona del xamfrà mostra els balcons dels habitatges, mentre que la façana del carrer de l'Aurora es caracteritza per les finestres de les naus, actualment reaprofitades com a habitatges.

Suggestiments

És preferible d'anar per aquest carrer en hora prudencial i amb llum. Es pot constatar que amb el pas del temps aquest barri ha sofert una forta degradació, amb un alt índex de marginació social. Cal destacar així mateix la poca consideració i l'escàs interès que fins ara ha tingut l'Administració en relació amb el patrimoni industrial, i bona prova d'això és l'estat en què es troben aquests edificis capdavanters de la industrialització catalana.

FITXA 79. LES CONDICIONS DE VIDA DE LA POBLACIÓ OBRERA		
ADREÇA CARRETES. REINA AMÀLIA RIERETA. SANT VICENS	 M. L. 1, 3 BUS, 57, 64, 91, 14, 59,2, 24, 41, 36	
 EXTERIOR ZONA DE LLIURE ACCÉS	 LLIURE	 23, 45, 66, 100, 197 10

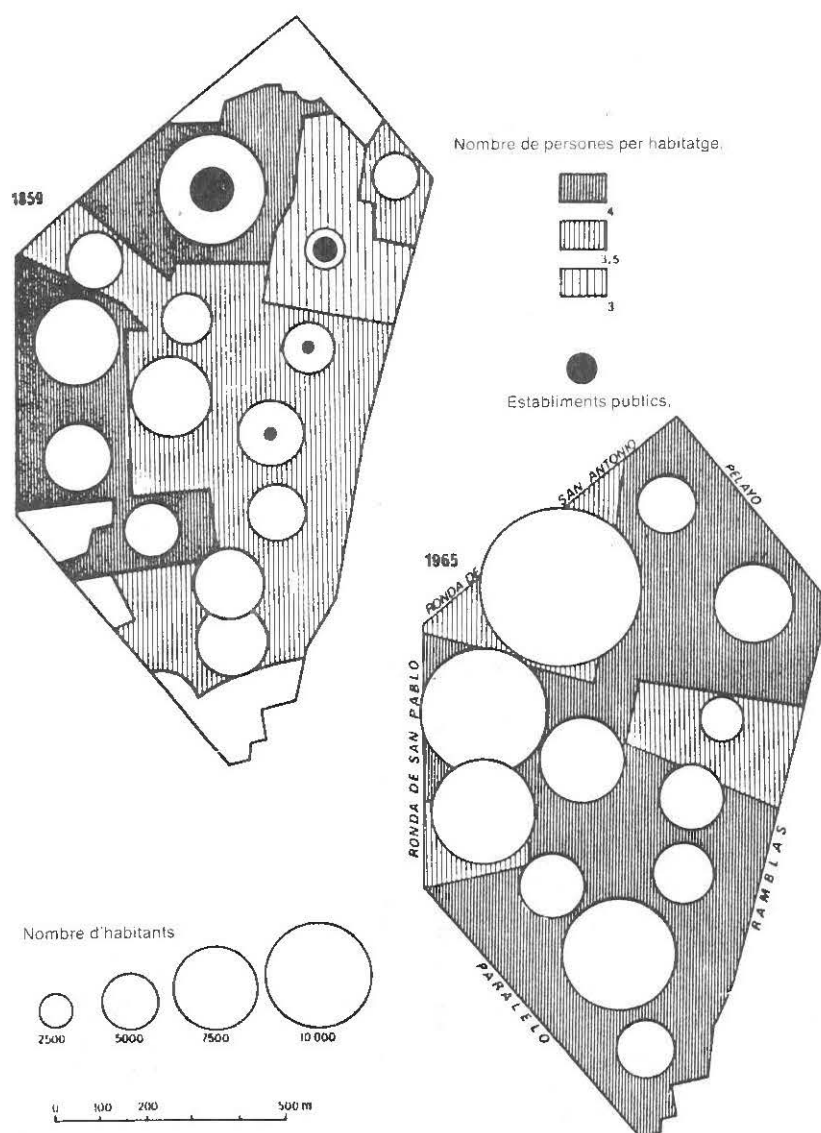
A mitjan segle XIX, moment culminant de la industrialització barcelonina, hom és conscient de la precarietat de les condicions de vida de la població obrera, així com de la manca d'estudis estadístics acurats que puguin avaluar-la. Els primers a adonar-se d'aquesta situació a Barcelona foren, com a arreu d'Europa, els metges higienistes com el liberal Pere Felip Monlau o el més conservador Joaquim Salarich, els quals publicaren el 1855 treballs sobre la necessitat de prendre mesures de tipus higiènic per tal d'evitar que les fàbriques esdevinguessin veritables focus d'infeccions.

Però serà Ildefons Cerdà, enginyer, diputat progressista per Barcelona i membre de la Milícia Nacional, qui durà a terme un destacable estudi sobre les condicions de treball i de vida dels obrers de la ciutat de Barcelona intitulat *Monografia estadística de la classe obrera de Barcelona en 1856*. Aquest treball sorgí d'una banda de la seva participació en una Comissió mixta per tal de solucionar la vaga obrera de 1855 i de l'altra com a informació de base sobre la qual recolzar la seva proposta urbanística —el Pla d'Eixample— que havia de contribuir a solucionar els problemes d'habitatge de la classe obrera barcelonina.

Ségons Cerdà l'any 1856 hi havia a Barcelona 54.272 obrers censats sense comptar els menors de vuit anys, aproximadament un 33 % de la població total de la ciutat, dels quals el 60 % eren homes i el 40 % dones. Cerdà els agrupà en 147 professions, destacant-hi numèricament els rams tèxtil, de cuir i de vestits que ocupaven conjuntament la meitat de treballadors barcelonins; i dins del ram tèxtil, els teixidors eren els més nombrosos.

Aquesta població obrera desposseïda de llurs mitjans de producció havia de vendre llur força de treball en unes condicions molt dures ja que, desaparegudes la normativa i les reglamentacions del sistema gremial, no existia altra ordenació laboral que l'establerta entre patrons i obrers en funció de l'oferta i la demanda. La jornada de treball es perllongava durant dotze hores o més cada dia de la setmana, llevat del dissabte, en què hom treballava només nou hores.

El treball infantil era molt habitual, i Cerdà comptabilitzava 7.629 treballadors d'edats compreses entre els vuit i els quinze anys, ocupats prin-

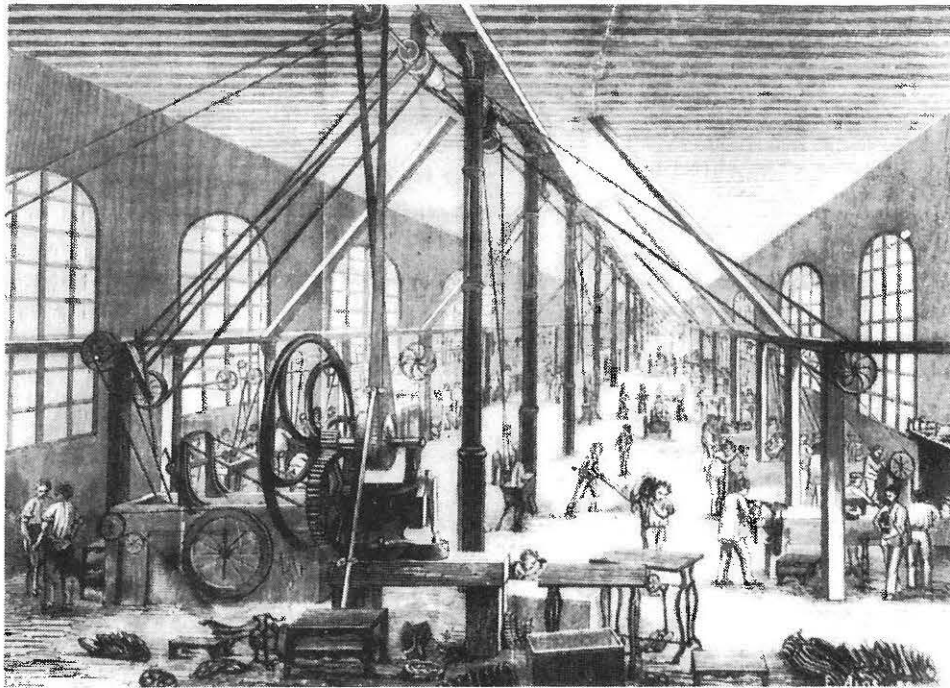

Densificació del Raval (1859-1965) (segons R. Ferras). L'elevat nombre de persones que en el 1859 vivien al Raval augmentà amb el temps, de manera que l'any 1965 la població s'havia duplicat en relació a la del 1859.

cialment en el ram tèxtil, concretament a les màquines de filar tipus «selfactines» i també «mule-jennys». Era també freqüent el treball dels nens de menys de vuit anys que ben sovint no cobraven cap sou ja que anaven de ben petits a la fàbrica amb llurs mares que no sabien amb qui deixar-los ni a on, i d'aquesta manera s'iniciaven en el treball tèxtil. En general, els nens i les dones cobraven, com molt acuradament assenyalà I. Cerdà, sous proporcionalment molt inferiors als dels homes. Malgrat que el 1855 s'intentà promulgar una llei força moderada que prohibís el treball dels nens de menys de vuit anys, aquesta situació continuà fins el 1873 en què es dictà la primera llei reguladora del treball infantil.

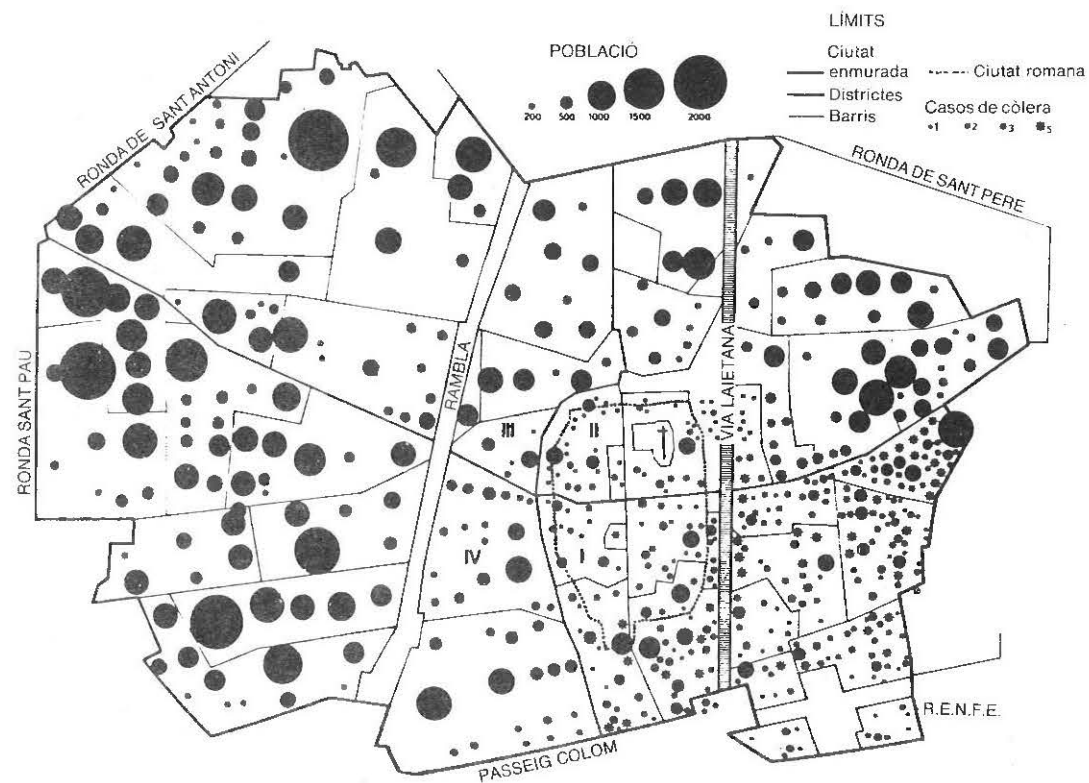
Les deficientes condicions ambientals de les fàbriques, sobretot les tèxtils (humitat, soroll, borrissol del cotó, productes tòxics dels tints i dels olis de les màquines, etc.) juntament amb la freqüència d'accidents laborals a les fàbriques molt mecanitzades feien perillar la salut dels obrers, els quals contreïen malalties respiratòries i pulmonars o es quedaven invàlids, sense que comptessin amb cap tipus d'assegurança a part de les caixes de resistència o els socors mutus, creats pels propis obrers.

Els sous baixos i insuficients i la inestabilitat del lloc de treball —amb amplis períodes d'atur, que Cerdà calculà en una mitjana de 120 dies a l'any— completaven el quadre de les condicions de treball de l'obrer i

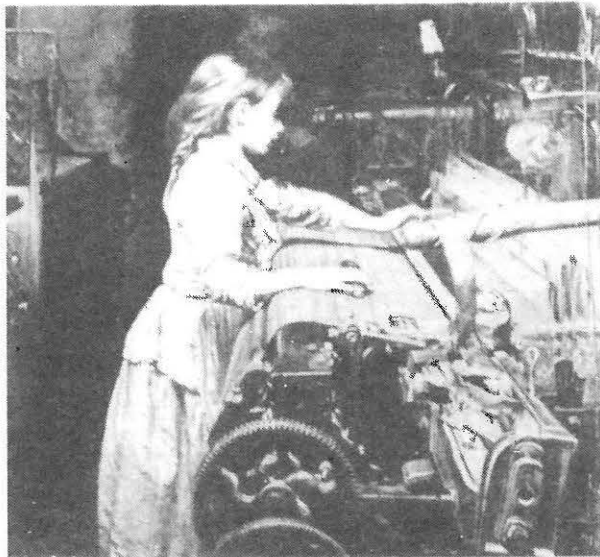

Nau industrial de la fàbrica de màquines de cosir «Escuder», a la Barceloneta. Es pot apreciar la joventut d'alguns dels treballadors.

(Font: *La Ilustración Española y Americana*, número XLVI, 1874).

La població de la ciutat vella l'any 1859. Aquest mapa, elaborat per R. Ferras a partir de les dades que Ildefons Cerdà va reunir al volum II de la seva obra *Teoria General de la Urbanització* ens dona una bona imatge de la distribució de la població barcelonina a mitjan segle XIX, la qual es concentrava principalment al Raval i al barri fabril de Sant Pere. Hi destaca la baixa densitat de la part central de la ciutat entre la Rambla i l'actual Via Laietana (aleshores encara sense obrir però representada en el mapa per facilitar la localització), indret de residència de les classes altes i mitjanes i alhora seu d'institucions i establiments públics. Al mapa també estan representats els casos de còlera que es donaren en el 1865, centrats sobretot als dos districtes de la part Est de la ciutat.

La Teixidora, obra de Joan Planel·la Rodríguez (1882).

repercutien en la seva capacitat adquisitiva, veient-se abocat a una insuficient alimentació, a instal·lar-se en els allotjaments més barats, i a més havia de preocupar-se personalment de la assistència sanitària o social tot pertanyent a algun tipus d'associació de socors mutus.

Les descripcions que en fan Monlau, Salarich, o Font i Mosela, així com les exposicions dels mateixos obrers sobre l'adulteració i el mal estat de conservació dels aliments i també sobre la insuficiència de llur dieta alimentària, composta majoritàriament per fècules —patates, llegums i pa— amb un reduït consum de carn d'olla, bacallà i sardines, s'acosten molt a la descripció que F. Engels feia a mitjan segle XIX de la vida obrera a la ciutat anglesa de Manchester.

La població obrera es veia obligada a viure als pisos més alts de les cases del centre de la ciutat perquè els lloguers hi eren més baixos, encara que es concentrava sobretot als barris fabrils de Sant Pere i del Raval; en els quals les fàbriques i els tallers amb vapors es barrejaven com ja hem vist amb els habitatges, que solien ésser petits —Cerdà calculà que la classe obrera i la gent pobre vivia en habitatges de tercera i quarta classe, amb superfícies de 57 i 30 metres quadrats respectivament, mentre que la menestralia i les classes altes vivien en cases de primera i segona classes de més de 70 metres quadrats. D'altra banda, els sostres d'aquests habitatges eren més baixos, cosa que reduïa el volum d'aire respirable; hi mancaven serveis i solien estar sobreocupats, essent els lloguers comparativament més alts que en altres indrets de la ciutat. Als barris del Pedró i de la Riereta es registraven els graus més alts d'api·lament de gent, depassant molt els 859 habitants per ha. que tenia el conjunt de la ciutat.

No es estrany, doncs, que els índexs de mortalitat de carrers com la Bòria o el Portal Nou, al barri de Sant Pere i com l'Om, la Riera Alta, la Reina Amàlia i Sant Vicens als barris del Pedró i la Riereta duplicuessin els dels carrers centrals com la Rambla, Escudillers, la Portaferrissa o de Ferran, en els quals vivien la burgesia mitjana i alta, ni tampoc que les epidèmies de còlera de 1854 i de 1856 s'abatessin sobre aquests barris proletaris.

Per altra banda L. Figuerola, estudiós de la ciutat, en el 1848 demostrà l'existència d'una mortalitat diferencial en funció de la classe social: a l'extrem de les classes altes un clergue exclaustrat vivia durant una mitjana de 65,4 anys, mentre que un obrer teixidor no depassava els 44,38 anys.

La gravetat del problema de l'habitatge obrer preocupà les autoritats si més no pel perill d'epidèmies que comportava i per les despeses en beneficència pública que s'havien de fer davant de les situacions més greus i precàries. Per tant no resulta estrany tampoc que els governs moderats s'ocupessin del tema i que el 1853 es publicués una real ordre tot instant els ajuntaments perquè prenguessin mesures per tal de solucionar aquest problema. Això no obstant, fou també evident que la manca d'una cobertura econòmica i jurídica no permeté d'anar més enllà de les bones intencions.

En canvi, es considerava que l'enderrocament de les muralles i l'expansió consegüent de la ciutat mitjançant un eixample permetrien de solucionar els problemes urbanístics de Barcelona. Però la història ens ha demostrat que fou ben el contrari, ja que la situació als barris obrers de la ciutat vella empitjorà al llarg del segle XIX i fins i tot durant el nostre segle.

Suggeriments

Fóra convenient de conèixer amb detalls la *Monografia estadística de la classe obrera en Barcelona* que I. Cerdà publicà com a apèndix del tom II de la seva obra *Teoría general de la urbanización*, apareguda l'any 1867 i de la qual s'ha fet una edició facsímil fàcil de consultar.

A partir de les estadístiques i informacions que aportà Cerdà, els alumnes poden dur a terme algun petit treball, basant-se a les seves fonts i veient al mateix temps el mètode de treball i el pensament d'un dels urbanistes i científics socials més destacables de la cultura catalana i àdhuc europea del segle passat.

Un bon complement per treballar les estadístiques de Cerdà és el recull de textos de diferents autors del XIX que inclou l'obra de J. Benet i C. Martí: *Barcelona a mitjan segle XIX*.

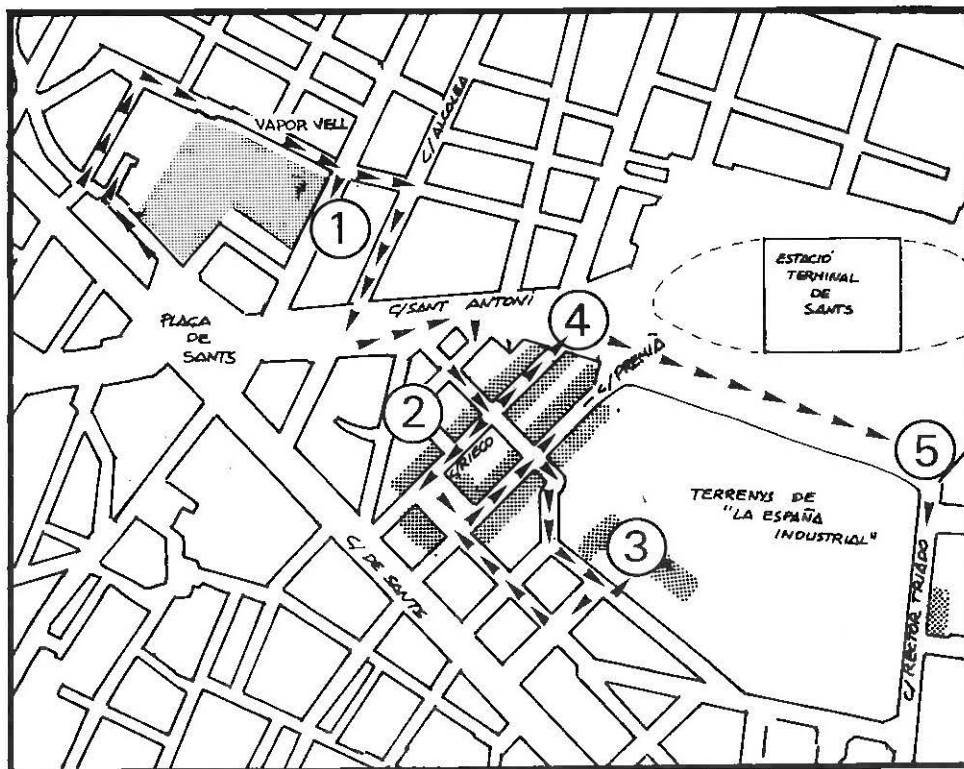
VII. ITINERARI C

M. L. 1, 3, 5

LA INDUSTRIALITZACIÓ DELS POBLES DEL PLA:
EL CAS DE SANTS

BUS 56, 57, 27, 70,
EJ, CO, CI

Entre 1830 i 1840 sovintejà la construcció de vapors al Raval, arribant-s'hi a un estat de sadollament. Com que la construcció de fàbriques no podia multiplicar-se indefinidament dins les muralles, l'any 1846 es decidí finalment de prohibir la construcció de noves fàbriques, tolerant-se únicament l'ampliació de les ja existents. A tocar de la ciutat tampoc no es podia construir, ja que per raons militars s'exigia una zona de seguretat més enllà de la muralla de 1.200 metres —abast normal d'un tret de

canó— exigència que perdurà fins el 1854, quan P. Madoz obtingué l'autorització per a enderrocar les muralles. Per aquesta causa, a partir del quart decenni del segle la febre constructora de fàbriques hagué d'esplaiar-se fora també d'aquesta zona de seguretat, desviant-se cap als pobles del Pla de Barcelona, zones que a més a més possibilitaven que les indústries disposessin de l'espai necessari per instal·lar-s'hi còmodament.

El municipi de Sants, dedicat en bona part a les tasques agrícoles, comptava però amb una bona tradició manufacturera i els seus terrenys s'aprofitaren d'antuvi per fer-ne prats d'indianes. Aquest poble experimentaria una industrialització intensiva que el portaria (juntament amb Gràcia, Sant Martí i Sant Andreu) a convertir-se en part integrant de la primera perifèria industrial de Barcelona.

Una data cabdal per a Sants va ser l'any 1840, data en què l'empresa tèxtil «Güell, Ramís y Cía.» decidí instal·lar-s'hi, a la qual s'afegiria, pels volts del 1847, una altra gran fàbrica tèxtil: «La España Industrial», totes dues fàbriques eren les més grans i modernes de Catalunya, tant per la seva grandària com pels treballadors que ocupava.

La construcció de vapors incidia decisivament en la fesomia del vell Sants agrícola i manufacturer, ja que s'afegiren nous barris al voltant de les dues fàbriques, a partir de les quals s'ordenà l'espai urbà del Sants decimonònic. La presència de la carretera de Carles III (carretera de Madrid), la inauguració de la línia de ferrocarril *Barcelona-Martorell* (1855), juntament amb la presència de les noves fàbriques, serien igualment elements importants en la configuració de la nova vila.

Les grans fàbriques vindrien acompanyades d'una munió de tallers i de la proliferació progressiva de fàbriques mitjanes i petites, que s'aplegaren en aquest nou focus de desenrotllament industrial.

Al tombant del segle s'hi sumarien d'altres grans fàbriques: *Can Batlló*, «Manufacturas Cerámicas», «Serra Balet», etc. L'activitat predominant al municipi era el tèxtil, però el vidre, la ceràmica, la química i la metal·lúrgia també hi tingueren força relleu.

Començarem aquest itinerari pel primer nucli del Sants industrial a la Plaça de Sants, dirigint-nos al carrer Blanco per vorejar el perímetre del Vapor Vell («Güell Ramís y Cía.»).

1. El Vapor Vell

Com ja hem dit abans, aquesta fàbrica és una peça cabdal per a entendre el Sants industrial (vegeu fitxa 80). Fou construïda per Joan Güell i Ferrer, figura important de la indústria catalana, un dels fundadors i ànima del *Foment de la Producció Nacional*, amb capital «indiano» acumulat sobretot amb el tràfic d'esclaus negres. La fàbrica ocupa l'illa delimitada pels carrers de Blanco, de Panissards, del Miracle i de Galileu. Al carrer anomenat del Pou (Demòstenes), que s'interna dins l'illa, podem veure-hi encara habitatges obrers de dues plantes, contemporanis dels primers

temps de la fàbrica. Els habitatges perifèrics de l'illa i l'alta tàpia dificulten l'observació de les dimensions i del caràcter del vapor. Avui dia bona part de les naus secundàries estan enrunades, però l'edifici principal es conserva molt bé i és visible des del carrer de Jacquart i entrant dins el recinte pel carrer de Galileu número 49. L'alta xemeneia es pot apreciar bé des del carrer del Miracle.

A continuació ens adreçarem al carrer de Valladolid, des d'on hi ha una bona perspectiva sobre la xemeneia i part de la fàbrica, i girarem pel carrer d'Alcolea fins el carrer de Sant Antoni i les escoles que ens permetran de guanyar el carrer de Riego, al barri del Triangle.

Vista general de Sants a finals del segle XIX (segons Vilarrúbia). Hi destaquen els volums del Vapor Vell amb la seva xemeneia gegantina. En segon terme es pot apreciar la xemeneia del Vapor Nou. A la dreta hi ha el campanar de l'església de Santa Maria, i en aquest mateix sector el traçat de la carretera de Carles III que s'adreça cap a la Creu Coberta. Passat el port, la línia de tren Barcelona-Martorell creua la carretera i passa per entre els vapors Vell i Nou, indret on estava localitzada justament l'estació. Cal destacar-hi així mateix la importància de les superfícies agrícoles que en aquell moment encara subsistien.

2. El barri del Triangle

L'anomenat barri del Triangle, limitat per la carretera de Sants, «La España Industrial» i el carrer de Sant Antoni és una de les millors mostres conservades del barri obrer i industrial de mitjan segle XIX. Es construí en els anys posteriors a l'emplaçament de «La España Industrial». El seu traçat segueix els criteris de la ciutat vuitcentista: carrers rectilinis que es tallen en línia recta i que s'orienten a partir de les artèries principals. Les façanes de les cases continuen la tradició neoclàssica perpetuada pels mestres d'obres, i estan concebudes com a pantalla damunt el carrer (vegeu fitxa 82); els interiors de les illes mostren, en canvi, el desgavell d'una utilització irregular de l'espai.

Al carrer de Riego podem veure encara la supervivència del món dels oficis (cadiraïres, petits tallers...), així com la «Cooperativa Obrera de Silleros» en el número 41, que conjuntament amb el comerç i el proletariat configuren el caràcter popular d'aquest barri des dels seus orígens.

La Plaça d'Osca (on abans existia un mercat) és interessant per la seva uniformitat; la travessarem i ens dirigirem al carrer de Premià, el qual ha servat un paisatge més fidel als seus orígens. En aquest carrer hi ha una gran quantitat de cases construïdes entre 1850 i 1860, tal com manifesten les dates de les targes d'escala (vegeu fitxa 81) també tenim al començament del carrer l'edifici de la cooperativa *La Popular Santsenca*, encara que de construcció més tardana.

El barri del Triangle ens dona idea dels elements característics que des d'aquest moment tindran els barris obrers de Barcelona: la fàbrica, l'habitatge, l'ateneu, la cooperativa, el sindicat, les diversions, etc., molt propers els uns dels altres.

Regularem al carrer de Premià i pel de Muntadas arribarem a l'entrada principal de «La España Industrial».

3. «La España Industrial»

Aquest vapor va ésser el més important de la zona. L'arcada de la porta principal és un dels pocs elements que ens han pervingut. Podem entrar-hi i veure a mà esquerra l'antiga llar d'infants i al davant un dels edificis administratius (vegeu fitxa 80).

Un cop finalitzada aquesta visita tornarem al carrer de Riego, i per les escales, al carrer de Sant Antoni. Fóra bo llavors passejar-hi una mica per redescobrir els vells carrers del Triangle.

4. Carrer de Sant Antoni - estació de Sants

Des del passeig lateral abocat a l'antic recinte de «La España Industrial» podem contemplar una bona panoràmica del que foren els terrenys que ocupà aquesta fàbrica. Així mateix, des d'aquest punt gaudim d'una perspectiva complementària de les cases del Triangle, la part posterior i els patis interiors. Des del carrer de Sant Antoni podem apreciar el desgavell interior de les illes del Triangle, on al llarg del temps els patis i horts s'han convertit en un caos d'aixoplucs, colomers, figueres, palmeres, etc.

També és interessant veure la part posterior de les cases, especialment les del carrer de Premià, frontereres amb «La España Industrial». Igual com les façanes, els darreres tenen una gran uniformitat, les arcades de les galeries en són la característica predominant. Cal observar-hi l'espai dedicat a les comunes, a l'extrem de les galeries, i en general el mal estat de conservació del conjunt d'aquest interessant sector (vegeu fitxa 81).

Continuant l'itinerari envers el carrer del Rector Triadó podem copsar l'immens espai que ocupava «La España Industrial», on encara avui podrem observar les bases de dues de les xemeneies de la fàbrica i les restes de diverses dependències. En un futur proper, aquest espai erms serà convertit en parc.

En arribar a la cantonada amb el carrer del Rector Triadó, girarem a mà dreta i l'enfilarem.

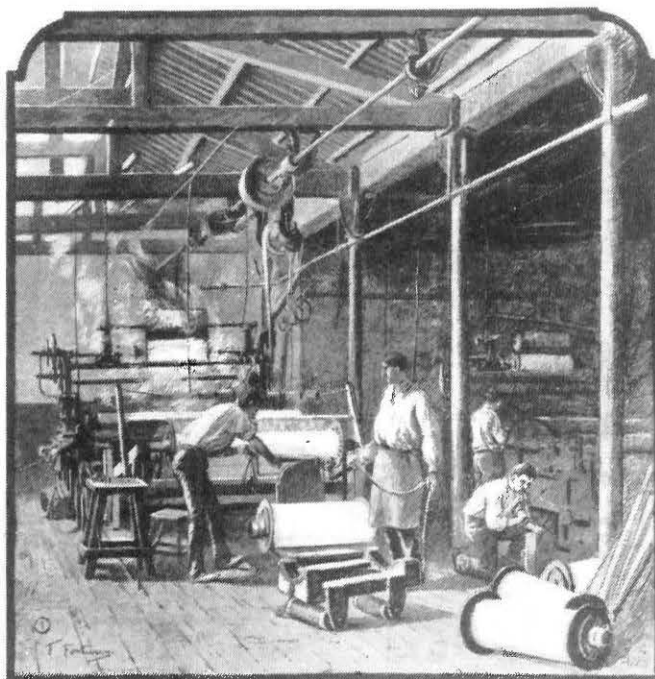
5. El Carrer del Doctor Triadó

Aquest camí constituïa una de les vies usuales de comunicació amb Sarrià, i és per això que encara s'hi poden veure cases que podien utilitzar-se per a usos agrícoles. Als voltants del número 78 podem observar un conjunt de cases de planta baixa i pis del 1852, contemporànies de la industrialització de la zona (vegeu fitxa 81), i davant d'aquestes el Casinet de «La España Industrial», lloc destinat a l'esbarjo dels obrers i avui dia Centre Cívica Municipal.

En aquest punt podem finalitzar l'itinerari, si bé encara es pot completar observant com s'urbanitzà aquest vessant de «La España Industrial». Els carrers més interessants per visitar són el de Béjar, de Miquel Bleach, de Llobet, i més enllà les cases acarrerades dels carrers de Vidriol i de Leiva, tots ells amb construccions dels decennis de 1850 i 1860.

FITXA 80. EL VAPOR VELL I EL VAPOR NOU	 M. L. 1, 3, 5 BUS 56, 57, 27, 44, 43
ADREÇA: GALILEU / MIRACLE / BLANCO ESPANYA INDUSTRIAL	 LLIURE
 EXTERIOR ZONA DE LLIURE ACCÉS	 1, 14, 40, 85, 90 8

Amb el nom de *Vapor Vell* es conegué popularment la fàbrica tèxtil «Güell, Ramís y Cía.», fundada per Joan Güell l'any 1840. Va ser la primera gran fàbrica de vapor que s'installà, a Sants, i per les seves dimensions calia considerar-la com una de les més importants del Principat en aquest gènere. La fàbrica estava situada vora la carretera de Madrid (carrer de Sants), i les seves expectatives de comunicació millorarien encara més en

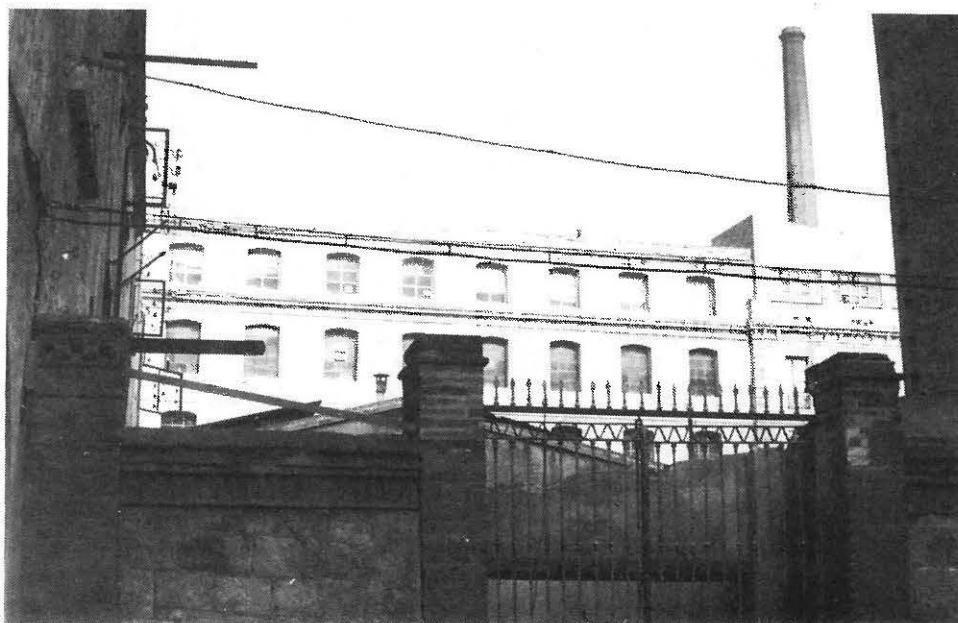

Obrers treballant en un taller de tissatge del *Vapor Vell*. Les quadres de telers estaven semisoterrades i distribuïdes al llarg del solar de la fàbrica. Cal parar esment en els embarrats, corretges i volants que portaven fins a les màquines l'energia produïda pel giny de vapor.
(Font: *La Il·lustració Catalana*. 15-IV-1888).

construir-se el 1855 la línia de ferrocarril *Barcelona-Martorell*, amb estació a tocar de la fàbrica. Originàriament disposava de dues màquines de vapor de 80 cavalls cadascuna que movien 42 cardes, 15 màquines de filar (amb un total de 7.000 fusos) i 274 telers mecànics. La fàbrica ocupava un total de 280 treballadors i 184 treballadores. S'instal·là a Sants entre 1844 i 1845.

A poca distància del Vapor Vell començà a funcionar el 1849 una nova i gran fàbrica de vapor: «La España Industrial, S. A.», coneguda popularment amb el nom de *Vapor Nou*. «La España» s'havia constituït com a societat a Madrid el 1847; els germans Muntadas i Campeny hi aportaren la major part del capital, però també hi tenien part Pascual Madoz, Bonaventura Carles Aribau i Manuel Cantero. Es pretenia que el mercat natural dels seus productes fos l'Estat espanyol. La família Muntadas ja gaudia llavors d'una àmplia experiència en la indústria tèxtil, ja que havien posseït diversos establiments de filatures a la zona del Raval, concretament les fàbriques Muntadas dels carrers de les Tàpies, de Riereta, de Sant Jeroni, Nou de la Rambla i de Sant Pau.

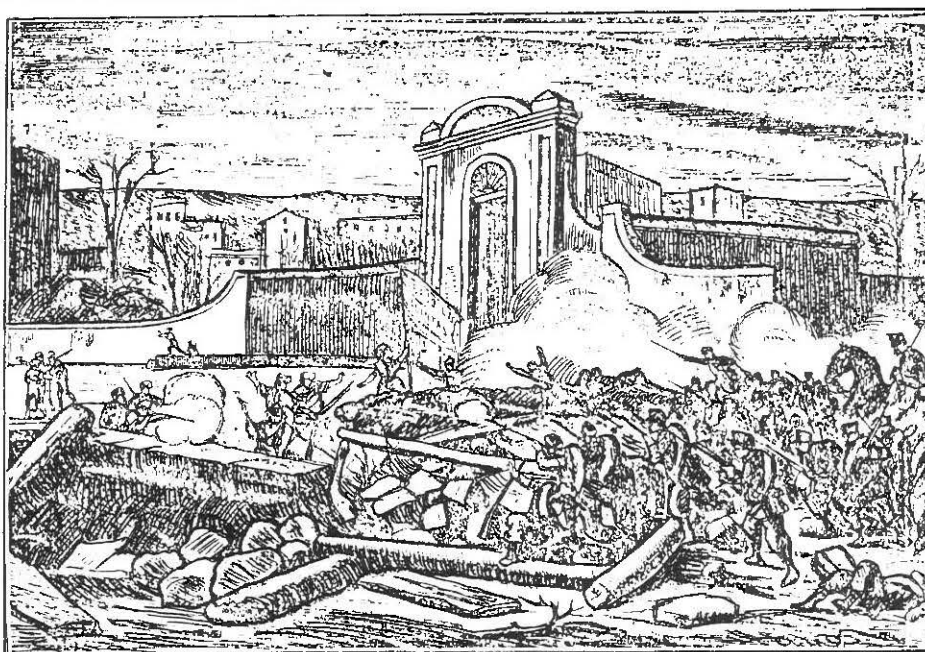
L'equip inicial constava de dues màquines de vapor de 5 cavalls que movien 20.596 fusos i 500 telers. Pel 1853 es va ampliar amb dues màquines més de la mateixa potència, arribant als 40.000 fusos, convertint-se en la fàbrica més important de l'Estat i en la capdavantera de la filatura

El Vapor Vell en l'actualitat des de les rodalies de la Plaça de Sants.

Vista de les instal·lacions de «La España Industrial» i del nucli del «Triangle» que conformaven un veritable barri industrial. Hi destaca molt bé la plaça d'Osca i els habitatges per a obrers, així com les línies ferroviàries avui soterrades.

Revolta contra les lleves del 1870. Els obrers plantaren barricades pels carrers de Sants. La resistència va ser particularment aferrissada davant el *Vapor Nou* («La España Industrial»), acció que reflecteix aquest gravat. (Font: I.M.H.).

Propaganda de l'empresa «Parellada Flaquer y Cia», que ocupà les dependències del Vapor Vell quan Eusebi Güell traslladà la seva fàbrica a la Colònia Güell (Sta. Coloma de Cervelló) en el 1891. Es pot apreciar perfectament l'edifici del Vapor Vell. La il·lustració és obra d'Eusebi Planas.
(Font: I.M.H.).

i tissatge del cotó. «La España» ocupava 160 homes, 278 dones i 122 nens a la filatura; 655 homes, 103 dones i 38 nens als teixits; els acabats i estampats ocupaven 266 homes, 32 dones i 8 nens. L'any 1860 podien sortir de la fàbrica diàriament unes 800 peces d'indianes; la producció no s'aturava mai, i els torns nocturns s'il·luminaven amb una moderna instal·lació de gas.

Tant el Vapor Vell com el Vapor Nou entraren ràpidament en la dinàmica de les lluites socials del seu temps. Pel 1854 s'inicià una onada de vagues i aldarulls en contra de la implantació de les màquines «selfactines», les quals hi amenaçaven els llocs de treball. Els obrers del Vapor Vell respongueren amb un parell de mesos de vaga mentre que al Vapor Nou la fàbrica restà paraitzada durant quinze dies. Durant aquest mateix conflicte, Bartomeu Misseracs, majordom dels establiments de la fàbrica al carrer de la Riereta, fou mort víctima d'un atemptat.

L'any 1855 esclatava la primera vaga general dels obrers de Catalunya, motivada per reivindicacions socials, econòmiques i polítiques, vaga que seria seguida als dos vapors i pel conjunt dels treballadors de la vila de Sants. Fou precisament al Vapor Vell on morí en atemptat Josep Sol i Pa-

drís, aleshores president de la «Junta de Fábricas», màxim organisme patronal.

Pel 1870, amb motiu de la insurrecció republicana i federal contra les lleves, els treballadors tornaren a sortir al carrer, atapeint la vila de barricades.

En el 1891 Eusebi Güell tancà el conflictiu *Vapor Vell* i traslladà la fàbrica a Santa Coloma de Cervelló (*Colònia Güell*) amb l'esperança d'esmortir, lluny de la ciutat, els conflictes socials.

Diverses empreses tèxtils se'n repartiren les dependències, i s'hi ha continuat el treball pràcticament fins els nostres dies. Actualment hi ha algunes empreses i magatzems situats a l'antic recinte de la fàbrica.

El *Vapor Nou* tingué una vida molt més dilatada i continuada fins l'any 1969, en què es va liquidar la fàbrica de Sants i es reprengueren les activitats en una petita fàbrica de Mollet, liquidació que vindria acompanyada d'escàndols sorollosos a càrrec de la família propietària. Els terrenys foren venuts i els nous propietaris intentaren construir-hi pisos, però les protestes del veïnat aconseguiren que els terrenys fossin destinats a equipaments. La major part de la fàbrica fou enderrocada i s'hi ha previst la construcció d'un parc.

«La España Industrial», amb una dilatada història de cent-vint anys, veuria i viuria tots els esdeveniments importants del moviment obrer català, el qual s'hi forjà en bona part. Els sindicats obrers arrelaren fortament a la fàbrica, essent-hi la C.N.T. majoritària a partir del 1910. La forta organització confederal féu que la fàbrica fos paradoxalment poc conflictiva, en aprofitar els obrers la seva força per guanyar condicions de treball més avantatjoses que en qualsevol altra fàbrica de l'època.

Com hem dit abans, el *Vapor Nou* és avui dia pràcticament enderrocant en la seva totalitat. L'arcada de la porta principal, l'edifici d'administració i la llar d'infants —que torna a desenvolupar la seva funció original— en constitueixen els darrers testimonis.

El *Vapor Vell* conserva encara bona part de les seves naus i la seva magnífica xemeneia. Amb tot, el seu estat és molt lamentable i semblava que el seu enderrocament seria imparable, però durant els anys 1983 i 1984 es produïren nombroses mobilitzacions populars tot demanant que fos declarat monument històric-artístic i que aconseguiren que s'incoés expedient de declaració monumental pel setembre del 1984.

Suggestiments

És interessant d'observar la gran quantitat de terreny que ocupava «La España Industrial», la qual cosa es pot fer des del passeig lateral annexe

a l'estació de Sants. Des d'aquest mateix lloc encara es poden contemplar les restes de les bases de dues de les xemeneies de la factoria.

Pel que fa al *Vapor Vell* serà interessant destacar el grau d'abandó que pateix aquest important monument industrial fins ara desprotegit.

En contrapartida, es pot fer esment de la cura que es té en altres països en relació amb les restes arqueològiques industrials. Un tomb pel perímetre de la fàbrica ens recordarà tot d'una l'ambient paisatgístic d'aquest indret, que en trets generals s'ha mantingut.

CATÁLOGO GENERAL OFICIAL.—EXPOSICIÓN DE ANSOS 1888. LXV

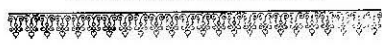
La España Industrial

SOCIEDAD ANÓNIMA FABRIL Y MERCANTIL
Fundada en el año 1847 por Montadas Hermanos

Capital social: 32.000,000 de reales

Producción de géneros **estampados** tintes y blancos, especialidad en **driles** para la exportación; **tapices** de gran tamaño, **muebles**, **tejidos**, color estampados en todos los artículos de consumo, **pañuelos** de algodón, **camisas**, **molesquines**, **percalinas**, **terciopelos** teñidos y estampados, etc., etc.

FABRICAS EN SANS Y BARCELONA
ocupando en término de 1,500 á 2,000 obreros
Actual Director: **D. MATÍAS MONTADAS**

Propaganda de «La España Industrial» amb motiu de L'Exposició Universal de 1888.

FITXA 81. L'HABITATGE OBRER - SANTS	 M. L. 1, 3, 5 BUS 56, 57, 27, 44, 43
ADREÇA: PREMIA RIEGO / PLAÇA D'OSCA / RECTOR TRIADÓ	 LLIURE
 EXTERIOR ZONA DE LLIURE ACCÉS	 40, 142 8

La instal·lació dels *Vapors Vell i Nou* a Sants suposà la construcció de noves barriades a redós de les fàbriques. La trama dels nous barris industrials seguiria els trets morfològics de la ciutat vuitcentista: un traçat rectilini, de petites dimensions amb força discontinuïtats. Els edificis s'arreglaren, seguint l'alineació del carrer, formant illes de cases tancades, concebudes a tall de pantalla, i es basteixen sobre parcel·les llargues i estretes. Les parts posteriors dels habitatges configuraven els patis interiors, caracteritzats per un aprofitament i ús espacials caòtics i desiguals. Avui dia encara es conserven nombrosos habitatges d'aquesta primera onada sorgida arran de l'esclat industrialitzador i que cal situar entre el 1845 i el 1870 aproximadament.

Trobem dos tipus d'habitatges molt característics, els de planta baixa i pis, que corresponen en general a una primera època, i els que disposen de dos o tres pisos; tant els uns com els altres segueixen en general patrons comuns.

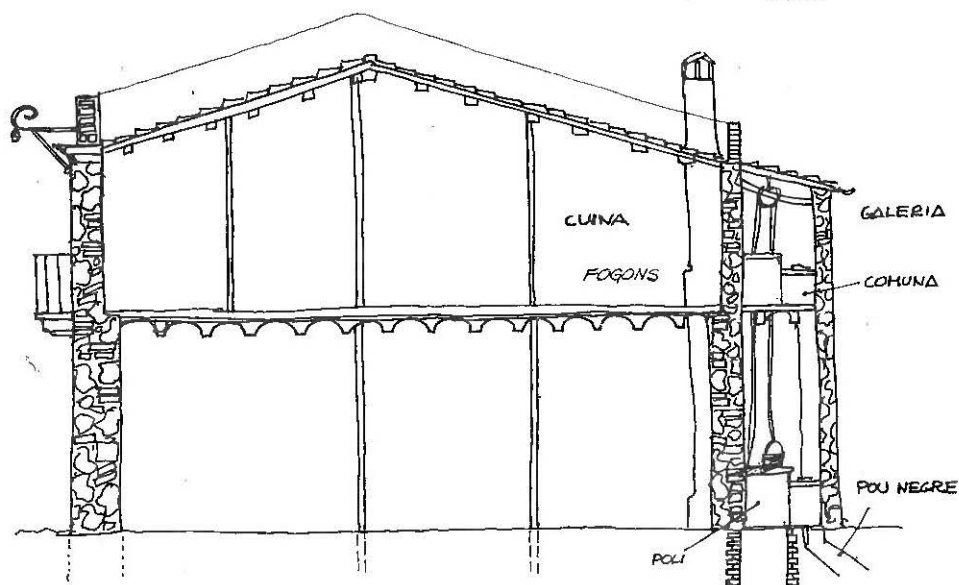
Habitatges de planta baixa i pis. Aquests habitatges ocupen un àrea bastant dispersa, però podem trobar-ne mostres interessants al carrer de Llobet número 11, cantonada amb el de Miquel Bleach, al carrer del Rector Triadó número 78, i al llarg dels carrers de Béjar, de Sant Nicolau, dels Jocs Florals, d'Alcolea, carretera de la Bordeta, del Pou (Demòstenes), del Miracle, etc. Es tracta d'una tipologia importada de les zones rurals, i solen estar bastides sobre parcel·les de 4 o 6 metres d'amplària per uns 12 de llargària.

En general, la planta baixa tenia una funció comercial, de magatzem o artesana, i n'és característic el gran portal amb arc escarcer que donava pas a l'obrador; a la dreta; o a l'esquerra, s'obria una petita porta d'escala que donava accés al pis superior. En general, les escales disposen d'una tarja de ferro on s'indica l'any de la construcció.

També tenim mostres en les quals no existeix aquest portal de l'escala, sobretot a les parcel·les de 4 metres, cosa que evidència que en aquests casos la planta baixa i el pis estaven ocupats per la mateixa família, i l'accés es feia per l'interior de l'edifici.

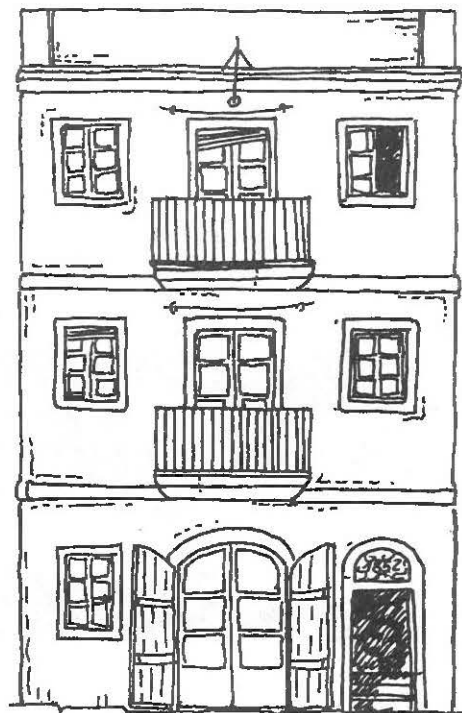
CASA DE PLANTA I PRIMER PIS
C/ RECTOR TRIADO Nº 78.
1852

Façana, darrera i perfil d'un habitatge obrer de planta baixa i pis bastit sobre una parcel·la de 6 metres. Cal destacar el sistema d'abastament d'aigua amb brocals a la planta i el pis, la galeria foradada i una politja que permetien als veïns del pis pouar aigua. Les comunes, també a la galeria, desemboquen en un pou negre.

Aquest habitatge està situat al carrer del Rector Triadó número 58, i segons la tarja de l'escala es construí en el 1852.

Habitatge obrer del carrer de Premià número 28, bastit en el 1852 i un dels més antics del barri del Triangle.

A aquest model responen cases de comerciants i artesans, però també d'obriers, sobretot les més antigues (carrers del Pou, de Vidriol i de Leiva).

Les motlures, ràfecs, cornises, els portals amb arcs escarcers i les portes arquitrabades evidencien una tradició neoclàssica perpetuada a través dels mestres d'obra. Al primer pis d'aquests habitatges quasi sempre s'obre un petit balcó i una finestra. Gairebé mai no manquen damunt del balcó les curioses «plomilles» per penjar-hi la corriola, generalment amb formes capricioses. El pis sol tenir una cuina i tres o quatre cambres petites. La xemeneia s'obre invariablement a la part posterior, al costat de la galeria coberta. Des de la cuina s'accedia per una porta a la galeria, on es trobaven els estenedors i la comuna que desembocava, en un primer moment, en un pou negre. En general, la galeria se sostenia mitjançant arcades de mig punt. Algunes cases disposaven a més d'un pou propi sota la galeria i vora el pati.

La planta baixa acostuma a presentar-se dividida en dues o tres cambres, destinant-hi la primera, la més gran, a obrador.

La teulada, en alguns casos amb cambra d'aire, era a dues vessants i amb un pendent molt lleuger. Amb el temps algunes teulades es reapro-

Darreres dels habitatges del carrer de Premià, fronterers amb «La España Industrial». S'hi poden distingir les galeries característiques.

Darrera d'un habitatge obrer bastit sobre parcel·la i mitja (9 metres) al carrer d'Eusebi Planas.

Darreres dels habitatges del carrer de Riego. S'hi poden veure les continuades reformes així com l'aprofitament caòtic i desorganitzat dels patis interiors de les illes de cases.

fitaren com a terrats, s'hi construïren aixoplucs, dipòsits d'aigua o colomars.

Pel que fa als materials de construcció, val a dir que n'és característic el mur de pedra no treballada, construït amb pedra de Montjuïc i maons mesclats amb morter. L'embigat és de fusta, amb petites voltes entre biga i biga.

Normalment, el darrera donava a un pati menut que podia tenir usos diversos, com ara els petits horts. Curiosament encara es conserven alguns d'aquests petits patis interiors, amb gran quantitat de palmeres i figueres, tot i que molts d'ells han estat convertits en aixoplucs o coberts.

Si bé avui dia bona part dels baixos han estat aprofitats per a habitatges, val a dir que en general foren obradors o botigues que albergaven una munió d'establiments (comerços, vaqueries, cadiraires, manyans, serrallers, fusters, etc.) inherents al tipus de societat de mitjan segle XIX. Fins i tot algunes plantes baixes s'utilitzaren com a magatzems d'estris, productes agrícoles o cavallerisses: el cens de 1855 ens dóna idea de la importància que tenia encara aquest sector agrícola a Sants que ocupava un 23 % de la població del municipi.

Habitatge amb dos o més pisos. A més a més dels habitatges que acabem de descriure, n'hi ha que tenen més pisos, i que representen en

general un augment d'alçària sobre la base del mateix tipus de parcel·la (6 metres) o bé l'agrupació de dues d'elles (9 m parcel·la i mitja; o 12 m dues parcel·les, i encara de 8 m dues parcel·les de 4 m). El carrer més representatiu en relació amb aquest tipus d'habitatge és el de Premià, si bé són molt freqüents a tot el barri del Triangle. Normalment la distribució de la façana exterior correspon al model anterior, augmentat en alçària. Una variació —sobretot en els habitatges de parcel·la i mitja— consisteix a situar el balcó a la part central, amb finestres a banda i banda; en aquest cas la planta baixa disposa del portal central, amb l'escala en un costat, i una finestra a l'altre. Altres vegades la planta baixa té dos portals i una escala d'accés central per pujar als pisos, cadascun amb dos habitatges; en aquests casos els balcons que s'obren a la façana són dos per pis (carrer d'Eusebi Planas cantonada amb el de Sant Antoni).

Generalment, els habitatges arreglerats presenten un efecte de seriació molt homogeni per tal com tenen un estil, unes característiques i unes dimensions comunes.

Suggeriments

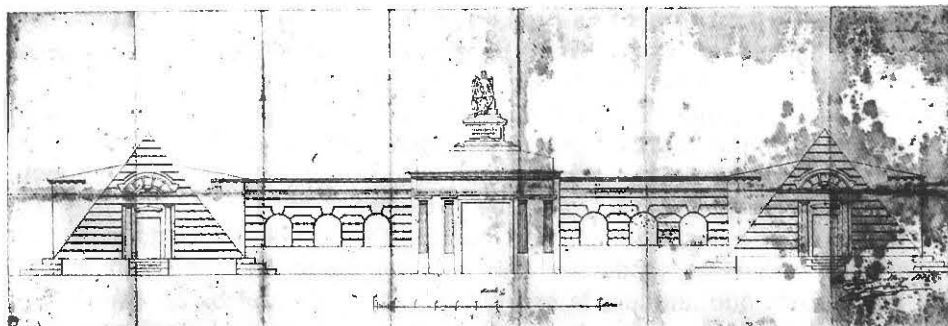
El carrer de Premià, per la seva uniformitat i el bon estat de conservació que presenta, és força interessant i dona una idea alhora del paisatge dels barris obrers catalans de mitjan segle XIX. La zona dels patis posteriors d'aquest carrer i d'altres del Triangle es pot apreciar molt bé des del carrer de Sant Antoni i els encontorns de l'estació de Sants.

FITXA 82. EL CEMENTIRI VELL		 M. L. 4 BUS 36, 6, 92	
ADREÇA AVINGUDA ICÀRIA, s/n		 HORARI SOLAR	
 LLIURE		 38, 50, 82, 119, 125, 154, 187	

A finals del segle XVIII, en tots els països europeus catòlics es tendí a abolir el costum de tradició cristiana, de soterrar els morts a tocar de les esglésies o dins d'elles.

A Espanya, la política il·lustrada de Carles III es féu ressò d'aquesta innovació —basada en criteris higiènics, sanitaris i urbanístics— i l'any 1773 expedí una disposició que prohibia els enterraments prop de les esglésies; més tard, Carles IV ordenà que es bastissin cementiris extramurs de la ciutat per colgar-hi els fidels morts.

El bisbe Climent fou qui acomplí a Barcelona aquestes disposicions, en ordenar la compra d'un solar situat extramurs de la ciutat, a dos quilòmetres i mig camí de França, al paratge anomenat el Joncar o la Granota. Al cap de dos anys (1775) ja s'hi havia enllestit el mur i una petita capella,

Façana d'accés al Cementiri Vell, un dels millors exemples d'arquitectura funerària neoclàssica, obra de Ginesi, segons un dibuix del 1875.
(Font: I.M.H.).

i tot i que no se sap qui en fou l'autor, no és difícil pensar en la intervenció dels enginyers militars, ja que un d'ells, Francisco Llovet, el trobem el 1780 com a autor d'un projecte de tomba i capella que es pensava realitzar al cementiri.

L'escàs interès mostrat pels barcelonins per enterrar-hi els seus difunts contribuï al magre èxit del cementiri, que a més fou pràcticament enderrocat l'any 1808 durant la *Guerra del Francès*. En el 1818 se'n repren-gueren les obres i el bisbe Pau de Sitjar aconseguí més terreny per ampliar-lo, finalment, el 1819 es beneí el cementiri i s'hi començaren a traslladar despulles des dels cementiris parroquials de Sant Just i Sant Cugat del Rec.

El recinte corresponent a aquesta època era un petit rectangle (és el que actualment s'anomena recinte primer) que conegué successives ampliacions al llarg del segle XIX, fins que adquirí l'estructura que avui dia encara manté. (Un plànol situat a l'entrada del cementiri, al costat de les oficines, ens mostra la distribució actual, que es pot comparar amb la del plànol de 1875).

El seu traçat regular és com el d'una petita ciutat on estan presents els estils arquitectònics propis del moment neoclàssic d'inspiració romàntica, que reflecteixen molt bé les aspiracions dels grups dominants que s'hi feren enterrar i que resumeixen tota una època de la història de Barcelona. Constitueix, per tant, un dels millors exemples de cementiri neoclàssic de tot Catalunya, llevat del de Mataró, i és comparable al de València, iniciat el 1807.

S'accedeix al cementiri per una porta central, flanquejada per dos obeliscs amb allegories —estàtues de Fides i de Spes—, que ens mena a l'avant-cementiri de forma semicircular, buit fins el segon terç del segle en què s'hi col·locaren els brolladors i la jardineria que ara veiem.

L'entrada al cementiri pròpiament dit es fa per una façana neoclàssica realitzada el 1818 per l'italià Antonio de Ginesi i que segons sembla imita l'ordre dòric dels monuments clàssics de la ciutat italiana de Pesto. Un parell de columnes dòriques a cada costat de la porta sostenen el llin-dar amb fris i frontó truncat de gran sobrietat; sobre el frontó destaca l'escultura de l'àngel del Judici Final, obra de l'escultor Venanci Vallmitjana. També sobresurten a banda i banda de la porta dues casetes petites, destinades l'una al capellà i l'altra al custodi, amb forma de sarcòfag piramidal d'influència oriental molt característica del neoclàssic, al costat de les quals hi ha dos edificis que harmonitzen amb la façana, destinats respectivament a sala de juntes i a dipòsit de cadàvers.

Tot just s'hi entra veiem la part bastida l'any 1818, anomenada recinte primer, perfectament datada per una inscripció que es troba just al darrera de la porta que alludeix la creació del cementiri pel bisbe Pau de Sitjar. Un element destacable d'aquesta part més antiga el configuren els enterraments a terra, datats entre 1819 i 1820, que foren els primers que es practicaren al cementiri. Hi ha tombes de fabricants d'indianes com la de Gabriel Bonaplata, de fabricants de sabó, i també hi podem observar-hi

la tomba colectiva propietat de la Comunitat de Prèveres de Santa Maria del Mar.

Aquest recinte primer de forma rectangular consta de dos carrers principals que el divideixen en quatre parts, anomenades illes, que es creuen en una petita plaça central de forma octogonal on s'alça una creu de pedra treballada. El sòcol d'aquesta creu està format per quatre làpides de marbre on figuren les inscripcions sepulcrales dels metges, eclesiàstics i consellers que es mantingueren en el seu càrrec durant l'epidèmia de febre groga que assolà Barcelona el 1820 i que produí més de 10.000 víctimes entre la població.

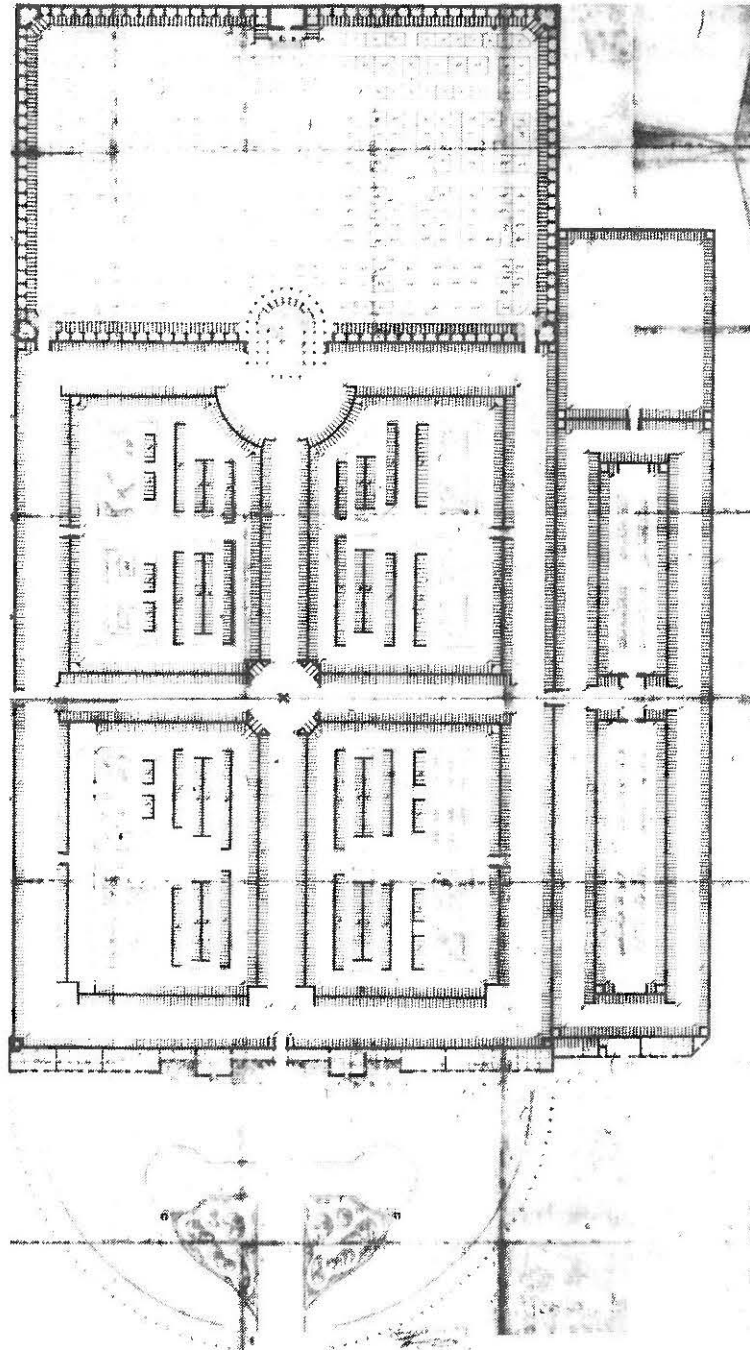
En aquesta part primera del cementiri predominen els nínxols distribuïts en blocs de fins a set plantes, que ocupen majoritàriament les parets que formen la tanca i les que delimiten les illes; tenen làpides de marbre, encara que algunes eren de ferro forjat, símbol dels nous avenços tècnics. En canvi, a l'interior de les illes els blocs de nínxols alternen amb algunes tombes i mausoleus que no assoleixen la monumentalitat que presenta el segon recinte.

Al final del carrer principal, i després de pujar uns graons, es troba la capella del cementiri, obra de l'italià Antonio de Ginesi, amb un altar a l'aire lliure rodejat per un bell pòrtic de columnes dòriques; hom ha afirmat que recorda la catedral de Copenhaguen, obra de Hausen. Darrera de la capella s'obre el recinte segon, construït entre 1848 i 1852 —sota la direcció de l'arquitecte Joan Nolla— segons que consta a la inscripció de la porta de l'edifici situat al fons i que reuneix actualment els arxius de tots els cementiris de Barcelona.

Aquesta part, anomenada dels *Pavellons*, és la més monumental del cementiri, i fou aquí on es feren els enterraments de la classe adinerada barcelonina de mitjan segle XIX, juntament amb els d'alguns nobles, científics, erudits i literats. Aquestes tombes en forma d'hipogeus —en especial hipogeus columnaris—, de pedrós i de panteons, són destacables tant per la seva riquesa arquitectònica i decorativa —malauradament molt malmesos— com pels seus epitafis, un bon reflex de la mentalitat de la burgesia ascendent.

Els principals escultors del segle XIX treballaren en la realització de tombes, destacant-s'hi Rossend Nobas, autor de la «Mater Dolorosa» del mausoleu Fabra; Venanci i Agapit Vallmitjana i Manuel Fuxà i Leal, que realitzà el bust d'Anselm Clavé. Pel que fa als personatges que hi foren enterrats, destacaríem científics i erudits lligats amb la renaixença cultural de les darreries del segle XVIII, com M. Lagasca —la seva tomba està situada a l'exterior de l'absis de la capella—, el Doctor Salvà, Antoni de Campmany i Montpalau, i Antoni Brusi. També a l'absis de la capella hi trobem la tomba del bisbe Fèlix Torres i Amat.

Són especialment interessants els petits panteons familiars adossats al mur que envolta aquest recinte sobre una mena de galeria correguda alçada. Un recorregut per ella ens evoca les figures de l'èlite barcelonina de la segona meitat del segle XIX: industrials ennoblits com Erasme de

Plànol de la planta del Cementiri Vell en el 1875. A la segona meitat del segle XIX el Cementiri Vell o del Poble Nou, començat al 1819, presentava aquesta estructura que encara avui manté. Hi destaca l'entrada ajardinada semicircular, i a l'interior el cos central amb una distribució en forma de creu llatina, amb una ampliació lateral i una altra posterior a la capella dedicada a tombes i parateons. (Font: I.M.H.).

Gònima; comerciants enriquits amb el comerç colonial i negrer com Antonio López i López i Pau Capella i Cucurella, junt a promotors de nous mitjans de comunicació com Onofre Biada. En definitiva, la burgesia barcelonina continuà junta després de la seva mort.

Les inscripcions d'algunes d'aquestes tombes constitueixen sovint un resum biogràfic del difunt, en expressar no sols les seves dades personals sinó també una exaltació de la seva vida o dels fets heroics o professionals que dugué a terme.

El tercer recinte, que fou una ampliació lateral per la banda de mar realitzada en la segona meitat del segle XIX, presenta també notables panteons i tombes, especialment neogòtiques, presidides per una monumental creu neoromànica. Des d'aquest recinte podem passar al cementiri protestant, que ja existia a mitjan segle XIX gràcies a una disposició del 1831 que autoritzà la construcció de closos especials per a súbdits anglesos dintre dels cementeris catòlics. El tret més rellevant d'aquest indret és —ultra el gran abandó en què es troba— el predomini d'enterraments en fossa, que contrasta amb els nínxols de la part catòlica; entre les tombes destaquen les d'alguns anglesos que contribuïren al desenvolupament industrial de la ciutat, com ara la família Alexander.

Suggestiments

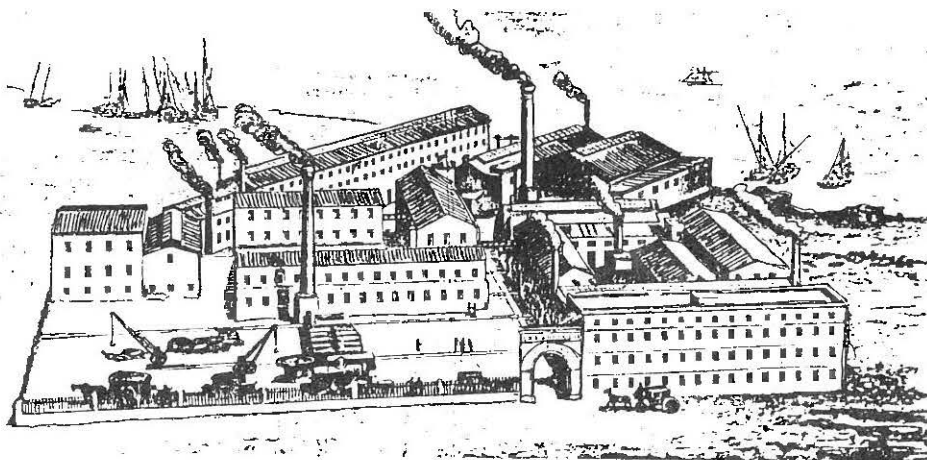
Aquest cementiri fou l'únic que tingué la ciutat de Barcelona fins a la construcció del de Montjuïc o de l'Oest, el 1882.

Al Pla de Barcelona es bastí un altre cementiri d'estil neoclàssic, el d'Horta, inaugurat l'any 1800 i que també val la pena d'anar a visitar.

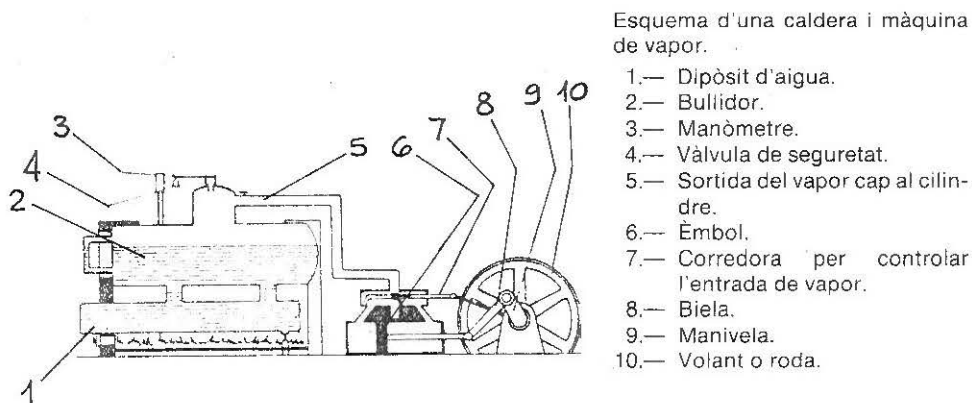
Els cementiris parroquials desaparegueren al llarg del segle XIX perquè s'hi endeguessin places i eixamplaments de carrers (la Plaça del Pi, el Fossar de les Moreres). D'aquests tipus de fossars només ens ha pervingut, a la Barcelona actual, el petit cementiri parroquial de Sant Genís dels Agudells, a la Vall d'Hebrón, el qual ens permet evocar com foren més o menys els cementiris de les ciutats medievals.

FITXA 83. LES MÀQUINES DE VAPOR. LA MAQUINISTA TERRESTRE I MARÍTIMA		 F.F.C.C. M. L. 1 B. 35, 3, 103, 42
ADREÇA: FERRAN JUNOY (M.T.M.) TEODOR ROVIRALTA, 55 (Museu Ciència de la Caixa de Pensions)		 LLIURE
 EXTERIOR ZONA DE LLIURE ACCÉS		 16, 43, 75, 77, 133

L'aplicació del vapor a les activitats econòmiques és prou antiga. A començaments del segle XVIII, Newcomen dissenyà a Escòcia una màquina de vapor per bombejar l'aigua de les mines; posteriorment Watt va donar, amb nous dissenys, un gran impuls a les màquines de vapor, que s'anirien perfeccionant (Trevithick, Stephenson) fins que s'aconseguí d'aplicar-les a amplis sectors de la producció i del transport.

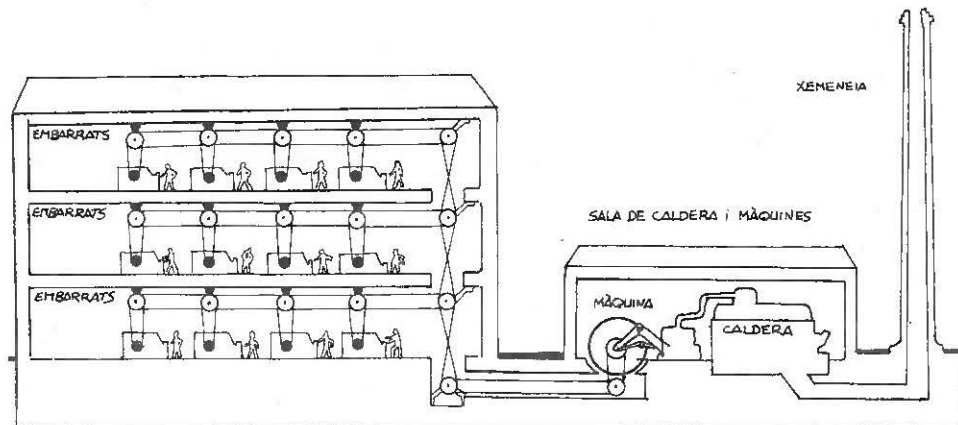

Conjunt de les instal·lacions de la *Maquinista* a la Barceloneta a finals del segle XIX.

L'aplicació del vapor a la indústria catalana s'inicia el 1830 a la fàbrica Bonaplata, i en una sola dècada les màquines de vapor foren incorporades a nombroses indústries tèxtils del Pla de Barcelona. Les altives xemeneies dels vapors constituïren d'ençà del 1840 i fins el primer terç del segle XX un tret característic del paisatge industrial barceloní.

Essencialment, una màquina de vapor constava de tres parts: la llar, la caldera i el cilindre. La llar estava situada sota la caldera, i s'hi cremava carbó a fi i efecte d'escalfar l'aigua; de vegades, nombrosos conductes per on circulava l'aire calent travessaven la caldera per facilitar l'operació. Progressivament una part de l'aigua escalfada es convertia en vapor, que s'acumulava a la part superior de la caldera. Quan el vapor adquiria la pressió suficient s'adreçava per uns conductes cap al cilindre.

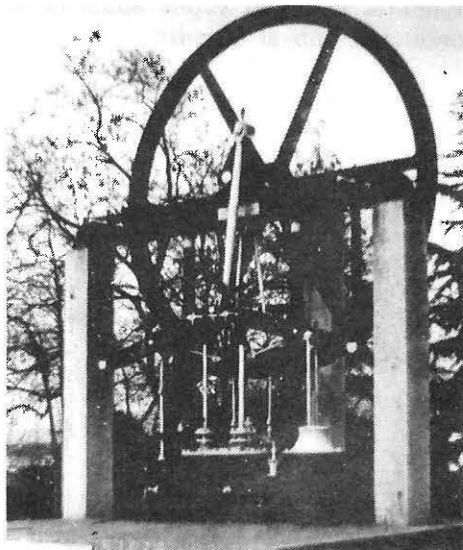
Esquema de les dependències i funcionament d'un vapor.

Dins el cilindre hi havia un pistó, i quan el vapor s'expandia l'empenyia al llarg del cilindre. Aquest moviment enllaçava amb una biela i un manubri que feien girar una gran roda. L'energia del vapor es convertia llavors en moviment mecànic que només calia traslladar fins a les màquines que hom desitjava moure (filatures, torns, etc.); això s'aconseguia mitjançant un sistema de corretges accionades per la gran roda de la màquina, gràcies a les quals aquesta trametia el seu moviment als embarrats (cilindres, corrioies i volants) que, finalment i també mitjançant corretges endegaven les màquines.

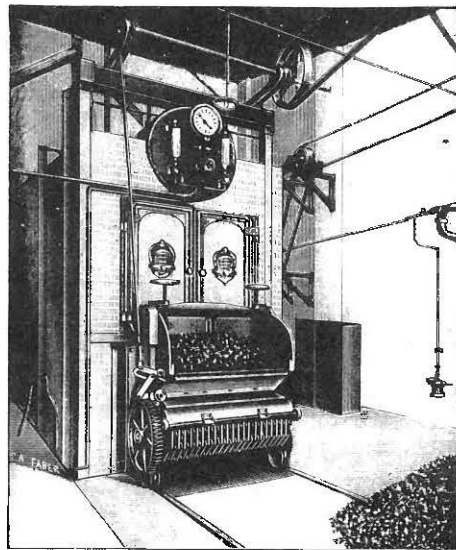
La capacitat de les màquines tèxtils, entre d'altres, es veié augmentada per l'ús d'aquest tipus d'energia, i ben aviat sorgirien models adaptats als nous vapors. Entre les màquines de filar més importants que s'utilitzaren als vapors, cal esmentar les «mule-jenny», les «selfactines» i les «continues».

Avui dia la major part dels vapors així com la seva maquinària han desaparegut. Podem, però, contemplar el volant i el cilindre d'una màquina de vapor, aprofitats a tall de monument, als jardins de «La Maquinista Terrestre y Marítima» del barri de Sant Andreu. Es tracta d'una màquina de grans dimensions construïda cap al 1860 als tallers de la factoria, i és una de les més antigues que es conserven.

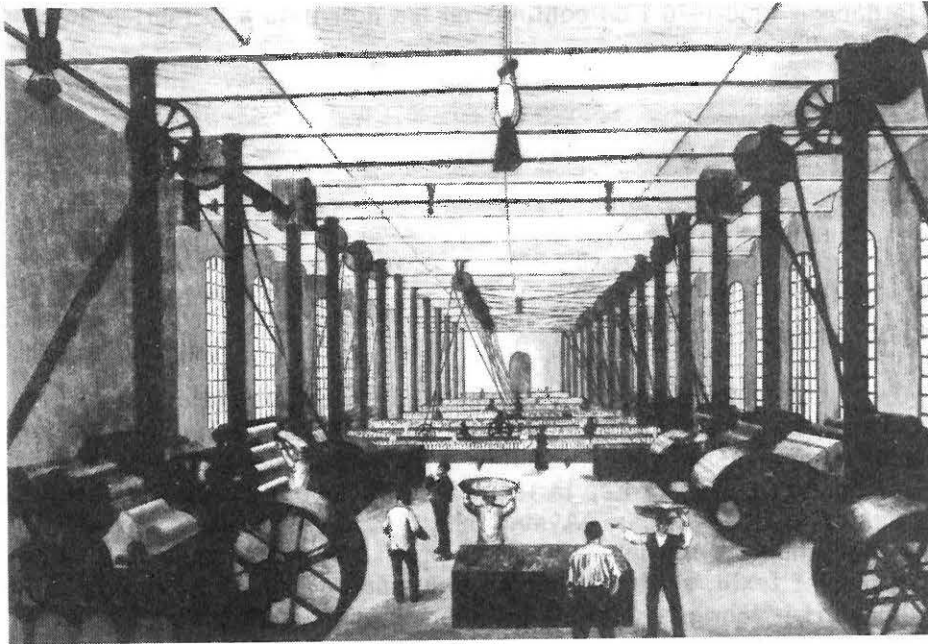
«La Maquinista Terrestre y Marítima» i posteriorment «Babcock & Wilcox», a Bilbao, van ser les empreses metallúrgiques més especialitzades en la fabricació de maquinària de vapor, accessoris i fundicions en general.

Màquina de vapor exposada als jardins de «la Maquinista Terrestre y Marítima» de Sant Andreu. Es tracta d'un dels exemplar més antics (1860) que ens han pervingut.

Foguer d'una caldera Babcock & Wilcox.

Taller de filatura de la fàbrica «Sert Hnos. y Solá», al carrer de Sant Pere Més Alt. Cal parar esment en el sistema d'embarrats que transmeten el moviment endegat pel giny de vapor al conjunt de màquines de la fàbrica. Restes d'aquesta fàbrica, avui convertida en habitatges, es poden veure al Passatge Sert, entre el carrer de Trafalgar i el de Sant Pere Més Alt. (Font: I.M.H.).

«La Maquinista Terrestre y Marítima» es va constituir com a societat anònima el 1855, producte de la fusió dels tallers de Valentí Esparó i «La Barcelonesa» (Tous, Ascacibar i Cia.), essent-ne Joan Güell un dels principals accionistes. La nova fàbrica s'instal·là a l'any següent a la Barceloneta, encarada a la mar i a les rodalies de la plaça del Torí. Les activitats de l'empresa coincidiren amb l'inici de la fallera ferroviària i de les construccions navals a vapor, i amb la maquinització galopant de les indústries tèxtils. «La Maquinista» estigué aviat en condicions de subministrar màquines per a filar i teixir, màquines de vapor, calderes, locomotores, motors hidràulics i vaixells amb buc de ferro i tracció a vapor.

De fet, «La Maquinista» era la infraestructura que possibilità en bona part el procés d'industrialització i modernització. És per això que a desgrat de les dificultats que es plantejaren l'empresa tirà endavant. Fet i fet, els avatars del proteccionisme, la necessitat d'importar una bona part de les primeres matèries i la impossibilitat de competir, en preus o en qualitat, amb la tecnologia estrangera, foren dificultats que es compensaren en un context d'efervescència industrial.

La fàbrica va créixer; el 1917 es construïren a Sant Andreu uns grans tallers per fabricar-hi locomotores, i després subministraria materials al metropolità. Finalment la fàbrica de la Barceloneta es desmantellà al llarg

de la dècada 1960-1970 i es continuaren les activitats a la fàbrica de Sant Andreu.

Suggestiments

Si es vol disposar de més informació en relació amb la maquinària tèxtil del temps dels vapors caldrà anar al Museu Tèxtil de Terrassa. S'ha de tenir en compte, però, que ben aviat està prevista la inauguració de la xarxa de museus de la Ciència i de la Tècnica de la Generalitat de Catalunya. La seu central estarà al vapor «Aymerich y Amat» de Terrassa, una bella fàbrica modernista. Ultra una nombrosa col·lecció de maquinària de tot tipus, especialment tèxtil, s'hi reinstallaran una caldera i una màquina de vapor (l'original de la fàbrica es perdé) que funcionaran constituint un interessant exemple.

Pel que fa respecte a «La Maquinista», val a dir que encara es conserven a la Barceloneta l'entrada principal de la fàbrica i algunes de les seves naus, ven visibles des del Passeig Marítim o bé des del capdavall del carrer de la Maquinista.

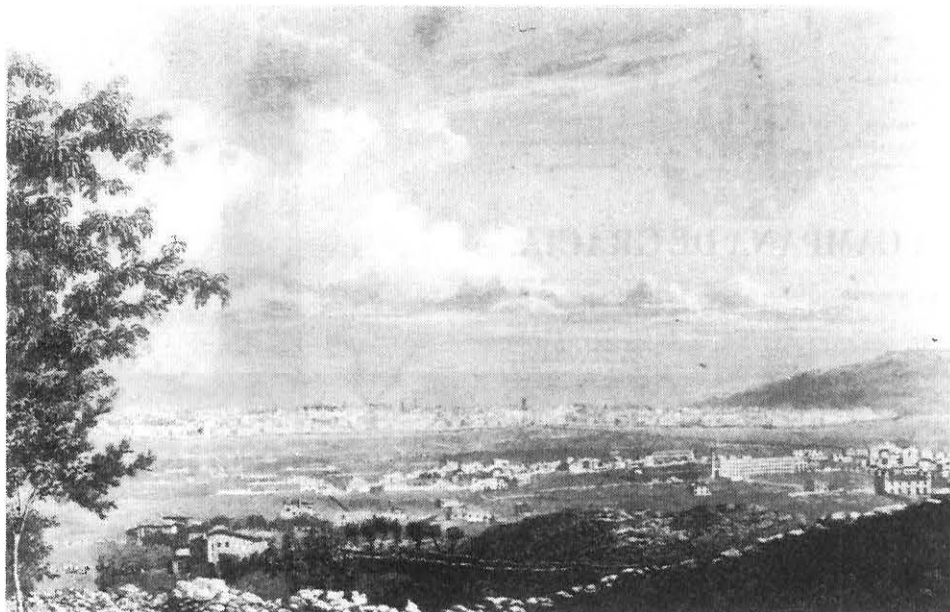
A nivell de treball escolar pot ser interessant conèixer les petites màquines de vapor comercialitzades per «Wileco i Wekstatt», concebudes per adaptar-les als jocs de mecano.

D'altra banda a la Sala de Mecànica del Museu de la Ciència de la Fundació de la Caixa de Pensions es pot veure una reproducció en miniatura d'una màquina de vapor acompanyada d'un audiovisual sobre les aplicacions del vapor a la indústria i al transport.

FITXA 84. LA VILA DE GRÀCIA		 M. L. 4, 3, 5 BUS 22, 23, 24, 26	
ADREÇA: PLACES DE TRILLA, DEL DIAMANT i DE RIUS I TAULET		 LLIURE	
 EXTERIOR ZONA DE LLIURE ACCÉS	 30, 37, 38, 42, 52, 73, 83, 91, 140, 143, 155, 188, 190 7		

Gràcia fou juntament amb San Martí i Sants un dels nuclis del Pla de Barcelona que experimentà més transformacions al llarg del segle XIX, sobretot a partir del 1830.

Els efectes inductors de la industrialització barcelonina incidiren d'una manera molt forta i primerenca a Gràcia. La seva proximitat a Barcelona i l'existència de petits nuclis de població sorgits a partir del segle XVII a les rodalies dels convents (Jesús, Santa Maria de Gràcia o Josepets), jun-

Barcelona i el Pla vistos des del Carmel en el 1847. S'observa perfectament la vocació industrial de Gràcia, amb els vapors Puigmartí i Vilaregut; a la dreta hi ha la torre d'estiueig anomenada *La Virreina*. Cal fixar-se en el Passeig de Gràcia, que unia la vila amb la ciutat. (Font: I.M.H.).

tament amb la facilitat de comunicació a través del camí de Barcelona a Sant Cugat —que seguia l'actual Passeig de Gràcia i el carrer Gran— i de la Travessera seran els elements configuradors d'aquestes transformacions.

A finals del segle XVIII i principis del XIX hi trobem ja un impuls demogràfic i constructiu, bastint-s'hi cases de menestrals vora el carrer Gran, així com algunes cases d'estiueig —com la Virreina, Can Muntaner o Can Xipreret— que s'alternaven amb els espais agrícoles. Ja en el segle XIX, la urbanització del Passeig de Gràcia, iniciada el 1820 i inaugurada el 1827, potencià el creixement de la vila, encara depenent de Barcelona.

Fou llavors que aparegueren les primeres parcel·lacions privades que conformaran la història urbanística de Gràcia. Sembla que en fou la capdavantera la de N'Agata Trilla, la qual parcel·là entre 1825 i 1836 la seva propietat, situada al costat del carrer Gran (a la plaça i la masia actuals del mateix nom), obrint-hi sis carrers en els quals es bastiren cases senzilles de planta baixa i dos pisos.

Poc després s'installaren a Gràcia les primeres fàbriques amb vapors procedents del Raval, principalment tèxtils de cotó (*Vilaregut*, entre 1837 i el 1840; *Puigmartí*, que si bé era a Gràcia des del 1820-1830 no emprà vapors fins el 1839), però també d'altres tipus (químiques, teixits elàstics, etcètera).

ANT. BATAILLARDI MANCOSA 8 DE JUNY DE 1870.

BOJARDI
en
BATAILLADA
en
SEMANA
S'EN VENEIX BOLTES
Semana de 1870.

SE VEN
en
DOS QUARTOS
en
TOT ABREU.
ADMINISTRACIO
Remolins del Riu, 80

LA CAMPANA DE GRACIA.
SEMANARI DE GRACIA.

TAJA TUSSIN PRIMER.
El primer número de la Campana de Gràcia, publicat el 8 de juny de 1870, amb un tiratge de 100 exemplars. El contingut inclou: una introducció de Taja Tussin Primer, un article sobre la situació política de Gràcia, i una poesia titulada 'LES PORTON, O MES PORTORY'.

LES PORTON, O MES PORTORY
(Tercio. No és el perdut el meu est.)
Que perd el seu nom
que li pren les seves
de les bones que li ha el port
el port de Gràcia.
Qu'el perdut?
En el port de Gràcia.
Qu'el perdut?
O la, que li ha el port.
Tot i de presència,
de presència de guerra,
que perd el seu nom
que li pren les seves
de les bones que li ha el port
el port de Gràcia.

Primer número de *La Campana de Gràcia*, popular setmanari gracienc que comença a publicar-se arran de la revolta de les lles.

Campanar de la Plaça d'Orient (Rius i Taulet), un dels elements més significatius de la Vila de Gràcia.

Gràcia va esdevenir el tercer nucli industrial del Pla, després de Barcelona i Sant Martí, al mateix temps que barri-dormitori ja que hi residien obrers que anaven a treballar a les fàbriques de la ciutat emmurada. L'any 1852 hi havia a la Vila de Gràcia, a més de les fàbriques *Vilaregut* i *Puigmartí*, amb 200 i 120 telers mecànics, respectivament, moguts amb vapor, deu fàbriques més de teixits així com un grup molt important de teixidors a mà que treballaven a domicili.

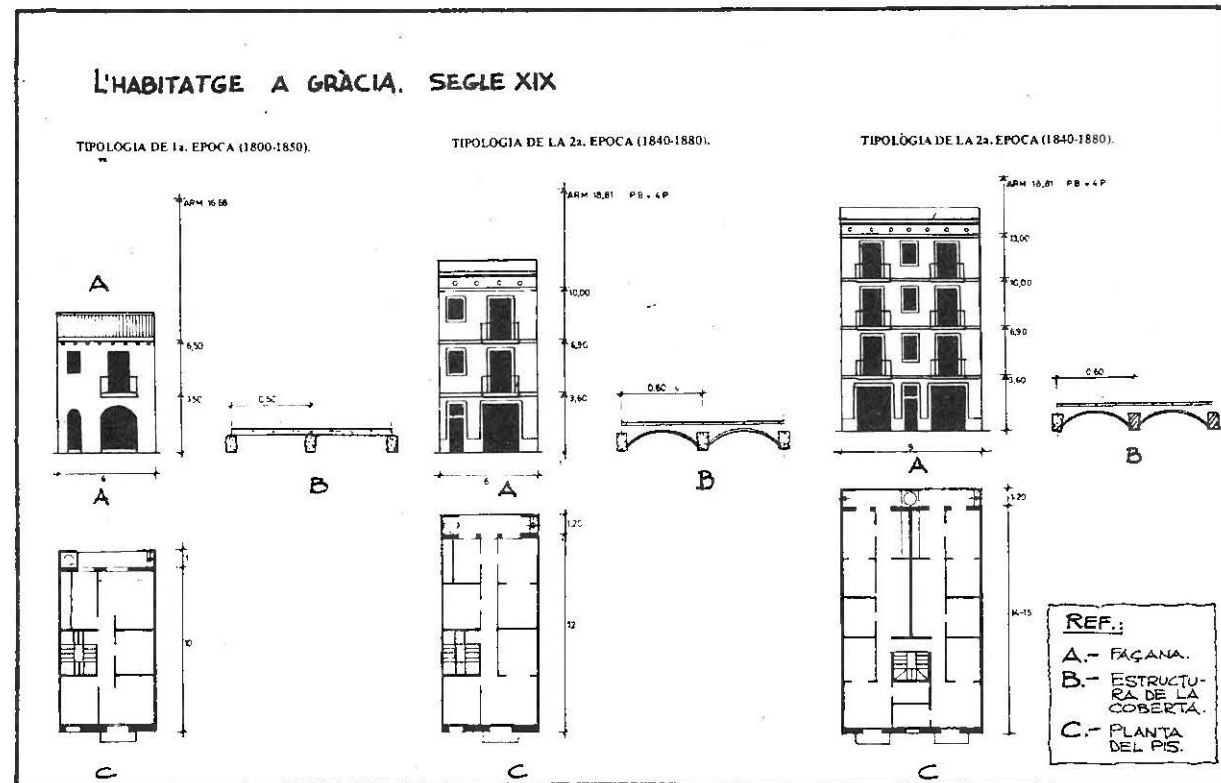
Tot això es reflectí en una forta activitat urbanitzadora, que seguint el model d'Àgata Trilla es realitzarà sota la iniciativa privada, mitjançant la parcel·lació de terres agrícoles. Aquest procediment consistia a urbanitzar una plaça central rodejada per un seguit de carrers que conformaven una trama ortogonal. Els carrers força estrets —entre 6 i 10 metres— definien les illes, que es dividien en parcel·les llargues i estretes —aproximadament 6 metres d'amplària i el doble de llargària— sobre les quals es bastien els edificis d'habitatges seguint una tipologia seriada (baixos més dos o tres pisos amb una petita escala lateral d'accés; un habitatge per planta amb galeria, on se situaven els serveis d'aigua —un pou— i la comuna pel sistema de pou mort car no hi havia ni aigua corrent ni xarxa de clavegueres).

Tant les places com els carrers solien rebre el nom dels seus promotors, els de llurs familiars o fins i tot els relacionats amb llurs professions. La major part dels promotors eren gent de Barcelona o bé pagesos de Gràcia, els quals cedien els solars un cop parcel·lats a cens emfitèutic amb l'obligació de construir-hi una casa. D'aquesta manera es portaren a terme les urbanitzacions de les places de la Llibertat (1836), del Sol (1840), de l'Orient (1841) —actualment de Rius i Taulet—, i també la del Diamant i la del Nord (1851), que junt amb d'altres posteriors donaren a Gràcia el característic i original traçat urbà que ha servat fins avui.

Els nous mitjans de comunicació afavoriren també el creixement de Gràcia, on arribà el ferrocarril de la línia *Barcelona-Sarrià* el 1863. L'increment demogràfic fou llavors notable, d'un petit nucli de 2.608 habitants el 1825 es passà als 13.548 del 1850 —any en què Gràcia aconseguí la separació administrativa de Barcelona, convertint-se en municipi independent—; cap a finals de segle, aquesta xifra es multiplicà per cinc en assolir els 61.935 habitants el 1897. En alguns sectors de la vila s'assoliren densitats força elevades, equiparables amb les de la ciutat emmurada.

Per altra banda, els serveis i els equipaments urbans s'hi introduïren molt lentament: fins el 1887 no s'endegà una bona xarxa de clavegueres, i encara que el mercat de la Llibertat es bastí el 1840, fins el 1891 no es construí un mercat modern d'estructura metàl·lica, el de la Plaça de la Abaceria, sobre el solar de l'antiga fàbrica *Puigmartí*.

Al llarg del segon terç del segle, Gràcia s'anà configurant paral·lelament com un nucli obrerista i federalista que mantingué postures molt radicals en els conflictes socials i polítics del segle XIX: la vaga obrera de 1854-1856 hi tingué una forta incidència, el 1856 Gràcia fou el darrer nucli

En aquesta pàgina veiem tres exemples de tipologies de cases graciencques del segle XIX (segons Ll. Brau). La primera casa, que correspon a les parcel·lacions més antigues, està bastida sobre un solar de 6 metres de front. Té 10 metres de profunditat edificable i presenta un habitatge per planta. Cada habitatge té una galeria oberta al pati de l'illa de cases, en la que es troben els serveis d'aigua (un pou) i de desaigües (comuna amb pou mort). La coberta és inclinada i amb teules.

El segon tipus de casa, encara que té bàsicament la mateixa estructura que l'anterior, presenta alguns canvis: una alçària superior, més profunditat edificable i el terrat de volta catalana. La distribució interior també ha variat, apareixent-hi un passadís central amb habitacions sense ventilació directa, algunes en forma de sala i alcova.

El tercer tipus està bastit sobre un solar de parcel·la i mitja (9 metres de front) que permet dos habitatges per replà; la profunditat edificable ha augmentat notablement.

que es resistí a Zapatero i el 1870 es destacà durant la *revolta de les lleves*.

La vida associativa a la vila va ser molt intensa i cobrí un ampli ventall d'opcions polítiques i ideològiques: des de les actituds catòliques integristes que mantingueren entitats com els *Lluïsos de Gràcia* i el *Centre Moral i Instructiu*, fundats el 1855 i el 1869, respectivament, fins les obreristes radicals i liberals, passant per cooperatives —entre les quals cal destacar la dels *Teixidors a Mà*, creada el 1876—, corals, així com entitats de tipus cultural o recreatiu (teatres, publicacions periòdiques). Algunes tradicions graciencques del segle passat han perdurat fins avui, com la tradicional festa de Sant Medir o la festa major.

Suggestiments

En aquest moment es disposa d'un cert material didàctic i de planejament sobre el barri de Gràcia que el mestre pot aprofitar per a la seva activitat docent.

A més a més proposem com a complement un itinerari que permeti de reconèixer *in situ* l'evolució de Gràcia al llarg del segle XIX.

Aquest recorregut podria iniciar-se a l'església de Santa Maria de Gràcia o Josepets —a la actual Plaça de Lesseps— i baixar pel carrer Gran fins a Can Trilla (números 177-181), masia a la qual s'entra per un petit carreró, resta de la primitiva funció rural i origen d'una de les primeres urbanitzacions de Gràcia.

A la Plaça Trilla cantonada amb el carrer de Santa Magdalena números 2 i 4 trobem dues cases contemporànies de la urbanització d'aquest sector, i una mica més enllà, en els números 4 i 4 bis del carrer de Trilla, altres dues més senzilles. Si seguim pel carrer d'Astúries arribarem a la Plaça del Diamant, centre d'una altra parcel·lació privada, en la qual es conserven diverses cases d'aquesta època molt fàcils de reconèixer per la data en ferro forjat que figura a la tarja d'escala (vegeu els números 57, 59, 61, 63 i 67 del carrer d'Astúries). Des de la banda de mar de la plaça, al carrer de l'Or, podem apreciar molt bé la trama ortogonal del barri, ja que aquest carrer creua pràcticament tot el barri, veient-se al fons el carrer de Lepant.

A continuació es podrien visitar les places de la Virreina i de la Unificació, les quals conserven, malgrat les transformacions sofertes, el traçat i el caràcter vuitcentista de l'època de llur obertura.

Baixant pel carrer de Torrijos arribarem al de Puigmartí, al bell mig del que fou un dels nuclis fabrils de Gràcia, ja que on ara es troba el mer-

cat d'estructura metàl·lica s'alçà durant més de cinquanta anys (1820-1888) la fàbrica tèxtil de «Puigmartí y Compañía», una de les capdavanteres de la industrialització gracienc, i de la qual resta encara la xemeneia del vapor (carrer de Siracusa número 37).

Les fàbriques i els tallers han anat marxant d'aquesta zona, restant-hi però alguns de llurs edificis, com el de la *Fundició Tipogràfica Neufville*, situada davant del mercat. Per altra banda, al carrer de Sant Lluís encara funciona alguna indústria, com la «Industrial Hornera, S. A.». Prop d'ací al carrer de la Fraternitat resten habitatges obrers de principis del vuit-cents.

Finalment caldria visitar la Plaça de l'Orient o de Rius i Taulet, escenari de la famosa revolta de les lleves l'any 1870, al bell mig de la qual s'alça el famós campanar conegut popularment amb el nom de *La Marieta*, ja que estigué repicant durant tres dies i protagonitzant la resistència de Gràcia contra la lleva de soldats, fins que unes canonades el destruïren. A més a més donà nom a dos setmanaris: *La Campana de Gràcia*, fundat el 1871, i més tard *L'Esquella de la Torratxa*. Es tracta d'una torre de 33,33 metres d'alçària de planta octogonal, alçada sobre un basament de planta quadrada. Construïda amb maons, està decorada amb quatre escuts i un fris de mitjans relleus de temes allegòrics, mitològic o dels signes del Zodíac. Una inscripció recorda la data de la seva construcció, el 1864, essent-ne batlle J. Balasch, la de la seva destrucció i de la restauració el 1882.

En aquesta plaça està emplaçat l'antic ajuntament de Gràcia, actualment seu de la Conselleria del Districte 6, i encara hi trobem habitatges de mitjan segle XIX.

Podríem finir el recorregut baixant pels carrers de Mozart i de Santa Tecla o pel de Santa Teresa fins arribar al carrer de Còrsega, per poder apreciar el contrast entre la trama de l'Eixample Cerdà i la de Gràcia.

Al llarg de la visita caldria observar la situació actual del barri, així com plantejar la necessitat d'una actuació urbanística que en preservi el caràcter tot millorant-hi alhora les condicions d'habitabilitat.

FITXA 85. LES ASSOCIACIONS OBRERES	
23, 45, 61, 70, 83, 130, 135, 139, 163	

Una conseqüència directa del procés industrialitzador és l'aparició d'unes noves relacions de producció, amb la consolidació de la classe obrera industrial, entorn de noves indústries. Aquest és el cas de la indústria tèxtil, fonamentalment cotonera, molt arrelada a Barcelona, a l'entorn de la qual es produeixen els primers conflictes socials. Entre 1827 i 1831 el conflicte de les mides de les peces dels teixits provocà un seguit de queixes individuals i comportà la creació d'una *Comissió Inspectora*, la qual es va caracteritzar per la seva ineficàcia. Aquesta situació féu que els treballadors veiessin en l'associació obrera l'únic suport per a defensar els seus drets davant dels fabricants. Però la prohibició d'associació,

Segells d'algunes associacions obreres del Pla de Barcelona.

Obrers en vaga davant d'un vapor, segons un dibuix de *La Campana de Gràcia*.

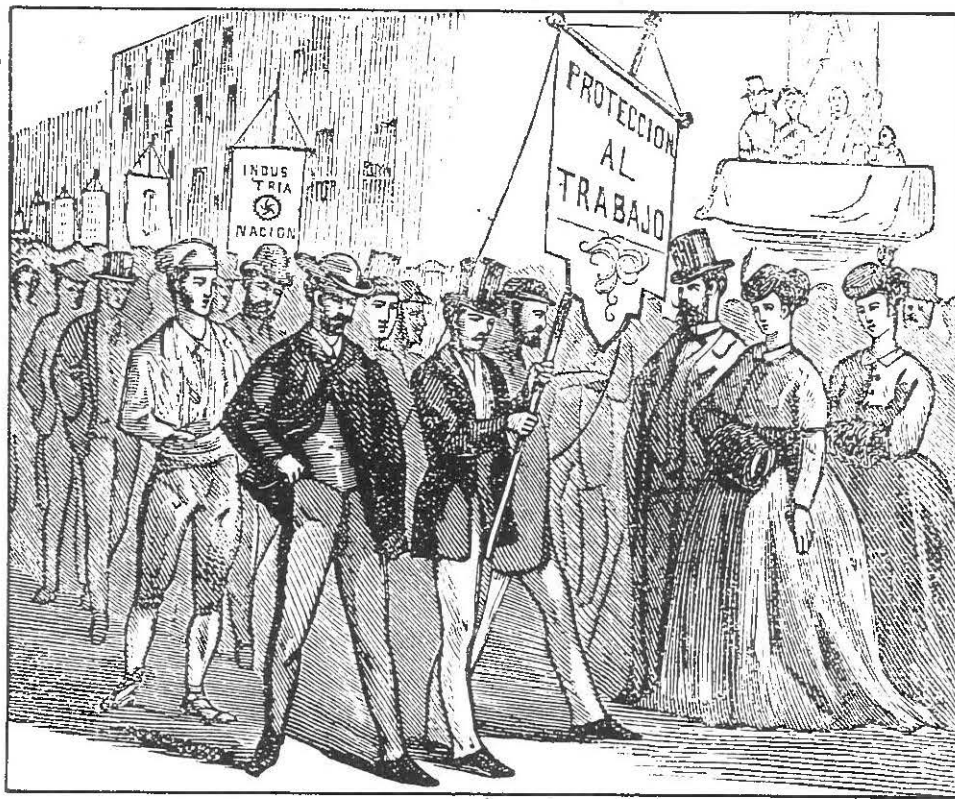
tant per a patrons com per a obrers, per part del govern moderat, constituí un obstacle per a la classe obrera. L'any 1839, una Reial Ordre els serví per a endegar l'embrió del moviment obrer organitzat. Aquesta ordre regulava les societats de socors mutus dels associats en cas de malaltia o bé per a aplegar mancomunadament estalvis per a necessitats futures; així apareixen les primeres societats de socors mutus, algunes de les quals van actuar com a societats de resistència i defensores dels interessos de classe davant la patronal. El 10 de maig del 1840 sorgeix la primera associació obrera catalana: *La Societat de Protecció Mútua de Teixidors de Barcelona*, tolerada i reconeguda per les autoritats barcelonines entre 1840 i 1843. Durant aquest trienni s'intentà organitzar i aplegar els obrers de diversos rams de producció entorn d'una junta central, i també començaren a funcionar a Barcelona els jurats mixtes de patrons i obrers.

La vitalitat de la *Societat de Teixidors* era un fet. A més de defensar els interessos del grup, va fundar una fàbrica tèxtil, com a cooperativa, amb l'ajut econòmic de l'Ajuntament, al carrer de Sant Pau. Tanmateix aquesta empenta obrera no va agradar a la Comissió de Fàbriques ni al govern de Madrid, el qual va ordenar la dissolució de les associacions obreres. Però les pressions de la Societat, juntament amb el recolzament del municipi, van fer que els representants que van anar a Madrid assolissin

que es reconeguessin les associacions sempre que no intervinguessin política.

Però la situació política del moment (novembre de 1842: revolta popular de caire republicà; bombardeig de Barcelona per ordre d'Espartero; nou capità general molt més intransigent; tardor de 1843: la Jamància) comportà la dissolució de les societats obreres.

Així s'entrà en una etapa de clandestinitat que es perllongà durant tot el període moderat (1844-1854). Aquesta nova situació serà una de les característiques del moviment obrer durant tot el segle XIX, això és, alternança entre etapes de legalització sota govern progressistes i etapes de clandestinitat sota governs moderats. Ara bé, aquesta clandestinitat era força activa, com ho demostra que quatre mesos abans de la caiguda dels moderats, el mes de març de 1854, ja es va produir la primera vaga general. Els treballadors de «La España Industrial» no volgueren que altres ocupessin els telers que havien fet desocupar, i l'autoritat va intervenir, abandonant llavors tothom la fàbrica. La resta de telers mecànics de Barcelona i de Catalunya també van parar després que fossin detinguts uns 50 treba-

Manifestació obrera demanant protecció al treball.

lladors. La vaga va acabar el mes d'abril. Els obrers lliuraren un escrit al capità general, fent-li veure la necessitat de l'associació d'ajuda mútua i representativa, així com que les relacions industrials no depenguessin de l'arbitri de l'autoritat, ans al contrari, que fossin regulades per la llei i, finalment, la necessitat de crear un jurat imparcial que apliqués les normes jurídiques. A finals de maig, una Reial Ordre va aprovar les bases d'un jurat especial per a la reglamentació interna dels establiments fabrils i les associacions obreres. Al mes següent s'inicià el bienni progressista i, amb ell, una etapa de revísculament i legalització del moviment obrer, durant la qual es va produir a Barcelona i a tot Catalunya el conflicte de les selfactines (màquines selfactines que simplificaven el treball), conflicte que es pot considerar com el darrer acte de lluita violenta de l'obrer català contra les màquines.

Aquest odi a la maquinització rep el nom de *Luddisme* i es generalitzà per tots els països en fase d'industrialització. El fenomen és comprensible ja que la introducció de les noves màquines comportava el trencament amb el sistema de treball anterior: molts homes es van veure abocats a l'atur forçós, substituint la seva professionalitat per treball de dones i nens pagats amb salaris molt inferiors; també va comportar la decadència del treball a domicili i la concentració dels treballadors a les grans fàbriques, amb el consegüent enfonsament de les economies artesanes tant a la ciutat com el camp. El conflicte de les selfactines, juntament amb l'epidèmia de còlera, foren els dos problemes més importants amb què topà el nou govern progressista a Barcelona.

També en aquest període els obrers barcelonins reberen la influència del socialisme utòpic, mitjançant una representació de l'escola de Cabet a través de *La Fraternitat*, òrgan de premsa dirigit per Narcís Monturiol.

Suggeriments

No resta pràcticament cap edifici dels que foren seu de les primeres associacions obreres. El mestre pot recórrer al treball amb textos extrets de publicacions de l'època que pot trobar-se amb facilitat a les obres de Benet i Martí, i de Huertas Claveria esmentades a la bibliografia.

FITXA 86. MUSEU MARÍTIM. ELS VAIXELLS A VAPOR. L'«ICTÍNEO»		 106, 117, 118, 20	
ADREÇA PLAÇA PORTA DE LA PAU, 1	 318-32-45	 De 10 a 13,30 h De 16 a 18,30 h	
 PREUS ESPECIALS PER ESTUDIANTS GRATUÏTA PER ESCOLES			

Les millores aplicades a la màquina de vapor i l'aplicació d'aquestes al món del transport va revolucionar les comunicacions terrestres i marítimes. Paral·lelament als èxits del ferrocarril, els vaixells a vapor també guanyaven terreny arreu enfront dels velers.

L'any 1836 es construí als tallers «Nuevo Vulcano» de la Barceloneta «El Delfín», el primer vaixell a vapor de l'Estat. La construcció d'aquest tipus de vaixell augmentà progressivament, i les més importants empreses que s'hi dedicaren foren «Nuevo Vulcano» i «La Maquinista Terrestre y Marítima». Ben aviat s'obriren línies regulars servides amb vapors: Mallorca, Marsella, Cadis (1845-1850).

A finals del segle XIX la navegació a vela ja havia estat relegada a un paper secundari, provocant llavors la decadència de les drassanes tradicionals. Entre les nombroses companyies modernes de navegació cal destacar la «Transatlántica», fundada per Antoni López i López, Marquès de Comillas, fundada a Cuba en el 1851 i traslladada a Barcelona en el 1881. La «Transatlántica» tenia l'exclusiva dels transports amb les Antilles així com importants línies amb Sudamèrica i Filipines.

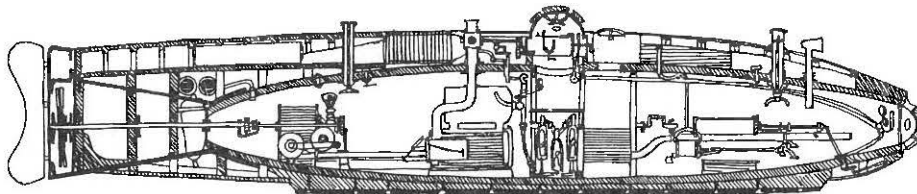
El vaixell a vapor no depenia dels atzars del vent, i unes màquines cada cop més potents li anaren conferint una velocitat de la que no gaudia inicialment. Els bucs podien construir-se amb ferro, de manera que resultaven més grans i més resistents i més fàcils de construir que els complexos i sofisticats velers, per la qual cosa els vaixells de vapor acabarien imposant-s'hi. En un primer moment, l'energia generada a les calderes es transmetia a grans rodes laterals, i més tard es trobaria la manera d'engaltar-la a l'eix o eixos que movien les hèlixs.

Al Museu Marítim podem veure les reproduccions maquetades d'un bon nombre de vaixells a vapor de les darreries del XIX i de principis del XX, aplegades a la *Sala del Marquès de Comillas*. Les reproduccions més interessants són la del «Castilla» (1863), vapor de la «Compañía Catalana de Vapores Transatlánticos», i el vapor-correu «Antonio López» (1883) de la companyia «Transatlántica», del qual hi ha dues maquetes força interessants. Són d'un interès especial una caldera i màquina de vapor de

dos cilindres, autèntica, procedent d'una petita embarcació, la «Ligera» de la J.O.P. (Junta d'Obres del Port). També podem observar a la mateixa sala una màquina de vapor «Boulle Labordière & Cia.», utilitzades més normalment a les barques de bou.

A la *Sala de Pere el Cerimoniós* cal destacar les vitrines dedicades a Monturiol, que recullen diversos documents així com la maqueta de l'«Ictíneo», molt interessant ja que aquest fou el primer vaixell que assolí amb èxit una navegació submarina totalment autònoma de l'exterior. El disseny i creació d'aquest submarí foren obra de l'il·lustre figuerenc Narcís Monturiol (Figueres, 1819 - Sant Martí de Provençals, 1885). Narcís Monturiol va ser un dels homes més extraordinaris de la seva època; la seva inquietud política i la seva febre creadora que el caracteritzaven l'abocaren a una vida dura i alhora original. Les seves activitats polítiques li comportaren exilis i fugides: milità políticament als rengles republicans, fundà diverses publicacions propagandístiques, es relacionà amb els socialistes utòpics —especialment amb els cabetians—, i donà suport a l'expedició que els icarians de Joan Rovira feren a Amèrica per fundar-hi la ciutat igualitària. Practicà la pintura i la impressió i féu diverses invencions mecàniques senzilles, planejà portar a Barcelona les aigües del Ter, inventà un procediment per accelerar la fabricació de paper engomat (durant el breu període republicà s'encarregà de la «Fàbrica Nacional del Sello»). Amb tot, la seva aventura més famosa fou la construcció dels «Ictíneos»; fundà una societat amb alguns amics ampurdanesos i començaren a dissenyar i a construir la nau submarina.

El primer «Ictíneo», avarat a la Barceloneta el 1859, serví per a demostrar que era possible la navegació submarina independentment de l'exterior. El buc de la nau va ésser construït pel mestre d'aixa Josep Missé i la propulsió s'efectuava per hèlixs accionades manualment.

Secció del segon «Ictíneo» dissenyat per N. Monturiol.

El segon «Ictíneo», avarat així mateix a la platja de Barcelona el 1864, seria el primer vaixell a motor que efectués una navegació submarina, a més de ser el primer a gaudir d'un sistema de renovació artificial de l'atmosfera. La construcció del buc la realitzà aquest cop el mestre d'aixa Joan Monjo i Pons; estava construït amb dues parets, entre les quals hi havia els dipòsits de llast que es regulaven amb aire comprimit. Dues màquines de vapor propulsaven les hèlixs; l'una funcionava amb carbó de coc i era per a la navegació de superfície, mentre que l'altra emprava una barreja de zenc, peròxid de manganès i clorat de potassa, substàncies que reaccionaven tot desprenent l'oxigen que generava l'atmosfera artificial.

L'«Ictíneo» realitzà amb èxit les seves immersions enmig del delirant entusiasme popular. Amb tot, aquella feina anà en orris: els polítics, els militars i els empresaris menysprearen l'invent i en cap moment no li donaren suport ni promoció. L'«Ictíneo» va acabar maiament, venut com a ferralla.

Suggestiments

L'aventura de l'«Ictíneo» és força interessant de conèixer i de divulgar, no tant pel seu paper inaugural de la navegació submarina com pel geni i tremp de l'inventor del giny, personatge acumulatiu de totes les contradiccions d'un segle turbulent.

Aquesta visita es pot complementar amb un desplaçament a la Barceloneta, on encara es conserven a plena activitat els edificis i tallers de reparació naval de la *Nova Vulcà* al moll de Llevant, al capdavant del Passeig Nacional, que veieren créixer les primeres generacions dels vapors catalans.

VIII. EL TRAÇAT DE LA NOVA CIUTAT (1859-1888)

15, 18, 23, 36, 37, 38,
39, 40, 41, 59, 61, 63,
73, 84, 85, 96, 130, 133, 136, 138, 140

INTRODUCCIÓ

Durant el bienni progressista (1854-1856) les autoritats de Barcelona aconseguiren definitivament l'autorització per enderrocar la muralla i expandir posteriorment la ciutat pel Pla. Aquesta nova etapa de creixement es realitzà al compàs de la continuada empena industrialitzadora i coincidí amb noves i importants convulsions i transformacions político-socials.

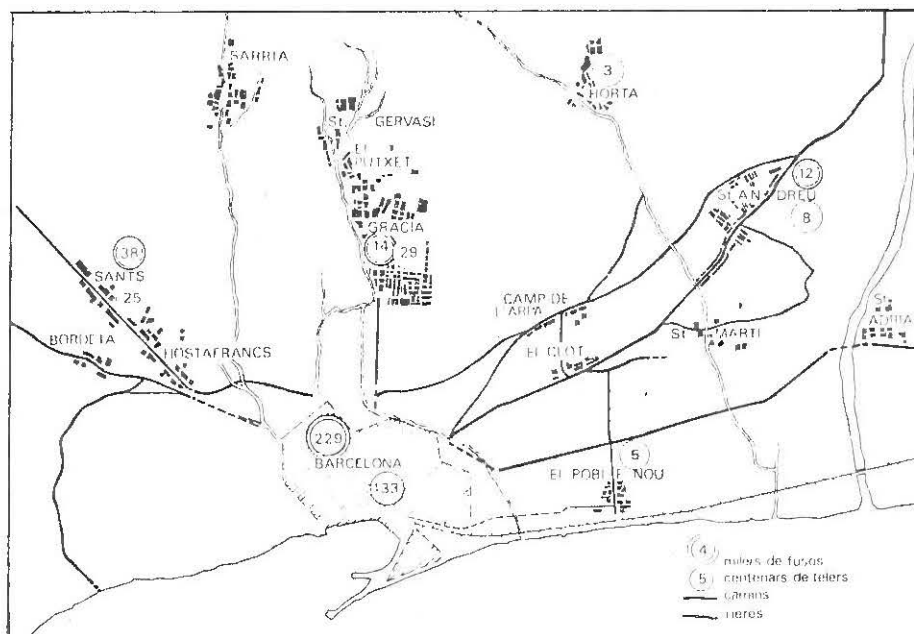
Quan els moderats van tornar al poder, l'any 1856, repregueren la política uniformitzadora i centralista. La burgesia catalana, bandejada del control de l'Estat, intentà pressionar directament o indirecta per tal d'aconseguir un marc més favorable per als seus interessos. Els industrials confiaven bàsicament en el general Prim, del qual volien fer a la llarga el seu home a Madrid. Tanmateix els burgesos no eren els únics que estaven inquietats, i els obrers també radicalitzaren posicions donant suport als demòcrates i, més a l'esquerra, als primers nuclis socialistes i anarquistes; el sufragi universal, els drets dels treballadors i les millores socials en serien les reivindicacions bàsiques. També es congregaren nombroses conspiracions contra Isabel II, dirigides per progressistes i demòcrates.

La insurrecció republicana que el Noi de les Barraquetes endegà el gener del 1867 fou premonitòria de la propera «revolució». El setembre de 1868, el pronunciament militar iniciat a Cadis —*La Gloriosa*— triomfava en derrotar les tropes isabelines i destronar la pròpia reina. La revolta fou de seguida secundada a Barcelona i a les grans ciutats del Principat; arreu es formaren *Juntes Revolucionàries*, la major part de les quals amb majoria republicana. A Barcelona, la *Junta Revolucionària* suprimí les lletres, els consums i els mossos d'esquadra, iniciant-se l'enderrocament de la Ciutadella i organitzant-se una nova milícia urbana, els *Voluntaris de la Llibertat* («sipaïos»).

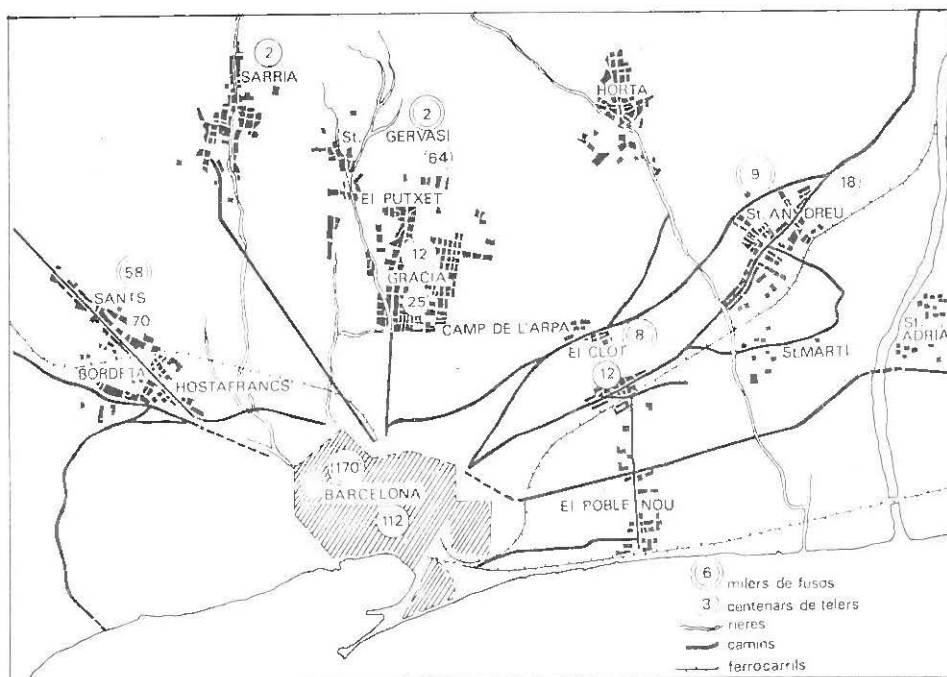
El moviment obrer visqué moments de febril activitat, i el desembre de 1868 un congrés obrer convocat a Barcelona es pronunciava per la República Democràtica Federal. Els republicans federals organitzaren un nou partit, en el qual destacaria la figura de Pi i Margall, que gaudí del suport de les classes populars i que guanyà les eleccions parlamentàries del 16 de gener de 1869.

El maig de 1869 es creà el *Centre Federal de les Societats Obreres* de Barcelona i s'adherí a la *Primera Internacional*; poc temps abans, s'havia format el gran sindicat dels obrers mecànics del cotó, la *Federació de les Tres Classes del Vapor*.

Les esperances que la burgesia industrial havia dipositat en la figura de Prim i en el moviment del 1868 aviat s'esvaïren. El govern de Laureà

Distribució de la indústria tèxtil a Barcelona i el Pla cap al 1850 (segons Pau Vila).

Distribució de la indústria tèxtil a Barcelona i el Pla en el 1861 (segons Pau Vila).

Figuerola va promoure una política lliurecanvista (aranzel del 1869) que suscità una forta reacció defensiva a Barcelona. Pocs dies després de la creació del *Foment de la Producció Nacional*, una gran manifestació de protesta contra el lliurecanvisme aplegà patrons i obrers en el rebuig a la política de Madrid.

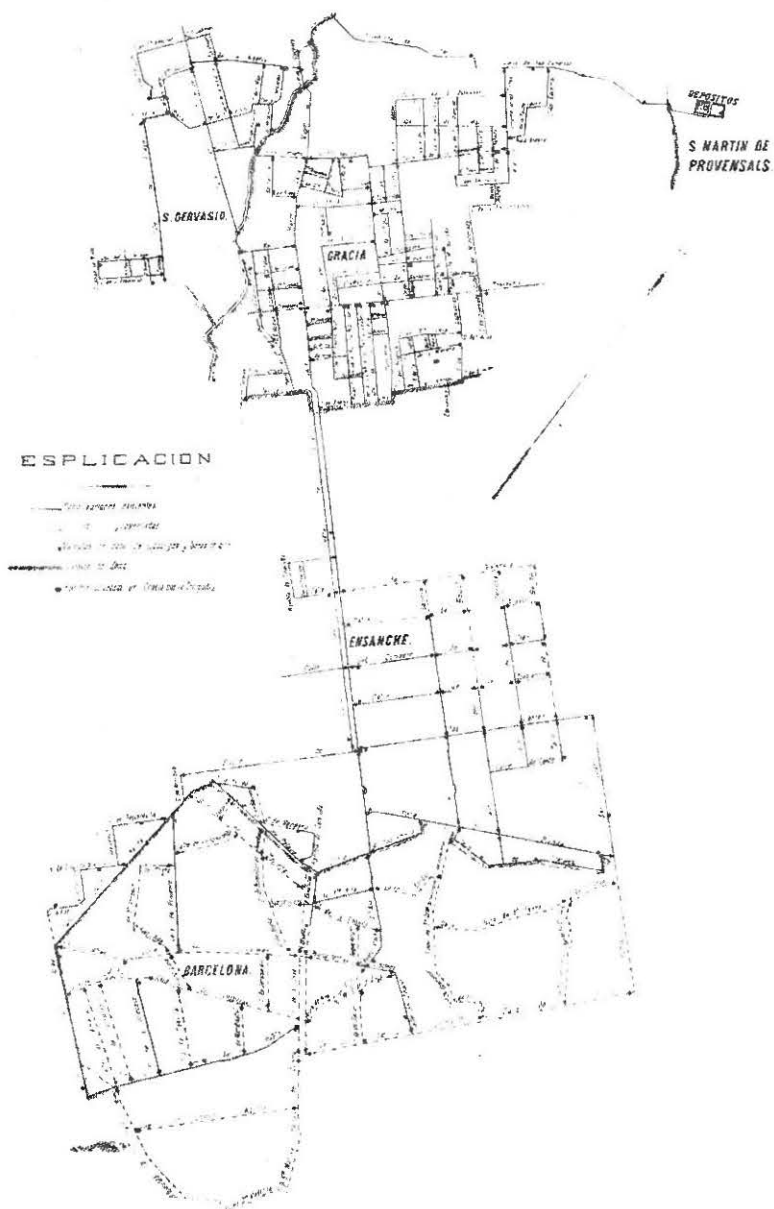
La constitució monàrquica i centralista que preparava el nou Parlament provocà pel setembre de 1869 una insurrecció federalista a tot el Principat. L'estat de setge fou declarat a Barcelona i les tropes governamentals aconseguiren de desarmar la milícia i substituïren l'Ajuntament republicà per un de liberal. Això no obstant, l'intent per part del govern de reinstaurar les lleves desencadenà novament, el març de 1870, una important revolta federal i republicana a Sants, Sant Martí de Provençals, Sant Andreu i Gràcia, que no pogué ésser dominada sinó després de ferotges combats i del bombardeig d'aquesta darrera vila.

Aqueix mateix any es reuní a Barcelona el *Primer Congrés Obrer Espanyol*, manifestació de la voluntat dels proletaris catalans d'esdevenir capdavanters del conjunt del moviment obrer d'arreu de l'Estat i de dirigir-lo. En aquest congrés començà a manifestar-se el domini progressiu dels anarquistes al si de les organitzacions obreres, els quals preconitzaven la independència formal de les organitzacions sindicals en relació amb els instruments de lluita política. Altrament, la revolta obrera es perllongà amb nombroses vagues (com la de la fàbrica Batlló), la creació de la *Unió dels Obrers Manufacturers* i els aldarulls promoguts contra l'alcalde de Barcelona, Soler i Mates, que hagué de dimitir després d'haver ordenat disparar contra la multitud. Però l'elecció com a rei d'Amadeu de Savoia i l'eufòria econòmica esmorteïren el caràcter de les protestes.

Dos fets importants, l'assassinat del general Prim i l'abdicació d'Amadeu de Savoia, desembocaren en la proclamació de la Primera República, l'any 1872. La Diputació de Barcelona, sense esperar l'estructuració de l'Estat Federal, actuà decididament tot assumint el comandament de l'exèrcit. Més tard, el 21 de febrer del 1873, les tropes esperonades pel dirigent republicà i líder de l'A.I.T. (*Associació Internacional de Treballadors, Primera Internacional*) Baldomer Lostau, acudiren a la Plaça de Sant Jaume cofats amb barretines vermelles i exigint la proclamació de l'Estat Català; un cop dissolta l'assemblea nacional de Madrid i convocades les Corts constituents, els republicans extremistes i els internacionalistes de l'A.I.T. proclamaren l'Estat Català el dia 8 de març d'aquell any, però els republicans moderats aconseguiren que es fessin enrera en el seu propòsit.

La legalitat republicana del president Estantislau Figueres hagué de fer front a la creixent i nova revolta carlina, molt aguditzada a la muntanya catalana, alhora que els obrers radicalitzaven les seves posicions i assajaven intents de revolució social amb l'ocupació de l'Ajuntament de Barcelona i la vaga general del 12 de juliol. Tanmateix la *Junta de Salvació i Defensa de Catalunya*, amb el suport del cos armat de *Voluntaris de la República*, pogué mantenir al capdavant la legalitat republicana. Per la seva

COMPANIA DE AGUAS DE BARCELONA (AGUAS DE DOS RIOS) SOCIEDAD ANONIMA BELGA
PLANO GENERAL DE LA DISTRIBUCION

Xarxa de servei de la Companyia d'Aigües de Barcelona cap a l'any 1875. Les canalitzacions ja segueixen el traçat dels carrers, abastant Gràcia i gran part de la Ciutat Vella, mentre que no incideix gaire a l'Eixample. (Font: I.M.H.).

banda la burgesia catalana, absent al llarg de tot el procés, contemplà aterrida la dinàmica dels esdeveniments i es limità a recolzar els republicans moderats enfront dels extremistes i obreristes.

El cop d'estat del general Pavia enderrocà la República el gener de 1874, i el general Martínez Campos destituí, amb una gran concentració de tropes, el governador civil i els ajuntaments republicans alhora que desarmava la milícia; Rius i Taulet fou designat llavors, amb el vist i plau de la burgesia barcelonina, batlle de la ciutat. La classe obrera respongué al seu torn amb una vaga general, plantant barricades per tota la ciutat i enfrontant-se amb l'exèrcit al voltant de les fàbriques de Sants, el combat definitiu es donà a Sarrià on els obrers i els republicans van ser vençuts.

La Restauració canovista de la monarquia en la persona d'Alfons XII comportà un nou període de conservadorisme social i d'hegemonia de les classes dominants espanyoles, conjuminat amb una àmplia repressió del moviment obrer i federal. La burgesia catalana continuà marginada del poder central, però amb la «pau» social garantida per l'exèrcit pogué ampliar els marges d'explotació i de desenrotllament industrial.

Entre 1875 i 1882 es visqué un període d'extraordinària prosperitat conegut amb el nom de «la Febre d'Or», caracteritzat per un gran desenvolupament dels negocis i de les indústries tèxtils, metallúrgica i química. Aquesta eufòria s'estroncà amb els aranzels lliurecanvistes del 1882, que feren reaccionar la burgesia constituint la *Cambra de Comerç* (1886), hereva de la *Junta de Comerç*, i demostrant al capdavant el seu vigor econòmic i organitzador en la culminació que representà l'*Exposició Universal de 1888*.

No obstant això, la gran efervescència econòmica i el desenrotllament continuat de la indústria no provocaren la creació de cap opció política que defensés els interessos específics de la burgesia industrial. Semblava, doncs, que aquesta renunciava definitivament a participar en la direcció de l'Estat i que en tenia prou amb l' statu quo de què gaudia i amb el respecte que Madrid li professava; podia disposar sense gaires problemes del mercat nacional i colonial mentre que l'exèrcit garantia plenament l'ordre social i la seva hegemonia com a classe al si del Principat. Fou molt més tard, amb motiu de la pèrdua dels mercats colonials, que les contradiccions polítiques dels industrials esclataren.

Amb tot, durant la Restauració aparegueren nombrosos grups regionalistes i nacionalistes, amb un marcat caire interclassista, on es forjaren els futurs polítics de la *Lliga*.

En el terreny exclusivament cultural, la burgesia industrial, fortament castellanitzada a diferència de les classes populars, inicià una lleu obertura envers els fenòmens culturals de caire nacionalista i romàntic. A conseqüència de la crispació nacionalista sobrevinguda arran de la Guerra del Francès, i sintonitzant amb els moviments romàntics que es donaven arreu d'Europa, es produí un important procés d'eclosió cultural a Catalunya, singularment dins el camp de la literatura; Jacint Verdaguer, Narcís Oller, Àngel Guimerà, Joaquim Rubió i Ors, etc., serien alguns dels autors més

importants, amb fortes connotacions populars en alguns casos, d'aquest esclat literari anomenat «Renaixença», fenomen que al capdavant intentaria capitalitzar la burgesia.

Dins el camp estrictament ideològic burgès destacà la figura de Mañé i Flaquer, portaveu dels interessos dels industrials, que s'expressà a través de les planes del *Diario de Barcelona*. Pel que fa al conservadorisme rural, un cop acabades les carlinades orientà la seva ideologia a través de Torres i Bages, amb un cert contingut nacionalista tradicionalista que confluiria a la fi amb la burgesia conservadora barcelonina.

Al seu torn, les classes populars experimentaren un continuat retrocés polític durant el període de la Restauració. El republicanisme, força desgastat arran de l'experiència de 1872, es replegà, sobretot tenint en compte les condicions extraordinàriament dures que la Restauració li imposà. El poder restava a les mans dels cacics i els conservadors, que regulaven el govern a través d'un torn pacífic entre conservadors i liberals, mentre manipulaven o falsejaven les eleccions. Aquesta devaluació del sufragi i de la «democràcia» en general foren en darrer terme l'origen del desencís dels obrers catalans quant a la política, i cercarien llavors solucions al marge del sistema, veient cada cop més en l'anarquisme un mitjà de lluita eficaç.

A nivell sindical també es registraren divisions i retrocessos, i aquest moviment no es recompongué fins l'any 1881 en què es creà a Barcelona la *Federació de Treballadors de la Regió Espanyola*, de tendència anarquitzant. Al mateix temps, *Les Tres Classes del Vapor* continuà predominant dins el sector cotoner, mentre que els intents per implantar la *Unió General de Treballadors*, creada a Barcelona el 1888 i molt vinculada amb el *Partit Socialista Obrer Espanyol*, no reixiren.

Dins del camp pròpiament popular destacà la persona d'Anselm Clavé, que des del 1858 expandí la música coral entre les masses obreres. Així mateix aparegueren els primers diaris federalistes barcelonins: *La Vanguardia*, *El Estado Catalán*, *Diari Català*, *La Campana de Gràcia* i *L'Esquella de la Torratxa*. Altrament, alguns dels autors de la Renaixença estigueren singularment vinculats amb les masses populars, com ara Serafí Pitarra (Frederic Soler) en el camp teatral. Àngel Guimerà o Jacint Verdaguer (del qual es veia amb simpatia el seu enfrontament amb les jerarquies eclesiàstiques). I ja dins l'intel·lectualisme republicà sobresortiren Pi i Margall i Valentí Almirall, els màxims teòrics del federalisme.

Paral·lelament es produïen els inicis de l'expansió de la ciutat pel Pla. L'any 1859 s'havia aprovat el Pla d'Eixample d'Ildefons Cerdà, gràcies a un decret reial de Madrid que anul·lava el concurs convocat per l'Ajuntament de Barcelona i que havia guanyat Antoni Rovira i Trias, en favor de Cerdà, la qual cosa provocà un desconcert i una indignació entre les classes benestants barcelonines, que veien en el Pla de Cerdà un perill per a l'especulació i una manca de previsió de les funcions polítiques de la ciutat.

Durant aquest període el territori extramurs de la ciutat es poblà

molt poc. De fet, es calcula que tan sols 100 de les 1.600 hectàrees previstes foren urbanitzades entre 1860 i 1880. Alguns dels factors, entre altres, que dificultaren la construcció de l'Eixample foren la manca d'infraestructura, les restrictives ordenances d'edificació, a més a més de la polèmica suscitada entre els propietaris de terres al Pla de Barcelona i els propietaris de cases a l'interior, amb les seves pressions consegüents sobre l'Ajuntament. Per tant, la característica de l'urbanisme barceloní de la segona meitat del segle XIX fou l'esforç desplegat en la construcció d'infraestructures, en les alineacions i obertures de carrers i en l'elaboració de projectes de sanejament que contribuïssin a preparar el nou sòl urbà necessari per a l'expansió cap a l'Eixample.

Al mateix temps s'anaren desenvolupant les grans companyies monopolístiques de serveis urbans: l'abastament d'aigües, amb la constitució el 1882 de la *Societat General d'Aigües de Barcelona* a resultes de la fusió d'altres de mitjanes i petites; s'unificà l'explotació de diversos cabals d'aigües (mines i pous de diferents indrets del Pla), alhora que es multiplicaven els esforços per a aconseguir noves fonts d'abastament, com ara l'aprofitament de les aigües subàlvies del Besòs i, sobretot, la captació d'aigües de la riera d'Argentona, que es portaven des de Dosrius a Barcelona, on a partir del dipòsit central de Sant Andreu es distribuïa per diverses zones de la ciutat. Per altra banda, també es va constituir l'any 1843 la Catalana de Gas, i a partir de 1870, foren creades les companyies que explotaven el servei de tramvies, primer amb tracció animal i després amb vapor, entre Barcelona i les seves rodalies. Tot plegat permeté d'assegurar el funcionament de la moderna urbs barcelonina.

L'eufòria industrial de Barcelona i del Pla vingué acompanyada en general per una millora espectacular de les vies de comunicació, palesada en l'obertura o l'acabament de diverses línies ferroviàries. Així mateix, es detectà una proliferació de companyies navilieres que, igual com les banques en expansió, emplaçaren les seves seus i locals als indrets més centrals de la ciutat.

Al mateix temps el creixement humà del municipi barceloní fou molt important, ja que passà de 189.948 habitants l'any 1860 a 272.481 el 1887, malgrat les dues epidèmies de còlera (1854 i 1865) i la de febre groga (1872), que hi produïren un nombre considerable de víctimes. Tanmateix l'augment demogràfic es concentrà majoritàriament dins la ciutat emmurada, als dos suburbis extramurs —Hostafrancs i la Barceloneta— i ja des del 1864 també al Poble Sec i a les Hortes de Sant Beltran.

La Barceloneta conservà les seves activitats mecano-siderúrgiques: els tallers «Alexandre» desaparegueren però la «Maquinista» s'amplià, i juntament amb «Nuevo Vulcano», «Ciervo i Cia» (construcció de gasòmetres, cuines econòmiques, etc.) i «Escuder» (màquines de cosir) en foren les empreses més destacables. El barri marítim augmentà en quasi 3.000 persones la seva població, produint-s'hi un important creixement en alçada i densificació perquè ja no era possible l'expansió horitzontal del barri.

Hostafrancs passà de 2.000 habitants l'any 1851 a vora de 15.000 el

1898; s'hi installaren fàbriques i s'hi bastiren més cases per tal d'acollir els immigrants procedents de les comarques de l'interior de Catalunya, del País Valencià i de l'Aragó.

El poblament a l'Eixample projectat, només es produí als indrets més propers a les muralles —barri de Sant Antoni—, a l'eix del Passeig de Gràcia i al Passeig de Sant Joan, així com als voltants de la fàbrica Batlló.

Durant aquest període ni la ciutat vella ni el Raval no experimentaren canvis considerables; per contra, el procés de densificació continuà als barris obrers del Raval i de Sant Pere. També cal assenyalar la progressiva desaparició del ram del cotó dels barris de Ribera i de Sant Pere, restant-hi només com a activitats importants les manufactures de seda. Així, el desplaçament del sector cotoner fou envers el Raval, Sants, Gràcia, Sant Martí i Sant Andreu, i s'hi concentrà; llavors, se'n començaren a instal·lar algunes fàbriques a l'Eixample.

Al Raval, algunes fàbriques obsoletes —com la de Bernardí Martorell— i hortes de convents —com el del Carme i el de Sant Agustí, que encara romanien dempeus— es convertiren en cases de veïns de classes mitjanes (carrers del Notariat, de Mendizábal...). Aquestes operacions, al costat d'altres que s'efectuaren al bell mig de la ciutat vella, com ara l'obertura dels passatges del Crèdit (1879), del Relotge (1866) i de la Pau, foren les darreres intervencions sobre el teixit de la ciutat emmurada abans que la burgesia es decantés per l'Eixample i hi provés sort.

Finalment, cal esmentar les úniques operacions importants realitzades a Barcelona entre 1859 i 1888, això és, la conversió de la Ciutadella en un gran parc, la reordenació i l'arranjament de l'àrea del Born i l'enderrocament de la muralla i de la Porta de Mar, les dues primeres possibilitats per la cessió de la Ciutadella a Barcelona, i la tercera a causa de la perllongació del port devers el sud-oest un cop les muralles perderen llur funció defensiva. Fet i fet, l'*Exposició Universal de Barcelona* de 1888 impulsà l'acabament de tots aquests projectes. Amb tot, el tret més característic d'aquest període fou la veritable expansió humana i urbana dels municipis del Pla propers a Barcelona, sobretot dels que conformaren partint d'una base econòmica fabril el primer cinturó industrial i obrer de la història de l'aglomeració barcelonina. Per tant, no és estrany que les xifres més fortes de creixement absolut i relatiu es donin als tres municipis industrials del Pla, Gràcia, Sants i Sant Martí de Provençals concretament, els quals esdevingueren veritables suburbis de la ciutat de Barcelona i on es concentrà, al costat de les instal·lacions fabrils, la força de treball que a partir del darrer terç del segle XIX començà a arribar-hi composta per valencians i aragonesos.

Gràcia augmentà en 25.000 persones el seu cens de població, urbanitzant-se bona part del seu terme fins que es soldà amb Barcelona.

Sants cresqué al seu torn en unes 12.000 persones entre 1860 i 1887, i s'hi installaren noves fàbriques tèxtils («Batlló», el 1880; «Bertran y Serra» cap al 1840) que amb les de productes químics («Cros») i d'altres bò-

biles i rajoleríes accentuaren la seva funció industrial, la qual cosa també hi comportà la urbanització de noves barriades.

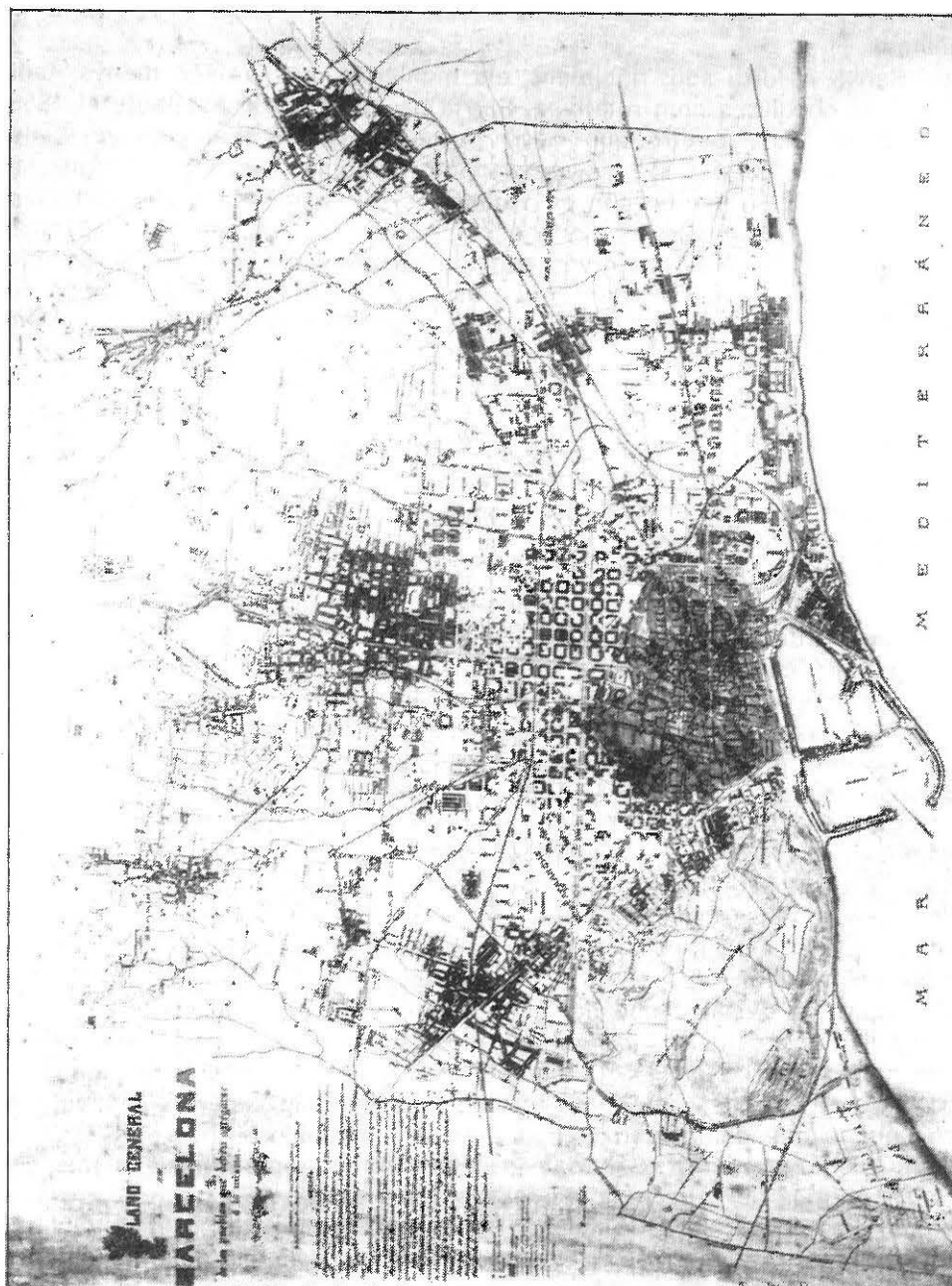
Sant Martí de Provençals, que era el segon municipi del Pla pel seu nombre d'habitants, després de Gràcia, quadruplicà aquesta xifra entre 1860 i 1887, cosa que significava, en termes reals, 24.000 persones. Hom l'anomenà «el Manchester català» per la importància de les seves instal·lacions tèxtils, a les quals s'uniren d'altres siderometal·lúrgiques, com «Can Girona» (actualment «Macosa»), instal·lada al Poble Nou el 1880, i també les alimentàries com les tradicionals farineres. Cap al darrer terç del segle XIX tots els barris de Sant Martí registraren un important creixement urbà, sobretot el Poble Nou, configurat entorn del Passeig del Triomf o la Rambla del Poble Nou.

Pel que fa a Sant Andreu, durant aquest període mantingué un creixement més moderat que els altres tres grans municipis esmentats, puix que només augmentà la seva població en uns 4.000 habitants entre 1860 i 1887, la qual cosa confirma el manteniment del seu caràcter agrícola i un alentiment de la funció industrial que havia començat a desenvolupar a mitjan segle.

Per altra banda dos municipis, Les Corts i Sant Gervasi, destaquen per llur creixement absolut i relatiu, i, si bé durant l'etapa anterior havien romàs al marge del procés urbanitzador, rebran al llarg de la segona meitat del segle una forta empenta constructora. Les Corts quintuplicà la seva població, passant de 828 habitants el 1860 a 4.811 el 1887. Els menestrals i petits fabricants —llevat de la instal·lació gairebé episòdica de la fàbrica de teixits dels Batlló el 1868, a tocar ja de l'Eixample—, juntament amb les rajoleríes i les masies, en configuraren la base econòmica; cap al 1870, la instal·lació de grans centres assistencials —*Sant Joan de Déu* (1881), *Institut Frenopàtic* (1870), les *Monges del Bon Consell* (1872), les *Monges Hospitalàries* (1883) i la *Maternitat* (1885)— o bé d'ensenyament —les *Monges del Loreto* (1870) i les *Carmelites Calçades* (1885)—, donaren a Les Corts una nova funció.

Sant Gervasi, que augmentà la seva població entre 1860 i 1887 en 6.000 persones, degué el seu creixement a la funció residencial que desenvolupava, en la qual tingueren molt a veure tant els propietaris rurals —Gal·vany, Santaló— com alguns burgesos barcelonins, com ara l'industrial Ferran Puig (veritable creador del barri del Putxet), i àdhuc estrangers, com Craywinckel. Des de mitjan segle XIX s'hi començaren a bastir cases d'estiueig per a classes mitjanes i altes, i també grans cases de resi-

→
Plànol general de Barcelona en el 1890. S'aprecia molt bé l'estat de la construcció de l'Eixample, centrada entre el Passeig de Gràcia i el de Sant Joan, i com aquestes primeres construccions desvirtuaren les propostes de Cerdà. Diverses illes ja s'han bastit pels quatre costats en forma d'illa tancada; al mateix temps que els grans equipaments perifèrics (Gran Parc del Besòs, Hipòdrom) i els parcs i zones d'equipaments veïnals hi han desaparegut. El gran creixement dels pobles de les rodalies els ha fusionat amb Barcelona, mentre que la urbanització del peu de Montjuïc, el Poble Sec, és ja un fet. (Font: I.M.H.).

dència permanent com la del Marquès de Casa Brusi i hom diu que el mateix general Prim. També d'ençà de 1860 s'hi installaren comunitats religioses dedicades a l'ensenyament (mercenàries, dames negres, tere-sianes).

Sarrià i Horta són, finalment, els municipis que creixen menys, tant en xifres absolutes com relatives. Sarrià passà de 4.200 habitants el 1860 a 4.630 el 1887, mentre que Horta passà, entre els mateixos anys, de 2.772 a 3.437. De fet, les seves respectives poblacions es mantingueren gairebé estables, per bé que en ambdós casos la menestralia i la funció residencial i d'estiueig continuà essent important, afegint-s'hi una altra de nova: la instal·lació de grans convents d'ordes sovint estrangeres que es dedicaven a l'ensenyament i que es veieren afavorides per l'onada de religiositat de la Restauració. A Sarrià s'establiren, a més dels caputxins que ja hi eren des del segle XV, els salesians, els escolapis i els jesuïtes. Per altra banda, a Horta van a raure a partir del 1888 les *Dominiques de l'Anunciata* —d'origen belga— al mateix temps que el gran i modern *Institut Mental de la Santa Creu* —a cavall entre Sant Andreu i Horta— que es començà a construir el 1885 i del qual només resta actualment una part, ja que els seus jardins desaparegueren amb la febre especuladora de la segona meitat del nostre segle.

Al llarg del segle XIX, els pobles del Pla organitzaren els seus respectius aparells de poder local, dominats pels terratinents i la incipient menestralia de vegades i també per la burgesia barcelonina en altres casos. S'hi intentà controlar el caos de creixement del període anterior, i amb aquesta finalitat hom establí a les acaballes del segle, gairebé a la totalitat d'aquests municipis, un seguit d'ordenances d'edificació així com normes molt primàries de planejament, que sovint es contradeïen amb les disposicions del Pla Cerdà i que constantment eren contestades pels propietaris del sòl. Al mateix temps, els municipis foren dotats de nous edificis d'equipaments —esglésies, mercats, seus d'Ajuntaments, etc.— i s'hi dugueren a terme projectes de sanejament i d'abastament d'aigües per tal de resoldre els principals problemes de funcionament urbà. Fet i fet, no cal dir que en alguns casos els resultats no foren massa bons, fins al punt que alguns municipis patien situacions extremes quant a infraestructures i sanejament. A tall d'anècdota significativa, quan algú anomenava Sant Martí el *Manchester català* ho feia tant per la seva potència tèxtil com per les deplorables condicions urbanístiques i socials d'aquest municipi.

Per altra banda, gairebé en tots aquests municipis, però especialment en aquells que comptaven amb una important població obrera —Gràcia, Sants, Sant Martí i Sant Andreu—, s'hi anaren configurant moviments socials i polítics de caire radical i federalista a càrrec dels botiguers, petits propietaris de terres i de tallers i menestrals al mateix temps que un proletariat cada cop més radicalitzat dins els rengles dels moviments socialistes i anarquistes. Tot això es manifestà amb la creació de nombroses associacions obreres, de cooperatives de consum i producció, juntament amb centres polítics com els ateneus republicans o els centres ra-

dicals i les societats i entitats de caire cultural i d'esbarjo, així com les corals inspirades per Anselm Clavé. Així mateix, hi trobem un nombre important de publicacions periòdiques que foren els portaveus dels grups més sensibilitzats. Per tant, no és gens estrany que nuclis com Gràcia, Sants o Sant Martí participin activament en els congressos obrers de finals del segle XIX ni que les revoltes populars —insurrecció de les lleves— hi tinguin un ressò important.

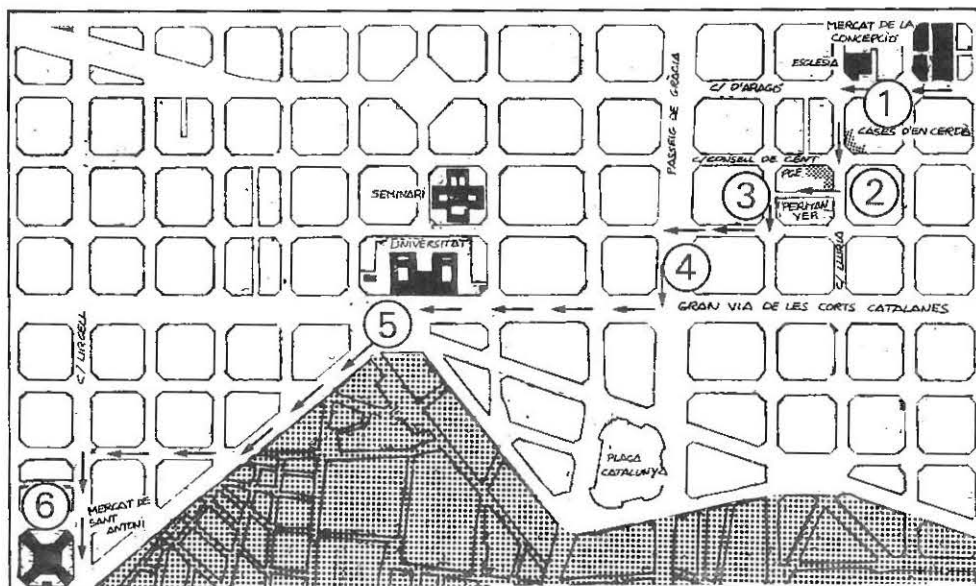
La vespra de llur incorporació a Barcelona, els pobles del Pla, aplegaven una població tan nombrosa com la de l'urbs barcelonina, la qual cosa constitueix una bona mostra de llur potencial econòmic i social.

VIII. ITINERARI A

L'EIXAMPLE

M. L. 4, 3
B. 43, 44, 45, 47,
39, 5, 54

Malgrat que el Pla Cerdà fou aprovat el 1859, no es dugué a la pràctica fins molt més tard. De fet, al llarg del segle XIX només es començaren a urbanitzar dos o tres indrets, mentre que la resta mantenia el seu caràcter rural.

Les primeres construccions extramurs foren alçades als voltants de les Rondes —antics camins de muralla—, creant-s'hi els nuclis de Sant Antoni i de la part baixa del Passeig de Sant Joan; però fou sobretot en el sector limitat pels carrers de Girona, d'Aragó, el Passeig de Gràcia i la Gran Via on es construïren entre 1860 i 1870 diverses cases que conformaren illes. Aquestes primeres construccions, en algunes de les quals participà el mateix Cerdà, sembla que s'acostaven força a les propostes de l'autor del Pla d'Eixample, i, si més no, assenyalen una primera etapa de la seva urbanització.

Es podria iniciar el recorregut d'aquest itinerari visitant prèviament el Museu d'Història de la Ciutat, on es conserven els plànols originals tan del projecte d'Ildefons Cerdà com el del seu opositor Antoni Rovira i Trias (vegeu fitxa 87). Si aquest desplaçament es considera massa llarg es pot substituir per l'anàlisi de la planimetria publicada (*Atlas de Barcelona*, 2a. edic., plànols números 168 al 171). Després farem cap en una de

les primeres illes que es bastiren a l'Eixample, visitant els voltants del Mercat de la Concepció, situat entre els carrers de Girona, d'Aragó, de València i de Bruc.

1. Mercat i església de la Concepció

Les construccions que envolten el Mercat de la Concepció foren bastides a les acaballes del segle XIX, i corresponen al tipus de cases de veïns per a classes mitjanes i fins i tot més modestes, com per exemple els edificis números 96 i 98 del carrer de Girona i el número 334 del carrer de València, construïts sobre parcelles estretes amb un tipus edificatori semblant al de la casa popular de finals del segle XVIII i principis del XIX. Tot plegat evidencia el caire popular que tingueren algunes de les construccions de l'Eixample en aquesta primera etapa.

D'altra banda, el conjunt format per l'illa del Mercat —amb l'Escola d'E.G.B., el Consell del Districte i l'Escola Superior de Música— i l'illa contigua, ocupada per l'església, és un exemple del que haguessin pogut ésser els nuclis d'equipament a nivell de barri que proposava Cerdà.

El mercat d'estructura metàl·lica, obra d'Antoni Rovira i Trias, fou inaugurat l'any 1888, mentre que l'església i claustre de la Concepció, que formaven part de l'antic convent gòtic de Jonqueres, hi foren traslladats entre 1871 i 1888 des del seu emplaçament original a la plaça d'Urquinaona, afegint-s'hi la torre de la desapareguda església gòtica de Sant Miquel, que estava situada a la Plaça de Sant Jaume.

A continuació anirem a la cruïlla carrer de Llúria amb el de Consell de Cent.

2. Consell de Cent / Llúria: Cases d'en Cerdà

Les cases bastides a les illes que formen la cruïlla de carrers, de la qual hom diu que fou una plaça amb un petit brollador, tenen una gran importància perquè molt probablement siguin les primeres cases de veïns aixecades a l'Eixample (vegeu fitxa 88).

Moltes de les primeres realitzacions foren obres d'empreses urbanitzadores i immobiliàries, com «El Ensanche y la Mejora de Barcelona» o «El Fomento del Ensanche», que era assessorada pel mateix Cerdà. Totes dues empreses treballaren en el sector on ara ens trobem; la primera construï el Passatge de Permanyer, mentre que hom diu que «El Fomento del Ensanche» projectà les anomenades cases d'en Cerdà.

L'elecció d'aquest indret per bastir-hi cases sembla que es derivà, com assenyala Pau Vila, de l'existència d'aigües subàlvies de fàcil captació. Per a l'explotació d'aquestes aigües es crearen societats, alguna de les quals ha arribat fins els nostres dies, com ara el «Manantial de Agua de la Asociación de Propietarios» situat al carrer de Llúria número 56 —en-

front de l'entrada del Passatge de Permanyer—, on encara es pot veure la torre d'elevació al bell mig del pati de l'illa, la qual fou construïda l'any 1867 per Josep Oriol i Mestres. Actualment la torre ha estat inclosa en el catàleg del patrimoni artístic barceloní.

Tanmateix, la xarxa de sanejament no es resolgué fins l'any 1891, quan l'Ajuntament aprovà el Projecte de Sanejament de Pere Garcia i Faria; mentrestant, és probable que s'hi continués utilitzant el sistema tradicional de pous morts.

Continuarem l'itinerari seguint el carrer de Llúria avall per entrar al Passatge de Permanyer.

3. El passatge de Permanyer

Aquest passatge ens ofereix una bella imatge del que hauria estat el paisatge urbà de l'Eixample si s'hagués pogut desenvolupar en el marc d'unes altres condicions socials i econòmiques; a més a més, ens mostra al mateix temps una de les diversitats tipològiques que la trama Cerdà ha permès malgrat l'aparent uniformitat i rigidesa del traçat.

El passatge tingué dues finalitats a l'Eixample: delimitar el territori corresponent a diverses funcions urbanes dins d'una mateixa illa, com és el cas dels passatges paral·lels que divideixen l'illa on es troba el Mercat de la Concepció, o bé per a bastir-hi estructures residencials de baixa alçada, cas del passatge de Permanyer, característic per les seves cases unifamiliars disposades a l'estil anglès amb un petit jardí al davant i de tall orientaltzant projectades per G. Granell l'any 1864. Aquest mateix arquitecte projectà les cases que completen l'illa del Passatge de Permanyer, edificis d'habitatges de baixos i quatre plantes força senzills, una altra mostra de l'arquitectura seriada d'aquesta primera etapa de l'Eixample.

Una mica més enllà, entre els carrers del Consell de Cent i d'Aragó, es troba el passatge de Méndez Vigo, amb cases de tipus palauet; en aquest passatge podem observar com les substitucions que s'hi han fet n'han desvirtuat el projecte original.

Sortirem del Passatge de Permanyer pel carrer de Pau Claris, i pel carrer de la Diputació arribarem fins al Passeig de Gràcia. Durant aquest recorregut cal que ens fixem en l'aprofitament intensiu de l'illa, així com en l'alçada de l'edificació —nombre menor de plantes com més antic és l'edifici— i en els aixecaments realitzats sobre els edificis més baixos.

4. Passeig de Gràcia

Fins a finals del segle XIX i principis del XX el Passeig de Gràcia no adquirí el caràcter que avui té, ja que a mitjan segle XIX era només un passeig on es trobaven els llocs d'esbarjo de la societat barcelonina. Els

Camps Elisis prop de l'actual carrer de València, amb teatre, jardí i cafè campestre s'obriren el 1853; l'any 1864 s'inaugurà el «Prado Catalán», un circ per a funcions eqüestres, i els jardins del Tívoli i el Novetats, prop de la Ronda. Tots aquests indrets desaparegueren progressivament per bastir-hi cases, dels quals només han pervingut alguns noms de carrers, com el Passatge dels Camps Elisis, o algun element, com és el cas de l'entrada del Teatre Espanyol, que encara podem veure entre dues cases d'arquitectura neo-àrab situades als números 24 i 26 del Passeig de Gràcia, mentre que el local de l'antic teatre és ocupat actualment per un garatge.

Aquest espai d'oci freqüentat per la joventut barcelonina de classe alta que volia defugir els espectacles convencionals que oferien els teatres del Liceu o Principal, s'estenia al llarg del Passeig de Gràcia entre el carrer de València i el que avui és la Plaça de Catalunya —aleshores sense urbanitzar. Algun palauet, residència de noble, com el de Sama-Marianao, avui desaparegut, o de burgesos, com el dels Estruch o el dels Gibert, tots dos enderrocats, i el dels Marcet —convertit en el Cinema Comèdia— junt amb algunes cases de veïns completaven el paisatge urbà d'aquest indret.

Seguirem Gran Via enllà fins a la Universitat, observant el traçat rectilini en la perspectiva d'aquest carrer, projectat per Cerdà, i obert el 1883 que uneix el Llobregat amb el Besòs i és actualment un dels més llargs de Barcelona.

5. La Universitat

Aquest edifici, bastit entre 1863 i 1872, enllaça la Barcelona vella amb la *nova ciutat* i emfasitza de bell nou les possibilitats que la trama Cerdà ofereix per bastir edificis públics de grans dimensions mitjançant l'agrupació d'illes (vegeu fitxa 89).

Des de la Universitat, i per la Ronda de Sant Pere i el carrer de Tamarit anirem cap al Mercat de Sant Antoni.

6. Mercat de Sant Antoni

Aquest mercat donà nom a aquesta part de l'Eixample coneguda com l'Eixample o el barri de Sant Antoni, edificat de forma primerenca especialment pels voltants del mercat i de les Rondes de Sant Antoni i Sant Pau. Fet i fet, fou i continua essent un dels sectors més populars de l'Eixample barceloní.

El mercat de Sant Antoni, inaugurat el 1882, d'estructura metàl·lica com el del Born (vegeu fitxa 93), ocupa una illa de l'Eixample i fou ja previst pel Pla d'Il·defons Cerdà. Darrerament ha estat declarat monument històric-artístic.

Després de visitar el mercat val la pena de fer un recorregut pels carrers que l'envolten, ja que no és difícil reconèixer-hi edificis d'habitat-

ges bastits entre 1860 i 1870 que responen en moltes de les seves característiques al tipus d'edifici que hem descrit en parlar de les cases d'en Cerdà (vegeu fitxa 88). Un exemple interessant en aquest sentit és la casa número 30 del carrer del Comte d'Urgell, cantonada amb el de Floridablanca, una casa de veïns per a classes mitjanes que conserva l'estructura i la façana pràcticament intactes. Cal observar en aquest edifici la senzilla galeria amb arcades que soluciona el problema del xamfrà. Altrament les cases del carrer Comte d'Urgell número 14 —cantonada amb Tamarit—, i número 25 en són altres exemples.

FITXA 87. EL PLA CERDÀ		 L.4, 3.					
ADREÇA: M.H.C. VEGUER, S/N.	 M.H.C. 315-1111 315-3053	 GRATUITA PER A ESCOLES					
 De 9 a 14 h. De 15,30 a 20,30 h. (Dilluns matí tancat)	 27, 31, 55, 73, 104, 131, 160, 169, 171, 173 <table data-bbox="861 425 1050 461"><tr><td>4</td><td>11</td><td>12</td><td>14</td><td>17</td></tr></table>	4	11	12	14	17	
4	11	12	14	17			

Després de vint anys de gestions i projectes, la ciutat de Barcelona fou autoritzada l'any 1854 d'enderrocar les muralles que l'envoltaven, i una Reial Ordre del 9 de desembre de 1858 permetia l'Ajuntament d'urbanitzar i d'edificar lliurement l'espai extramurs. Al capdavant, Barcelona deïxava d'ésser una plaça forta i s'hi podia planejar un eixample il·limitat.

L'Ajuntament anomenà una Comissió Especial, composta per set regidors, atorgant-li àmplies facultats per resoldre la qüestió de l'eixample. Aquesta comissió convocà el 1859 un concurs de plànols que no arribà a tenir aplicació, ja que el 7 de juny de 1859, abans que finalitzés el termini de presentació, el Ministeri de Foment donà una Reial Ordre que aprovava el projecte facultatiu de Pla d'Eixample de Barcelona d'Ildefons Cerdà, enginyer de camins, canals i ports que anys enrera havia alçat el plànol topogràfic del Pla de Barcelona i que havia compilat informació demogràfica i urbanística sobre la ciutat.

El Pla d'Eixample d'Ildefons Cerdà —conservat a la Sala XVII del Museu d'Història de la Ciutat i àmpliament reproduït en moltes publicacions— hauria anat acompanyat d'una memòria explicativa que malauradament s'ha perdut. Amb tot, la lectura detallada i l'anàlisi de les característiques del Pla efectuades per diversos autors durant els darrers anys ens permeten d'assenyalar-ne els trets més fonamentals i de deduir els principis socials i àdhuc filosòfics a què responien.

En primer lloc, val a dir que es tractava d'un Eixample il·limitat, estès entre Montjuïc i el riu Besòs, que es fonamentava en un traçat de tipus ortogonal amb carrers de 20 metres d'amplària, orientats en direcció NO-SE en funció de la perpendicular mar-muntanya i en direcció SO-NE paral·lelament a la costa i a la serra de Collcerola.

Els carrers delimitaven illes —Cerdà les anomenà «mançanes» o inter-vies— quadrades amb xamfrà de 113,3 metres de costat, en les quals s'havien de bastir les cases.

Dintre d'aquesta tarma ortogonal i homogènia destacaven dues grans perpendiculars més amples —50 metres—, corresponents a la Gran Via de les Corts Catalanes i al Passeig de Sant Joan actuals, i tres diagonals

també més amples, dues que seguien les línies imaginàries de la Terra —la Meridiana i el Paralel actuals— i la tercera que tallava en diagonal la trama de carrers, que correspon a l'actual Diagonal. D'aquestes avingudes, la Meridiana i la Diagonal s'orienten envers les sortides naturals de la ciutat (Coll de Montcada i Baix Llobregat).

Els encreuaments d'aquestes vies més amples configuraven grans places, com la de Tetuan, a la cruïlla de la Gran Via i el Passeig de Sant Joan, o la de les Glòries, en el punt de confluència de la Diagonal, la Gran Via i la Meridiana, pensada per Cerdà com el centre de la nova ciutat. Altres places menys importants es repartien al llarg de la trama, com la de la cruïlla del carrer d'Urgell —previst amb 70 metres d'amplària— amb la Gran Via, o l'actual Plaça de Letamendi.

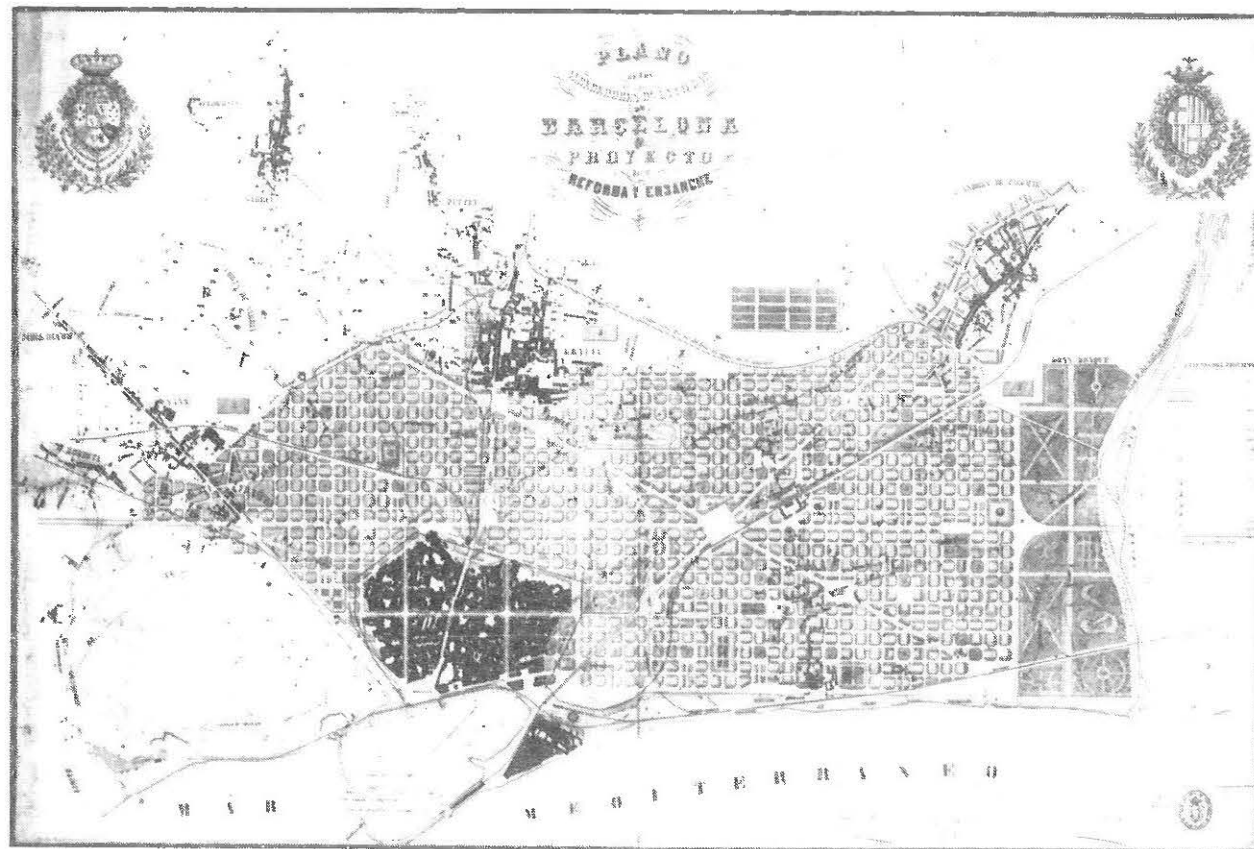
La trama ortogonal de l'Eixample arribarà al casc antic mitjançant la prolongació de tres carrers, dos cap al mar —l'actual de Pau Claris i el carrer de Muntaner, que no arribà a perllongar-se— i l'altre perpendicular a aquests, el qual només fou obert en part i que correspon a l'actual Avinguda de la Catedral.

Cerdà ordenà també l'edificació de les illes només per dues bandes, generalment les oposades però també en algun cas formant-hi un angle; la resta de l'illa restava sense edificar amb jardins o espais lliures. Els edificis tenien una alçada màxima de 16 metres (planta baixa i quatre pisos) i una

Ildefonso Cerdà amb l'uniforme de comandant de la Milícia Nacional de Barcelona, cos que es destacà per la defensa dels drets constitucionals dels ciutadans i pel seu esperit progressista.

ILDEFONSO CERDÀ
1.ª Comandante de Zapadores de M. N. de
BARCELONA

Projecte d'Eixample d'Ildefons Cerdà. Hi destaca la trama igualitària que s'estén uniformement per tot el Pla de Barcelona i la integració de les grans vies de sortida de la ciutat en dos grans eixos —Diagonal i Meridiana— que s'encreuen juntament amb la via paral·lela a la costa —Gran Via— configurant un espai central. Les illes de cases són obertes i alternen amb espais per a equipaments. Els projectes de reforma interior per tal de connectar la nova ciutat amb la vella, així com les solucions per relacionar els pobles del Pla amb la nova trama, són també aportacions importants del Pla Cerdà. (Font: I.M.H.).

profunditat edificable entre els 10 i els 20 metres, la qual cosa permetia bastir edificis assolellats i ventilats ja que totes les estances dels habitatges s'obrien directament al carrer, eliminant-hi per tant els patis interiors de ventilació. Si afegim a tot això l'arbrat dels carrers, de les places i dels interiors de les illes es pot pensar que les edificacions que Cerdà proposà constituïen gairebé una ciutat-jardí.

Per sota d'aquesta rigidesa de trama urbana, la jerarquització del trànsit —en vies particulars i vies transcendents— i la disposició de l'espai edificat determinaven tres grans sectors de 20 per 20 illes. Cada sector es dividia en quatre districtes de 10 per 10 illes i cada districte en quatre barris de 5 per 5 illes. Cada barri devia disposar d'una mena de centre cívica—assenyalats amb una creu al plànol— dotat d'església, guarderia, escola, sales d'asil i d'altres dependències parroquials. Per a cada districte projectà un mercat, així com un parc per a cada sector, a més a més d'un parc-bosc a la vora del riu Besòs i d'un hipòdrom. Dintre de la trama urbana dedicà també espais per a instal·lacions de tipus administratiu i industrial. Altrament, i fora ja del traçat de l'Eixample situava un gran cementiri, tres hospitals i un escorxador.

Totes aquestes previsions mostren la preocupació de Cerdà per ordenar la ciutat com un organisme social i no només com un espai arquitectònic, al mateix temps que la distribució equitativa d'equipaments i de serveis dins d'una trama no jerarquitzada confirmen la seva intenció de crear un espai urbà no segregat i per tant igualitari.

L'aplicació del Pla d'Eixample es féu molt lentament, alhora que s'alteraren la major part de les propostes de Cerdà, de les quals pràcticament només es respectà el traçat viari.

Podem distingir dues etapes en l'endegament del Pla Cerdà: la primera se situa entre 1863 i 1891 i es caracteritza per una reduïda activitat edificatòria, limitada als terrenys situats a l'entorn de la muralla, concretament en el sector comprès entre els carrers d'Aragó, de Llúria, del Consell de Cent i de Pau Claris, a més del Passeig de Gràcia i el de Sant Joan per sota de la Gran Via, i per una certa coherència amb la proposta d'Ildefons Cerdà, sobretot pel que fa a les normes d'edificació (alçària, profunditat edificable, jardins interiors, etc) (vegeu fitxa 88). Dintre d'aquesta primera etapa, l'any 1864, l'escriptor Víctor Balaguer fou encarregat per l'Ajuntament per a rotular els carrers de l'Eixample. Aquest, seguint l'esperit romàntic i nacionalista, els posà noms d'institucions i personatges polítics o culturals vinculats amb la confederació catalano-aragonesa medieval.

Per altra banda la segona etapa, a partir de 1891, es caracteritza per una notable activitat constructora de la qual el modernisme serà la forma arquitectònica d'expressió. En aquesta època, l'expansió de l'Eixample es recolza en unes ordenances que modificaren el contingut del Pla tot i mantenint-hi la trama proposada. De fet, les pressions dels propietaris del sòl aconseguiren de modificar les ordenances de construcció que limitaven l'alçària dels edificis, augmentant-la segons les Ordenances Mu-

Projecte d'eixample d'Antoni Rovira i Trias. Cal destacar-hi l'esquema radial a partir del gran centre urbà. El Fòrum d'Isabel II (aproximadament l'actual Plaça de Catalunya) esdevenia el punt de referència d'aquest model concèntric de ciutat, fortament jerarquitzat amb un centre burgès residencial i una perifèria obrera i industrial.
(Font: I.M.H.).

nicipals del 1891 fins a 23 metres, i la profunditat edificable, que arribà als 28 metres. També es permeté de construir per tots els costats de l'illa, així com al pati interior, fins a una alçada de 4,4 metres. Molts dels espais destinats per Cerdà a centres socials, zones verdes i parcs esdevingueren equipaments de tipus general (escorxador, estació de tramvies, etcètera) o foren edificats. Finalment, la proposta de Cerdà també fou alterada en els pobles del Pla, com Sant Martí i Sant Andreu, que s'urbanitzaren mitjançant parcel·lacions particulars amb carrers estrets que no connectaven amb la trama viària prevista en el Pla d'Eixample, tot i que el propi Cerdà havia fet un lloable esforç per integrar els nuclis de poblament que abraçava la trama ortogonal que havia ideat.

Finalment, cal comparar el Pla de Rovira i Trias, guanyador del Concurs de Plans d'Eixample de 1859, amb el de Cerdà, donada la forta polèmica que aquest tema suscità durant molts anys.

El projecte d'Eixample d'Antoni Rovira i Trias es basava en un traçat radial amb quatre grans eixos que enllaçaven la ciutat antiga amb els pobles del Pla partint del Passeig de Ronda, i dividien la ciutat en cinc sectors. Una gran plaça situada aproximadament sobre l'actual Plaça de Catalunya havia de fer de nexa d'unió entre la ciutat vella i la nova urbs; al contrari que Cerdà, Rovira i Trias mantenia el centre urbà tradicional i el seu eix d'expansió, el Passeig de Gràcia. Els carrers, de 12 metres d'amplària delimitaven unes illes quadrades d'edificació tancada, proposta força diferent a la de Cerdà. El projecte d'A. Rovira traduïa uns criteris de segregació social ja que la nova ciutat debía tenir només una funció residencial per a classes altes i mitges, mentre que la perifèria —els municipis de les rodalies de Barcelona que Rovira deixava al marge del seu projecte— mantenien llur funció fabril i residencial obrera.

En conjunt, el Pla Rovira traspuava un elegant formulisme i mostrava, per damunt de qualsevol altra, una preocupació estètica monumentalista que connectava en certa manera amb els interessos i la mentalitat de la burgesia barcelonina. Per contra, i malgrat les alteracions que se n'han fet, el Pla Cerdà ha demostrat la seva validesa sobretot a causa de l'encertada previsió que tingué aquest arquitecte en relació amb la ciutat futura: l'ampla xarxa viària ha estat capaç de suportar intensitats fortes de trànsit, i l'illa que dissenyà ha confirmat la seva capacitat per a contenir una gran diversitat tant de tipologies residencials (cases entre mitgeres, palauets, grans blocs, etc.) com d'usos (des d'esglésies singulars, com la Sagrada Família, fins a mercats i fàbriques o grans complexos sanitaris).

Suggestiments

Podria ser força interessant treballar amb plànols: noms dels carrers; comparació del plànol de Cerdà amb l'actual de l'Eixample; calcular mesures sobre el plànol (llargària de carrers i superfície d'illes, etc.); diferències entre la trama Cerdà i la trama de la ciutat emmurada i la de barris com Gràcia, Sant Andreu, etcètera.

El material didàctic del Museu d'Història de la Ciutat ens ofereix alguns exemples.

FITXA 88. LES CASES D'EN CERDÀ		 M. L. 4, 3 B. 45, 47, 39
ADREÇA LLÚRIA, 60 / CONSELL DE CENT, 371		 EXTERIOR ZONA DE LLIURE ACCÉS
 LLIURE	 31, 131, 140, 182	

A la cruïlla dels carrers de Roger de Llúria i del Consell de Cent hi ha un conjunt de cases que corresponen cronològicament i tipològicament a la primera etapa d'urbanització de l'Eixample, i fins hom diu que foren les primeres que s'hi bastiren.

És probable que els quatre xamfrans estiguessin ocupats pel mateix tipus d'edifici, però actualment només en queden dos, l'un situat a la banda de muntanya i l'altre, enfront, a la banda de mar. Dels altres dos, un ha estat o bé molt transformat o bé substituït i l'altre substituït molt recentment. De fet, el que conserva millor l'estructura i la decoració original és el de Llúria número 60, Consell de Cent número 371, és un edifici compost de planta baixa i quatre pisos. Als baixos —d'ús no residencial— es repeteixen uns grans portals amb arcs rebaixats, i s'hi obren les portes d'accés als habitatges. Pel que fa als pisos, hi destaca la sobrietat i la senzillesa que els confereix la uniformitat de les obertures, en forma de balcons no sobresortits tancats per baranes de pedra. D'altra banda, no hi ha gairebé cap diferenciació en alçària, llevat de dos elements: la balconada central situada sobre la porta d'entrada de la cantonada, amb volada força sobresortida sostinguda per tres mènsules de pedra, i l'alçada inferior de la planta última, que té, a tall de mansarda, petites finestres en comptes de balcons.

Els materials de construcció semblen força senzills —pedra als baixos i maó arrebossat a la resta—, i únicament una ornamentació pictòrica gairebé barroca, molt malmesa pel pas del temps però encara visible a la façana del carrer de Llúria, donava als edificis un caire més noble. Les pintures al tremp ocupaven els entrepanys, tot reproduint personatges mitològics i simbòlics dins de fornícules al primer i segon pins, angelets al tercer, i motius decoratius que imitaven el treball amb pedra al quart, així com a les motllures de les balconades.

Aquesta cantonada està formada per dues cases, cadascuna amb entrada pròpia a través d'un vestíbul de dimensions mitjanes amb porteria. Les escales de volta catalana són força senzilles, amb graons de fusta i rajoles de granit. L'estructura interior amb dos habitatges per planta reproduceix ja la futura tipologia de la casa de veïns de lloguer de l'Eixample.

A la cruïlla dels carrers Consell de Cent i Roger de Llúria es troben aquests dos edificis, dels primers bastits a l'Eixample. La simplicitat de la façana i la poca alçària (planta baixa i quatre pisos) ens mostren l'afany de dur a terme una tipologia de cases destinada a classes populars que s'avindria molt amb les propostes d'Ildefons Cerdà. La decoració pictòrica al tremp amb figures al·legòriques era un element característic d'aquestes cases; en una d'elles encara se'n poden apreciar restes.

Entrada al Passatge Permanyer des del carrer de Llúria, amb les casetes neoàrabs que recorden els «cottages» anglesos. Aquestes construccions si bé suposaren una modificació del projecte de Cerdà presenten un gran interès per la seva unitat i harmonia compositiva.

L'altre conjunt que es conserva en aquesta cruïlla està format també per dues cases d'estructura i característiques iguals com les que acabem de descriure, encara que han sofert alguna transformació; la balconada de pedra ha estat substituïda per una altra de ferro i la decoració mural ha estat coberta per una capa de pintura.

Aquests conjunts de cases foren construïts entre 1863 i 1864 per la societat «Fomento y Ensanche de Barcelona», i un cop acabades les vengueren a propietaris que les destinaren a cases de lloguer. El primer d'aquests propietaris fou en Josep Cerdà —hom diu, sense que sigui possible demostrar-ho, que era germà del dissenyador de l'Eixample—, el qual ha donat nom a les cases. En la seva construcció sembla que intervingué el mateix Ildefons Cerdà, que, com ja hem dit, era director facultatiu de la societat urbanitzadora. Cal destacar la solució que Cerdà trobà per relacionar els edificis en cantonada amb el pati interior de l'illa que era d'ús públic, gràcies a una profunditat edificable de només 10 metres, molt inferior a la que trobem en els edificis bastits posteriorment; d'altra banda, això permeté que totes les cambres dels habitatges estiguessin assolada- des, així com disposades en línia paral·lela a la façana.

La urbanització d'aquest conjunt de cases, que emfasitza molt els xamfrans, ens mostra la consideració que Ildefons Cerdà feia de les cruïlles de carrers com a base de la imatge urbana de la nova ciutat.

Suggestiments

Aquest tipus de casa, pensat com a habitatge de classes mitjanes i populars, representà un intent de formular una tipologia estandaritzada que permetés l'edificació ràpida d'un bon nombre de cases molt possiblement sota els auspicis de societats urbanitzadores. En realitat no fou així, i l'Eixample trigà força a ésser ocupat massivament; amb tot, algunes cases de veïns construïdes durant la primera etapa d'urbanització de l'Eixample semblen seguir el model de les cases que hem descrit.

Un exemple interessant és el de dues cases en cantonada al carrer d'Urgel, la del número 30 i la del número 14, a les quals ja ens hem referit al llarg de l'itinerari. La del carrer d'Urgell, número 30, cantonada amb el de Floridablanca, fou bastida el 1864 i ha restat pràcticament inalterada. Igual com les cases del carrer de Llúria, es tracta d'un edifici compost de baixos i quatre pisos, i dos habitatges per planta o replà, té una profunditat edificable de 10 metres i una semblant distribució dels elements de la façana. La solució donada a les cantonades és, per contra, diferent ja que aquestes estan formades per un petit pati al qual s'obren unes senzilles galeries, mentre que a les cases de la cantonada del carrer de Llúria enllacen les unes amb les altres a través de mitgeres.

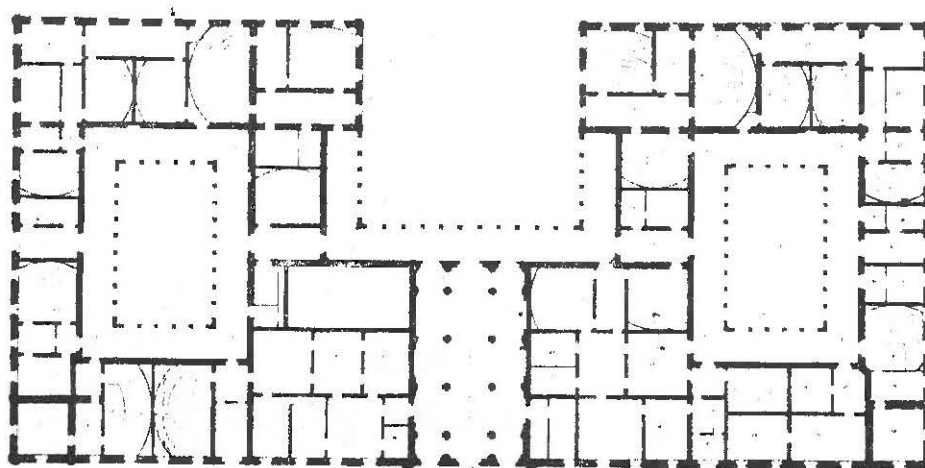
FITXA 89. LA UNIVERSITAT DE BARCELONA	 M. L. 1 B. 56, 50, 59, 64
ADREÇA GRAN VIA DE LES CORTS CATALANES / PLAÇA UNIVERSITAT	 De 8 a 22 h
 LLIURE	 2, 3, 22, 48

Pel que fa a la ciutat de Barcelona, la confecció d'una imatge de ciutat que expressi el seu poder de capitalitat va lligat amb la definició d'una nova trama urbana (Pla d'Eixample) i amb la recerca d'un nou llenguatge, fonamentalment a través de la creació d'edificis que per la seva rellevància sobresurten en el panorama visual de la ciutat.

Amb aquest seguit de premisses es vincularia l'edifici de la Universitat de Barcelona, disposat gairebé al final d'un dels eixos —carrer de Pelai— que connecta la nova trama urbana, la nova ciutat, amb la ciutat antiga. El primer avantprojecte de realització de l'edifici preveia situar-lo al convent del Carme, on ja hi havia els Estudis Generals, però l'«Academia de San Fernando» el considerà inadequat i, posteriorment, se'n cercà un nou emplaçament més adient i que és el que ocupa actualment.

De bell antuvi, el projecte fou encarregat a l'arquitecte Elies Rogent (Barcelona, 1821-1897) el 1860, però el projecte definitiu i les obres foren realitzades entre 1863 i 1889. Elies Rogent inicià els estudis d'Arquitectura a l'Escola de Llotja per obtenir-hi el títol d'arquitecte. Rogent visqué l'auge del romanticisme i el desvetllament del passat nacional, cosa que el portarà a admirar els edificis i les construccions medievals del país (Santes Creus, Poblet, etc.). Aquest interès per l'arquitectura gòtica significava la valoració de la racionalitat constructiva i estructural d'aquest estil amb el neoclàssic.

L'edifici de la Universitat de Barcelona fou resolt amb tres cossos; els dos cossos laterals corresponents a les especialitats de lletres i de ciències i ens recorden les antigues construccions medievals: estan limitats per dos esvelts campanars i presenten en la part central un pati. El cos central fa de nexa d'unió amb els altres i al mateix temps marca, a nivell de composició de la façana, una axialitat central. És un edifici de planta baixa i dues plantes; en el primer pis preval la idea de magnificència, ja que Rogent hi disposà l'habitatge del Rector de la Universitat, la Biblioteca, una zona de Museus i el Paraninfo. Aquest darrer, situat en la part central, n'és concretament el nexa d'unió i en aquest sentit simbolitza l'espai de més gran magnificència de la institució, atès que és l'indret on es

Planta de l'edifici de la Universitat de Barcelona.

preveia l'atorgament dels títols acadèmics un cop finalitzats els estudis. Pel que fa al segon pis era reservat a aules.

La recuperació del llenguatge medieval no tan sols es traspua a través de les dues torres-campanars suara esmentades, sinó que els patis laterals són concebuts com a petits claustres de columnes i arcs de mig punt, element que torna a repetir-se en la galeria que l'envolta. Les finestres presenten un guardapols acabat amb una petita mènsula i el remat de sota la coberta està ornamentat amb els arquets cecs, també de reminiscència medieval. Rogent efectuà en la resolució final de l'edifici la modificació del frontispici del cos central, afegint-hi un pinyó central per emfasitzar-ne el volum i resolent la coberta a dues vessants, ja que veié que el cos central semblava quedar menjat per les dues torres laterals. L'edifici de la Universitat de Barcelona presenta cert paral·lisme amb d'altres construïts a l'estranger, fonamentalment a Viena i Atenes. Això és conseqüència del fet que els arquitectes de l'eclecticisme s'inspiraven en uns mateixos models, en uns prototipus d'edificis fixats per a desenvolupar les mateixes funcions.

Actualment el Paraninfo continua desenvolupant la funció d'espai reservat per als màxims esdeveniments acadèmics: inauguració de curs, investidura de doctors «honoris causa», elecció del claustre universitari, etcètera. De fet, és la peça que ha rebut més atenció decorativa. La porta

Façana principal de la Universitat de Barcelona, bastida per Elies Rogent. .

que dona accés a l'espai interior ha estat resolta a través d'un seguit d'arcuacions decreixents amb motius geomètrics diversos (ziga-zaga), arquets cecs, alguns amb aplicació polícroma. Si bé en la part del vestibul de la planta baixa predomina la decoració escultòrica, amb obres dels germans Venanci i Agapit Vallmitjana. Al Paranimf és predominant la decoració pintada, amb una especial atenció per als quadres de caràcter històric. Els executors d'aquestes pintures foren Dionís Baixeras, Joan Bauzà i Antoni Reynés.

A més de la decoració pictòrica del Paranimf, la Universitat compta amb una galeria de retrats dels diferents rectors que han anat presidint la institució, amb el llegat Agustí Pedro i Pons (1971) i amb el donatiu José I. Alcorta (1974), a més d'altres obres de procedència diversa.

Suggestiments

En visitar l'edifici de la Universitat els alumnes poden apreciar-ne el rigor dels espais interiors situant-se en una de les portes transversals i observant la visió conjunta de tot aquest eix d'un extrem a l'altre.

Els espais que envolten els laterals i el darrera de l'edifici conformen una zona enjardinada amb una munió d'espècies vegetals interessants d'estudiar, ja que es preveia que fos un Jardí Botànic.

Finalment, caldria tenir en compte també les obres del traçat de parc que foren executades durant l'època de la II República pels arquitectes racionalistes (G.A.T.C.P.A.C.) i que es troben en la part del jardí que es comunica directament amb el cos central de l'edifici.

També té força interès la visita a la biblioteca, avui Biblioteca Provincial i Universitària, i una de les primeres de Catalunya pel nombre de llibres molts d'ells incunables procedents de les biblioteques dels convents desamortitzats. La part central de la biblioteca fou reestructurada abans de la *Guerra Civil* per arquitectes racionalistes i solament la nau interior lateral conserva l'estil vuitcentista amb la petita galeria d'accés a les prestatgeries superiors.

Podem observar una altra mostra de la utilització de la doble illa al darrera de la Universitat, a l'edifici del Seminari Conciliar, obra també d'Elies Rogent.

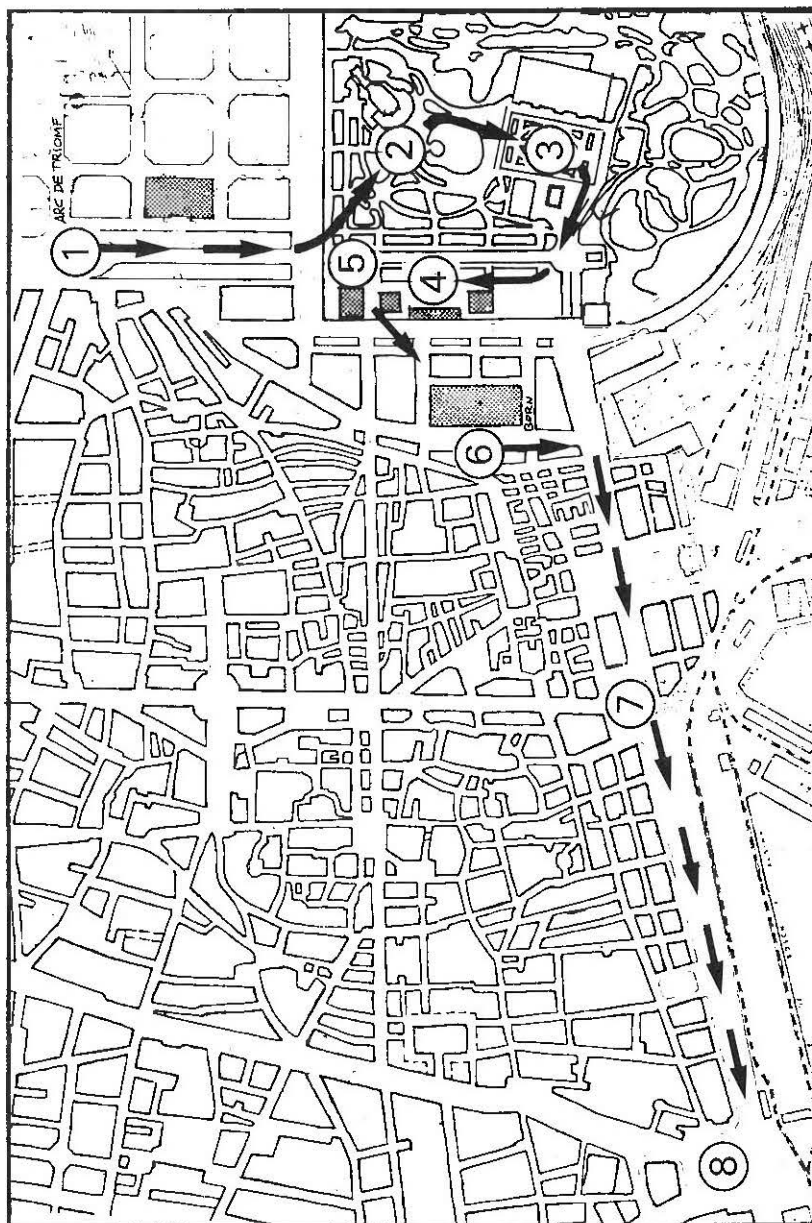
VIII. ITINERARI B

M. L. 4, 1

EL PARC DE LA CIUTADELLA I L'EXPOSICIÓ DEL 1888

B. 14, 40, 41, 29, 51,
39, 16, 17

La recuperació dels terrenys de la Ciutadella per a la ciutat plantejà a l'Ajuntament la necessitat d'endegar els nous espais lliures un cop resoltes algunes dificultats jurídiques derivades de reclamacions de títols de propietat, entre les quals destaca la relacionada amb els terrenys de la Ciutadella que finalment se solucionà a favor del municipi.

L'enderrocament de les muralles s'inicià per la part nord-oest de la ciutat, corresponent a les muralles de terra; els baluards de Tallers o de Canaletes —l'actual Plaça de la Universitat— i el de Jonqueres —l'actual Plaça d'Urquinaona— en foren els primers, mentre que la Muralla del Mar i la Ciutadella trigà més a desmantellar-se.

De fet, fins la Revolució de 1868 no s'acceleraren aquests enderrocaments i fins el 1869 la Ciutadella no fou cedida —gràcies a la intervenció del general Prim— a Barcelona. Poc després, el 1870, es convocà un concurs de projectes per tal de bastir jardins sobre els terrenys de la fortalesa que es començà d'enderrocar. D'aquesta manera, el sector comprès entre el Portal Nou i l'actual estació de França així com també l'ocupat per la Muralla de Mar —entre el Pla del Palau i l'actual Porta de la Pau— experimentaren importants canvis en llur fesomia entre 1868 i 1874, fins que amb motiu de l'Exposició Universal del 1888 adquiriren a grans trets l'estructura i l'organització que avui presenten.

Començarem el nostre recorregut per l'Arc de Triomf, situat a la cruïlla del Passeig de Sant Joan i la Ronda de Sant Pere.

1. L'Arc de Triomf

Aquest indret estava ocupat per la muralla i el seu glacis, amb l'anomenada Porta Nova o Portal Nou, i també era aquí que començava la Ciutadella.

L'Arc de Triomf que tenim davant nostre fou bastit amb motiu de l'Exposició Universal del 1888 (vegeu fitxa 90) i d'alguna manera era la porta d'entrada al recinte. L'Exposició s'instal·là sobre els jardins endegats a partir del 1872, segons el projecte de Josep Fontseré i Mestres.

La iniciativa de celebrar a Barcelona una Exposició Universal, tal com s'havia fet a d'altres capitals europees —Londres, París, Viena— i àdhuc nordamericanes, sorgí d'un particular, Enríque Serrano, que demanà recolzament a l'Ajuntament amb aquesta finalitat. Poc després en fer fallida aquest promotor, l'alcalde de la ciutat, Francesc de Paula Rius i Taulet, i un grup d'industrials i polítics recolliren el projecte i el dugueren a terme. L'Exposició fou inaugurada el 8 d'abril i restà oberta fins el 9 de desembre, i hom diu que la visitaren unes 400.000 persones. Manuel Girona en fou anomenat comisari regí i com a vocals figuraven el Marquès de Comillas, Josep Ferrer i Vidal i el jurista Duran i Bas, entre d'altres; l'arquitecte Elies Rogent n'era el director facultatiu.

L'Exposició Universal, sorgida en un moment de forta depressió econòmica, significà no solament una reactivació del sector de la construcció

—en especial els grans tallers mecano-metallúrgics—, sinó que a nivell urbanístic suposà un notable esforç per cloure més de vint anys de projectes sobre els terrenys de la Ciutadella i del front del mar. Amb tot, i des del punt de vista econòmic, l'Exposició resultà un fracàs ja que l'Ajuntament en sortí endeutat i només serví per a aglutinar a una burgesia desitjosa de projectar-se cap enfora a nivell internacional.

El recinte del certamen s'estenia sobre 380.000 metres quadrats —encara que se n'havien previst 450.000— corresponents a la superfície de l'actual Parc de la Ciutadella més l'ocupada actualment per les instal·lacions del Zoològic, a més de part de l'estació de França i de l'Hospital Verge del Mar, arran de la platja de la Barceloneta, el qual formava l'anomenada Secció Marítima de l'Exposició. Una quarta part d'aquest recinte estava ocupada per edificis —alguns d'ells bastits anteriorment en relació amb la urbanització del Parc—, obra dels arquitectes més anomenats del moment. Ens han pervingut un seguit d'aquests edificis, avui reutilitzats com a Museus, mentre que d'altres desaparegueren o bé s'han mal·lès entre les instal·lacions del Zoològic i d'altres serveis municipals. Dins el recinte del Zoo es conserva una part de l'edifici de la Galeria de Màquines que actualment allotja serveis de l'entitat.

Després d'haver observat detalladament l'Arc de Triomf, continuarem al llarg del passeig que s'hi inicia fins a l'entrada de l'actual Parc de la Ciutadella. Aquest passeig, avui anomenat de Lluís Companys, correspon a l'antic Saló de Sant Joan (anteriorment Passeig de l'Esplanada) obert a principis del segle XIX. En enfilar-lo cal que ens fixem en l'edifici que hi ha a l'esquerra, el Palau de Justícia, projectat per Enric Sagnier i Domènec Estapà el 1887 i enllestit el 1911. Es tracta d'un edifici d'estil modernista de grans proporcions —la façana mesura 200 metres— bastit totalment amb pedra de Montjuïc, a l'interior del qual destaca un gran saló accessible mitjançant una àmplia i monumental escala.

Altrament, l'edifici situat a la nostra dreta —els actuals Jutjats Municipals— fou bastit sobre els terrenys de l'enderrocat Palau de les Belles Arts construït amb motiu de l'Exposició Universal, d'estil clàssic, obra d'August Font i Carreras.

Malgrat les successives reordenacions en aquest passeig es conserven part del mobiliari urbà de l'època. Els fanals projectats per Pere Falques desapareixen però es mantenen el monument a Rius i Taulet, amb bust obra de Manuel Fuxà, així com dues de les vuit estàtues de bronze que flanquejaven el passeig la de Roger de Llúria i la del pintor Antoni Viladomat.

Travessarem el Passeig de Pujades i entrarem al Parc pel Passeig dels Til·lers, ja al bell mig d'aquest agradable jardí urbà; seguirem per l'esquerra fins a arribar a la monumental Cascada, un dels indrets més significatius del Parc.

2. La Cascada

Davant de la plaça de la Cascada i amb el plànol a la mà podem fer una explicació més àmplia de com s'urbanitzà el Parc (vegeu fitxa 91), i de com s'aprofità per a l'Exposició Universal. Des de la Cascada ens dirigirem cap a l'antiga plaça d'Armes de la Ciutadella.

3. La Plaça d'Armes

En aquest indret, centre de l'Exposició de 1888, trobem els tres únics edificis de la Ciutadella que ens han pervingut fins avui (vegeu volum I fitxa 45). Aquí s'obria, davant d'una gran explanada ocupada per una font màgica i on s'alça actualment el Zoològic un gran palau en forma de ventall, anomenat Palau de la Indústria, que era el més gran i important de tota l'Exposició i ocupava una superfície de 70.000 metres quadrats. Estava muntat sobre una estructura de fusta —ja que el projecte inicial de ferro resultava molt car— i es dividia en tretze naus dedicades a sales d'exposició; el projectà Jaume Gustà i Bondia, i fou desmantellat l'any 1930.

Darrera d'aquest palau i arran de mar es trobava l'anomenada Secció Marítima, accessible per un pont metàl·lic que travessava la via del tren de Mataró i que desaparegué en els anys quaranta del nostre segle.

A continuació podem recórrer el parc i visitar-hi alguns dels edificis i elements de mobiliari urbà més notables que, construïts amb motiu de les obres d'endegament del Parc o de l'Exposició, han sobreviscut fins avui.

Passarem entre la Capella i el Palau del Governador —ara centre de B.U.P.— i per davant de l'estàtua eqüestre del general Prim, que obtingué la Ciutadella per a Barcelona, realitzada per Lluís Puiggener el 1887 i refeta al 1940 per Frederic Marés, anirem fins al Passeig dels Tilers. Al capdamunt d'aquest passeig trobem tres elements del mobiliari urbà de l'època de l'Exposició. Es tracta d'una font que representa la fauna de la guineu i la cigonya i de dos aparells de mesura avui en estat deplorable: un higròmetre i una taula de mesures que indica la distància en línia recta que separa Barcelona de les ciutats més importants. Després ens dirigirem cap als altres elements del Parc.

4. El Museu Martorell

Els edificis de l'Umbracle i de l'Hivernacle (vegeu fitxa 91) flanquegen el Museu Martorell, obra de Josep Fontserè i bastit el 1882 amb la finalitat d'instalar-hi el museu de Geologia que encara avui hi roman. En aquest indret caldria parar compte en la variada i àdhuc frondosa vegetació del Parc, destacant-hi, enfront mateix del Museu, tres espècies exòtiques: una iuca, que molt probablement té quasi dos-cents anys, una pau-lònia i un pi de Canàries.

5. El Museu de Zoologia

Finalment, abans de sortir del Parc, podem visitar l'edifici que aixopluga l'actual Museu de Zoologia, construït exprés per a l'Exposició com a cafè-restaurant (vegeu fitxa 92).

En sortir-ne per la porta que dona al Passeig de Picasso veurem un petit brollador anomenat la Font dels Nens, obra de Josep Reynés, el qual encara que posterior a l'Exposició Universal de 1888, contribueix a conferir al Parc el seu caràcter de racó de pau.

Travessarem el Passeig de Pau Picasso, recentment arranjat i on hi ha una escultura d'Antoni Tàpies dedicada a l'universal pintor, i farem cap al mercat del Born, tot fixant-nos en el conjunt inacabat d'edificis porticats que juntament amb els dels voltants del Born i el mateix Born foren projectats per Josep Fontseré i Mestres, i que constitueixen un bon exemple d'arquitectura domèstica de la segona meitat del segle XIX, inspirades en el model francès de la Rue de Rivoli i assajades anteriorment en els Porxos d'en Xifré (vegeu fitxa 59).

6. El Mercat del Born

L'edifici de l'antic Mercat del Born (vegeu fitxa 93) presideix un notable conjunt de cases de veïns bastides sobre l'antiga Esplanada i el Jardí del General (vegeu VII itinerari B). Les àmplies plantes baixes de les cases són escaients per a usos comercials —emmagatzemament de mercaderies—, relacionats amb la proximitat de l'estació i d'acord amb la funció que tingué aquest barri fins el 1971, moment en què el Born deixà de funcionar com a mercat central de fruites i verdures.

Cal que ens fixem també en la proximitat del carrer de la Princesa que, d'alguna manera, constituïa l'eix de relació entre el Parc de la Ciutadella, el conjunt del Born i el centre institucional de la ciutat vella.

Com a complement de l'itinerari caldria acostar-se a la façana marítima de la ciutat —l'actual Passeig de Colom— per tal de parlar de les transformacions que sofrí aquest indret durant el darrer terç del segle XIX. Podem reprendre, doncs, l'itinerari a l'antiga plaça de Sant Sebastià, actualment Plaça d'Antoni López, a la qual podem arribar a peu tot creuant pels voltants del barri de Santa Maria del Mar o bé prenent algun mitjà de transport.

7. Plaça d'Antoni López

El paisatge d'aquest indret era força diferent del que ara veiem, ja que no existia la Via Laietana —no fou oberta fins el 1907— ni els edificis de Correus i de la Transmediterrània que ara la flanquegen. On hi ha ara l'estàtua d'Antoni López i López, important navilier i traficant d'esclaus de

la segona meitat del vuit-cents, i primer Marquès de Comillas, hi havia el convent de Sant Sebastià, enderrocat arran de l'obertura de la Via Laietana.

Ben prop d'ací arrencava la Muralla de Mar, bastida al segle XVI, que es perllongava per l'actual Passeig de Colom fins al capdavall de la Rambla, enllaçant amb les Drassanes i el seu apèndix defensiu, l'anomenat Baluard de les Pucses. De fet, constituïa una veritable barrera física entre Barcelona i el mar ja que el port de mercaderies i passatgers a mitjan segle XIX seguia estant a la Barceloneta.

A partir de 1834 fou obert al públic un tram de passeig per damunt de la muralla, al qual s'accedia per una rampa que conduïa a vianants i carruatges; aquest passeig esdevingué un dels més concorreguts de l'època ja que permetia als barcelonins, acostumats a viure encerclats, de gaudir d'una bona vista sobre el mar. Altrament, un estret carreró anomenat de Sota Muralla discorria entre les cases de l'actual Passeig de Colom i la muralla, i donava accés als magatzems situats a la part baixa d'aquesta.

La Muralla del Mar començà d'enderrocar-se entre 1878 i 1881, en relació amb l'endegament del port projectat des del 1859 i que no començà a dur-se a terme fins 1868-1870. La desaparició de la muralla i la urbanització de la Plaça de Medinaceli el 1844 començaren a conferir a aquesta part de la ciutat el seu caràcter ben mediterrani de passeig cara al mar. L'Exposició Universal de 1888 permeté d'enllestir-hi les obres i els terrenys ocupats per la muralla es convertiren en un passeig vorejat per la doble fila de palmeres que encara avui podem veure.

Seguirem pel Passeig de Colom tot evocant l'antiga fesomia d'aquest indret, que ja a finals del segle XIX adquirí la funció portuària que ara té, amb un seguit de seus de naviliers i botigues de reparacions i efectes navals; anirem fins a la Porta de la Pau, ja arran del Port.

8. La Porta de la Pau

Finalitzarem el recorregut davant del monument a Cristòfol Colom, lloc on podrem parlar tant de l'expansió del port de Barcelona com dels canvis que durant el darrer terç del segle XIX experimentà aquesta part de la ciutat, actualment tan popular (vegeu fitxa 94).

FITXA 90. L'ARC DE TRIOMF	 M. L. 1 BUS 39, 19, 5, 41, 18
ADREÇA PASSEIG LLUÍS COMPANYS / TRAFALGAR	 LLIURE
 EXTERIOR ZONA DE LLIURE ACCÉS	 26, 28, 46, 116

Situat a la part alta de l'actual Passeig de Lluís Companys, gairebé a la confluència del carrer de Trafalgar, la Ronda de Sant Pere i l'Avinguda de Vilanova, l'Arc de Triomf és un dels monuments característics de la nostra ciutat i l'únic d'aquesta mena.

L'Arc de Triomf és originalment una construcció específica del món romà; se situava en llocs estratègics de la ciutat, com un accés monumental, i tenia un caràcter celebratiu d'alguna victòria militar, d'alguna figura il·lustre o d'algun esdeveniment que hom volia commemorar. L'estructura inicial era d'arcada única, després s'enferen sovint de tres, i anaven ornats amb inscripcions, relleus o escultures allegòriques o narratives al·lusives a la commemoració.

L'Arc de Triomf de Barcelona s'inscriu en aquesta tradició: és l'accés monumental al recinte de l'Exposició Universal de 1888. És obra de l'arquitecte Josep Vilaseca i Casanovas, l'autor també del monument a Josep Anselm Clavé (Passeig de Sant Joan), del Taller dels pintors Masriera (Bailèn, número 72), del monument a Aribau (Parc de la Ciutadella), de la casa Pia Batlló (Rambla de Catalunya, número 17), de la casa Bruno Cuadros (Rambla, número 82) i de la casa Cabot (Llúria, números 8 i 10).

El tret més peculiar de l'Arc de Triomf és el material utilitzat: el maó vist. Així doncs, és una construcció tradicional però tractada amb una llibertat nova. La pedra o el marbre s'han substituït per un material modest i sense ocultar-lo amb plafons o estucats per simular materials més rics. Aquesta actitud que de vegades es qualifica de defensa de «la veritat» o «la sinceritat» dels materials està en relació amb idees sorgides a Anglaterra contra la falsificació o la imitació dels productes industrials de l'època que influïren a tot Europa en l'arquitectura i l'artesanía del moment i es troben a la base de tot el Moviment Modern.

La utilització del maó vist es relaciona també amb el corrent neomudèjar que s'expandia llavors a l'Estat espanyol i que afectà també Antoni Gaudí i molts arquitectes modernistes.

L'arc de Triomf, obra de Josep Vilaseca Constituïa l'entrada principal de l'Exposició Universal de 1888.

L'arc és d'una sola obertura i, seguint la tradició, té elements escultòrics concentrats en l'entaulament que són de terracuita; també hi podem veure rajoles, ambdós materials modestos i arrelats a Catalunya. Aquesta llibertat en què Vilaseca tractà el seu Arc de Triomf, tant en els materials emprats com la sinceritat de què parlavem abans, així com l'ús que fa del color —enfront de l'arquitectura dominant, més aviat grisa— fa que es pugui dir que en aquest arquitecte trobem una anticipació del modernisme.

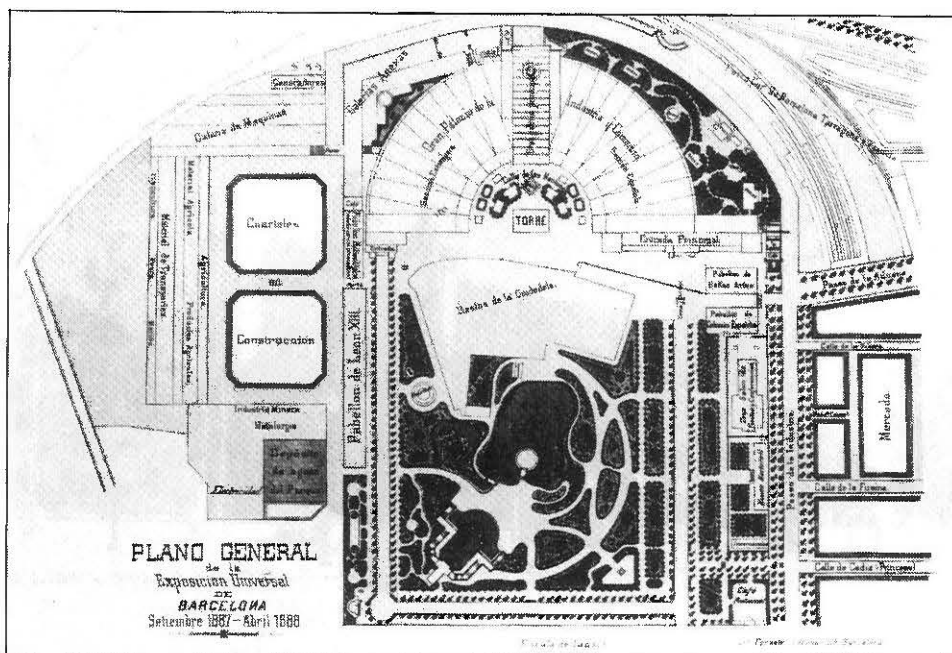
FITXA 91. EL TRAÇAT DEL PARC DE LA CIUTADELLA I L'UMBRACLE		 De 8 a 20 h
ADREÇA PARC DE LA CIUTADELLA		M. L. 4, 1 B. 14, 40, 41, 29, 51, 39
 LLIURE MUSEUS I ZOOLOGIC GRATUÏTA PER ESCOLES		8, 54, 67, 176 1 19

Vinculats amb la imatge que prenen les ciutats modernes ens trobem tant amb unes determinades tipologies d'edificis —estacions de tren, hivernacles, mercats i edificis d'exposicions, etc.—, com amb espais d'esbarjo i d'higienització de la ciutat. Aquests nous espais configurats per ésser terreny obert, delimitat i poblat de boscos, prats i estanys amb la finalitat primordial d'esbarjo humà, els veiem vinculats amb les grans ciutats del món europeu. Londres amb els seus Regent's Park, Hyde Park; París, amb el Jardí de les Tuilleries; Madrid, amb el Parc del Retiro i Barcelona, amb el Parc de la Ciutadella.

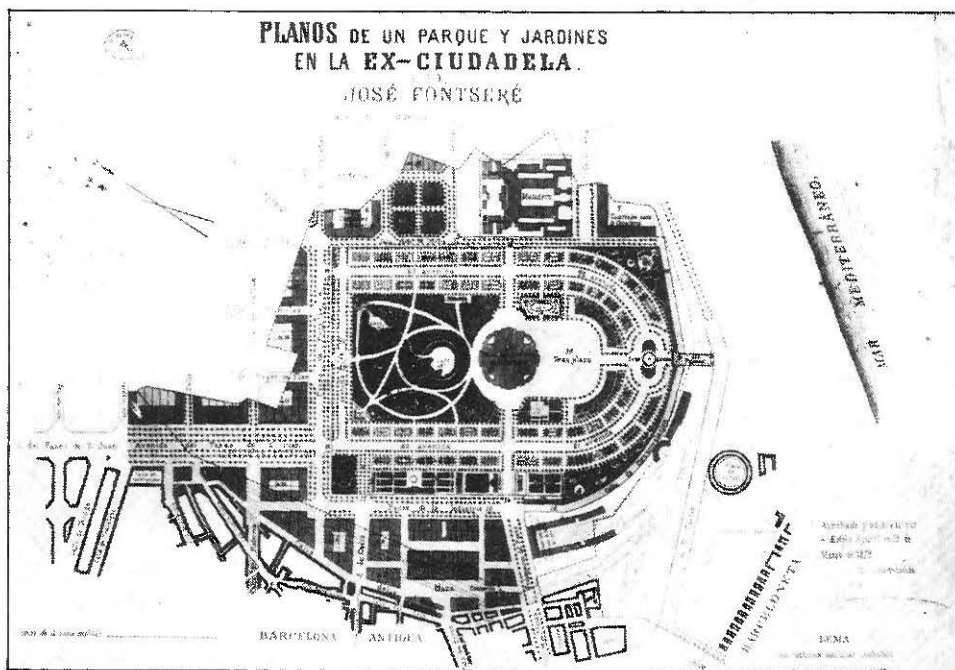
L'ensulsiada de la fortificació borbònica de la Ciutadella ajudà a donar a Barcelona una nova imatge urbana. Els primers projectes per a donar una nova fesomia a aquest espai reconquerit mantenen encara la perduració de la forma radial deutora de l'antiga fortificació. Això, no obstant, el pensament liberal veurà aquest espai de vell antuvi no com un indret on refer el barri de Ribera —enderrocat per a la construcció de la fortificació— sinó precisament un espai que harmonitzi i es vinculi amb el nou Eixample.

L'encarregat, després de diverses convocatòries de concursos públics per a traçar i definir el nou espai, és el mestre d'obres Josep Fontserè i Mestres (1829-1897). Les obres prendran una embranzida continuada i forta entre 1881 i 1884, en part a causa de l'interès polític demostrat pel batlle de la ciutat, Francesc de Paula Rius i Taulet, i també per la direcció efectiva de les obres a càrrec de Josep Fontserè.

El projecte de Josep Fontserè per a la construcció del Parc de la Ciutadella portava un lema força explícit: «els jardins són per a les ciutats com els pulmons per al cos humà». En el projecte, Josep Fontserè hagué de tenir en compte els edificis que no foren enderrocats —la Capella, l'Arsenal i el Palau del Governador— i a més a més va concebre una gran Cascada com a element destacat del recinte, en la qual es barregen un seguit d'accidents naturals simulats a través d'una gran profusió de rocalles que recobreixen la base de la construcció, sobre la qual s'albira un

Plànol general de l'Exposició Universal del 1888.

Conjunt dels jardins projectats per J. Fontseré que s'havien de situar al damunt del perímetre de la Ciutadella.

L'umbracle del Parc de la Ciutadella, obra de Josep Fontseré.

La Cascada del Parc de la Ciutadella, un dels elements més emfasitzats de la seva ordenació.

Una de les façanes de l'umbracle on combinen la fusta i el treball amb maons.

monument concebut com a arc triomfal i coronat per una quàdriga. Aquesta Cascada, en la qual també intervingué el llavors estudiant d'Arquitectura Antoni Gaudí, està orientada envers el parc amb un petit estanyol en la part frontal que acull aus acuàtiques: cignes, ànecs, i les gavines que des del port hi arriben lliurement.

Atès que el parc fou pensat com a indret d'esbarjo i com a pulmó de la ciutat, la vegetació constitueix un dels seus elements essencials; les plantacions d'arbres de diverses espècies —com un jardí botànic a l'aire lliure— foren iniciades un cop fou aprovat el projecte (1873), i Fontserè comptà amb la col·laboració del jardiner municipal Ramon Oliva. Per a les espècies vegetals que requereixen un clima altre que el nostre fou concebut l'hivernacle, obra de l'arquitecte Josep Amargós (1884) que constitueix un exemple molt interessant de l'arquitectura de ferro i vidre. Per

Els nous materials, vidre i ferro, trobaren als hivernacles la seva adequació.

la seva banda, Josep Fontserè projectà l'Umbracle el 1883, edifici pensat per allotjar-hi les plantes que cal preservar de la incidència directa del sol. Josep Fontserè hi bastí una construcció sostinguda per esveltes columnes de fosa que s'alcen en la part central de la construcció i sobre les quals es recolzen la volta principal i les semiesferes laterals de fusta, d'una gran simplicitat constructiva. El 1887 l'arquitecte Gustà hi efectuà un seguit de reformes, però l'any següent Josep Amargòs, també arquitecte, li va restituir l'estat primitiu.

El traçat del Parc de la Ciutadella va experimentar un seguit de canvis i alteracions en ésser l'indret on es bastiren els diferents edificis per a l'Exposició Universal de 1888, la major part d'ells avui desapareguts. En la zona del parc compresa entre l'antiga Plaça d'Armes i l'Arsenal (actualment seu del Parlament de Catalunya) un altre jardiner-urbanista francès, Forestier, modificà el 1917 el projecte de Fontserè en disposar-hi uns jardins d'una marcada geometria amb xiprers que encerclen un petit estany al bell mig del qual es troba l'estàtua de Josep Llimona «El Desconsol».

Posteriorment el Parc ha estat un dels indrets escollits per a la disposició de petits monuments commemoratius dedicats a figures del món polític i de la cultura.

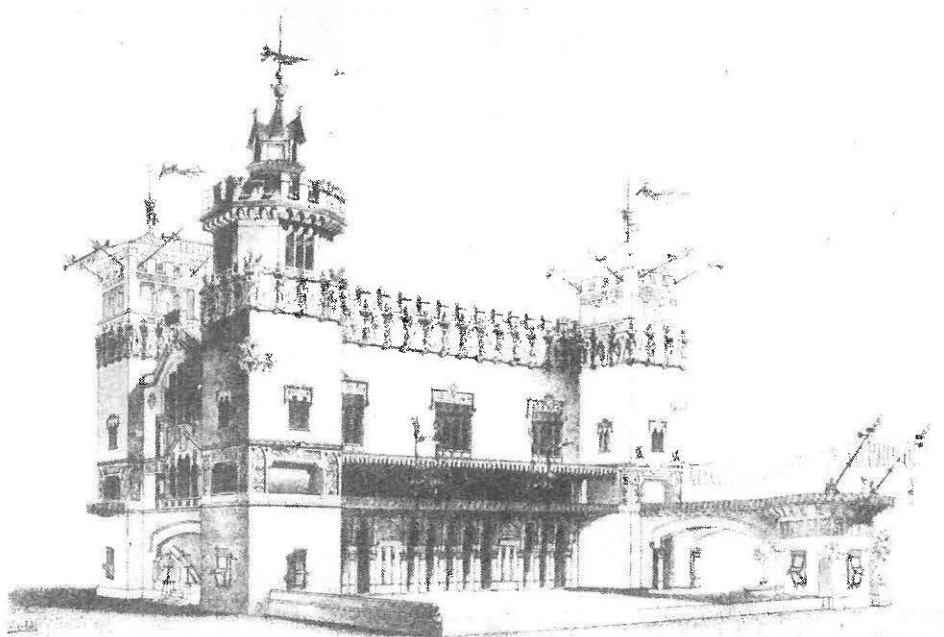
Suggestiments

L'atenció que el Parc de la Ciutadella ha rebut darrerament l'ha convertit en un dels indrets més bells de Barcelona, amb una vegetació interessant que pot ésser objecte d'estudi per les indicacions de les diferents espècies que conté i que són fàcils d'identificar pel rètol disposat al seu peu.

L'interès desvetllat recentment per les inquietuds ecologistes ha donat lloc a la creació de diferents itineraris per practicar esports i exercicis a l'aire lliure, efectuar recorreguts de la natura. L'Ajuntament de Barcelona ha editat, per altra banda, un itinerari força complet per identificar-hi tots els edificis i el mobiliari urbà.

FITXA 92. EL CAFÈ - RESTAURANT DE L'EXPOSICIÓ UNIVERSAL			
ADREÇA PARC DE LA CIUTADELLA (Passeig dels Tífers)		 M. L. 4, 1 B. 14, 40, 41, 29, 51, 39	
 MUSEU DE ZOOLOGIA, DEPT. D'EDUCACIÓ 319-68-93	 GRATUÏTA PER ESCOLES (Locals de Museu de Zoologia)		
 EXTERIOR ZONA DE LLIURE ACCÉS INTERIOR (Museu de Zoologia) De 9 a 14 h	 28, 46, 60, 116		

Dins el Parc de la Ciutadella, vora l'encreuament del Passeig de Pujades i del Passeig de Pau Picasso, es troba l'edifici que actualment és el Museu de Zoologia però que originalment fou el Cafè-Restaurant de l'Exposició de 1888, obra de Lluís Domènech i Montaner i conegut popularment com *El Castell dels Tres Dragons*, títol d'una obra teatral d'en Pitarra.

El Cafè-Restaurant (Castell dels Tres Dragons), quan fou projectat per Domènech i Montaner. (Font: I.M.H.).

Façana principal del Castell dels Tres Dragons, obra de Domènech i Montaner, on s'apilen elements medievals amb el resorgiment de la forja, que corona una de les torres.

Detall del treball amb maó com a incorporació de la policromia en l'arquitectura. L'interès per la botànica es reflecteix en els plafons de ceràmica que coronen la part superior.

Presenta a primera vista la silueta d'una mena de castell medieval, però aviat veiem que es tracta d'un edifici modern. Té un volum molt simple i clar; és un prisma amb quatre torres en els angles i dues plantes, la planta baixa comunica amb el jardí, tancat per la part del Passeig de Picasso per un cos baix allargat amb una gran porta d'arc rebaixat.

Tot l'edifici està coronat per uns merlets coberts amb cresteria de ceràmica de color groc, i per sota corra una sanefa d'escuts de ceràmica blava i blanca amb temes referits a begudes, animals i plantes. Les torres dels angles est i oest són quadrades i massisses, en l'angle sud es troba l'anomenada *torre de l'homenatge*, més alta i també octogonal, amb una esvelta estructura de ferro i vidre rematada amb un pinacle i un penell.

Tot el parament exterior és maó vist amb grans superfícies llises, trencades per unes obertures de variades formes i dimensions: finestres grans i petits, geminats, en galeria, adintellats i amb arcs diversos (alguns d'influència musulmana), combinant el maó en diverses direccions a l'entorn de les obertures amb efectes ornamentals molt notables.

El maó i el ferro són els materials bàsics (llevat dels elements decoratius de ceràmica) i a la vista d'aquesta obra, que té un caràcter de mo-

dernitat molt destacat, anticipador, com diuen molts historiadors, de l'arquitectura racionalista posterior, però no solament pels materials, sinó també molt especialment per la gran claredat i simplicitat de l'estructura i dels espais interiors. Al primer pis trobem l'espai més important, com ja es veu a la façana: una sala rectangular de grans dimensions —que era el menjador— amb coberta sustentada per dos grans arcs d'estructura metàl·lica vista. Tota la sala està vorejada per una galeria interior que facilita l'estructura sostenint-la, i al mateix temps crea un ric joc de formes i volums i una variada matisació de la llum. Al sostre de la planta baixa també podem veure l'estructura metàl·lica.

Després de l'Exposició, l'edifici fou reutilitzat successivament com a seu del *Museu Històric*, de l'*Escola Municipal de Música* (1896), del *Museu de Biologia* (1917) i finalment des del 1934 com a *Museu de Zoologia*, funció que actualment desenvolupa. Descurat durant molts anys, a hores d'ara s'hi estan fent treballs de restauració.

Suggeriments

Atesa la funció actual de l'edifici la visita es pot combinar amb algun tema de ciències adient o amb l'estudi d'animals de diverses espècies de tot el món. En aquest sentit, conté una important collecció d'insectes de tota la Península Ibèrica, així com un Apiari en el que s'atenen visites escolars.

FITXA 93. EL BORN		 M. L. 4, 1 B. 14, 40, 41, 29, 51, 39
ADREÇA COMERÇ, 11-13	 EXTERIOR ZONA DE LLIURE ACCÉS	
 LLIURE	 8, 50, 56, 82, 101, 182 16	

La donació dels terrenys de la Ciutadella l'any 1869 a la ciutat de Barcelona va ajudar al canvi de la fesomia urbana barcelonina: d'una ciutat conventual i militaritzada es passà a una ciutat moderna on els interessos de la burgesia industrial i els inicis d'una forta immigració es mostraven obertament.

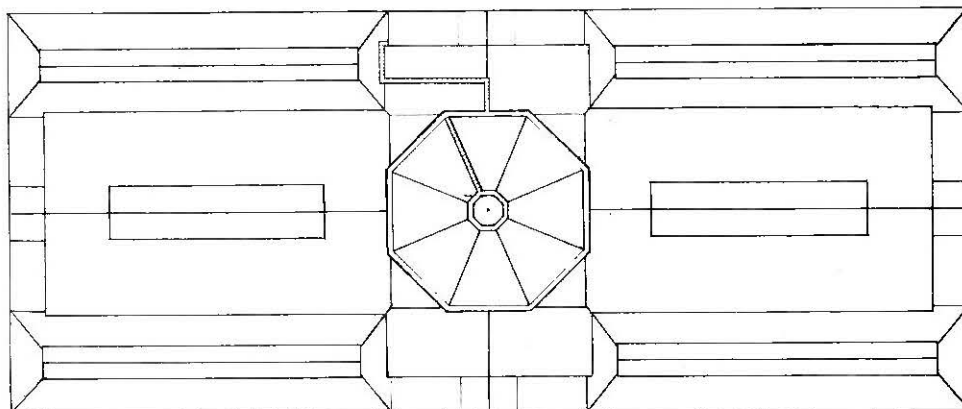
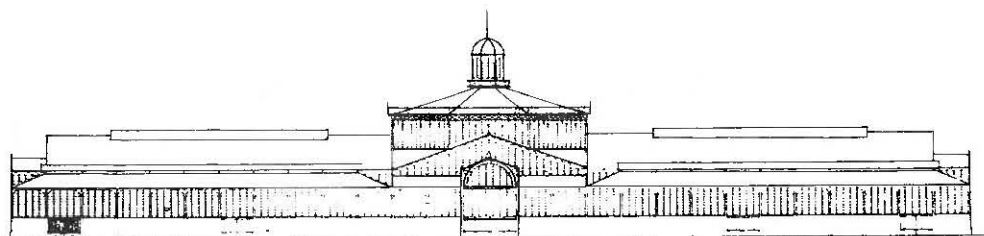
Els terrenys alliberats amb l'enderrocament de la major part de la fortalesa van permetre-hi projectes d'urbanització per part del municipi, com el del Parc, el Born i, més tard, l'Exposició Universal de 1888.

Els edificis de nova planta es van construir amb nous materials, a la vegada que s'hi va aplicar una nova concepció arquitectònica, mitjançant la incorporació de noves tècniques i procediments, que desembocà en l'arquitectura del ferro. Els nous materials —ferro colat, acer, ferro laminat, vidre...— permeteren unes estructures noves fins aleshores impensables. Aquest nou tipus de construcció, íntimament vinculat amb la revolució industrial, tot just s'imposava a Europa i va servir per a bastir edificis que prengueren el protagonisme de les noves funcions urbanes: estacions, mercats, grans palaus d'exposicions, hivernacles, ponts, etc. Un bon exemple d'aquestes construccions el constitueix el mercat del Born.

Des de l'època medieval, la zona del Born —una plaça rectangular darrera de Santa Maria del Mar— era un espai de fira, de mercat, així com d'altres activitats ciutadanes, funció que perdurà fins el segle XIX. Per tant, amb la construcció del nou mercat, no es feia sinó consolidar una funció tradicional: la finalitat del mercat era allotjar les parades de venda a l'aire lliure que es trobaven al passeig.

El mercat del Born es va realitzar en un curt espai de temps. Josep Fontserè i Mestres, mestre d'obres, el va projectar i fou aprovat per l'Ajuntament l'any 1873; l'any següent es va començar la construcció i es va enllestir l'any 1876. La superfície edificada era de 7.893,6 metres quadrats, espai considerable en aquella època, encara que cal recordar que fou un moment de fort creixement urbà i que les necessitats ciutadanes augmentaren notòriament.

Amb Josep Fontseré collaborà Josep M.ª Cornet i Mas, enginyer de

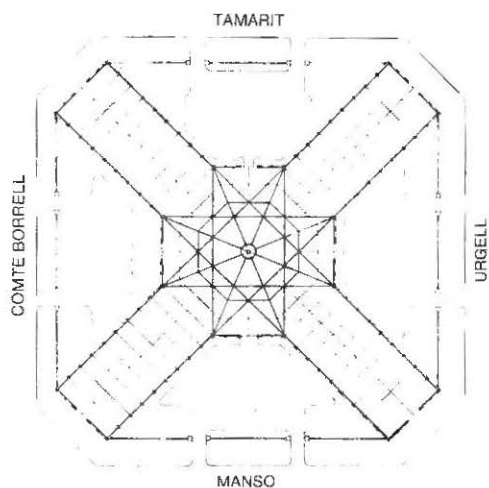

Alçat de la façana principal i coberta del Mercat del Born, obra de J. Fontseré i Mestres (segons E. Soria i T. Garcés).

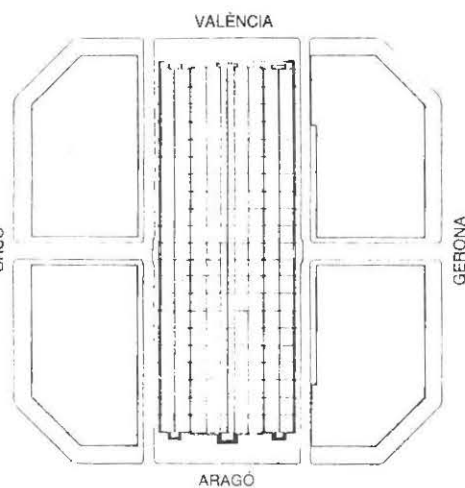
«La Maquinista Terrestre y Marítima», empresa encarregada de construir el material de ferro, juntament amb els tallers «Nueva Vulcano» i la ferreria de Ntra. Sra. del Remei; el material emprat va ser tot de fabricació nacional.

Fontseré va estructurar l'edifici seguint la idea de la planta basilical, rectangular, amb paraments verticals d'obra vista i amb una coberta de teula plana, sostinguda per una encabellada de ferro i pilars de fundició. Té una llargada de 138,30 metres i una amplada de 58,30 metres. La nau central és de 28 metres de llum i les dues laterals de 18 metres. Aquestes naus estan tallades perpendicularment pel centre per una altra d'amplària igual com la central però de llargària igual al costat menor, la qual cosa fa que no sobresurti; en el punt d'intersecció hi ha una cúpula de forma octogonal circumscripita en un cercle de 30 metres de diàmetre i arriba a assolir 31,5 metres d'alçària. Altrament cal destacar que el Born disposava de set parallamps en el moment de la seva inauguració, avenç tècnic i científic del moment.

Al mercat hi havia 720 llocs de venda amb parades de 2,5 per 2 metres i passadissos de 3 metres d'amplària. La nau central era ocupada pels venedors de fruites i verdures, mentre que a las laterals se situaven els carnisers, pollastrers, peixaters, etc.

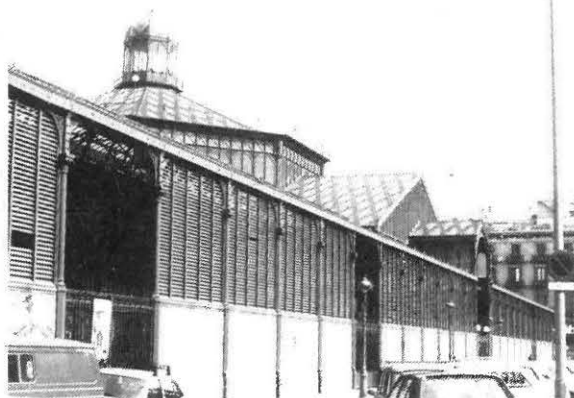
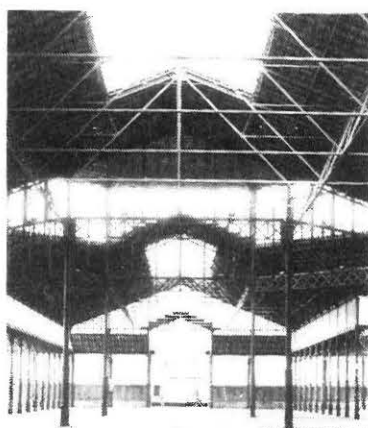

MERCAT DE SANT ANTONI

MERCAT DE LA CONCEPCIÓ

Planta i coberta dels mercats de Sant Antoni i de la Concepció, ambdós bastits a l'Eixample en el darrer terç del segle XIX. Constitueixen bons exemples d'arquitectura de ferro i mantenen encara avui l'ús per al qual foren creats. (Segons C. Martí).

Estat actual del Mercat del Born, després de la seva restauració l'any 1982. A l'esquerra es pot apreciar l'àgil estructura metàl·lica interior que sosté la coberta de l'edifici. La façana principal i part de la coberta; a la dreta, veiem clarament com la fusta, el maó i el vidre són emprats només com a elements decoratius o d'acabament, mentre que el ferro pren tot el protagonisme estructural.

El mostrador de les parades era de marbre sostingut per muntants de ferro colat.

La funció del mercat de venda al detall per a subministrar productes a l'àrea urbana pròxima va durar fins el 1918, data en què es convertí en mercat de venda a l'engròs de fruites i verdures fins l'any 1971.

Suggeriments

Actualment l'edifici del Born ha estat objecte d'una rehabilitació per part de l'Ajuntament, que l'ha convertit en una sala d'exposicions i d'activitats cíviques. No obstant això, el seu entorn ha pres una imatge gairebé morta, en desaparèixer l'activitat comercial que li donava vida.

L'estructura metàl·lica del mercat del Born serví de model als mercats que es construïren a les darreries del segle passat, com el de Sant Josep, Hostafranchs, Barceloneta, Concepció, Sant Antoni. Aquest darrer, realitzat per Antoni Rovira i Trias l'any 1876, és un exemple d'un altre tipus de planta de mercat, la de forma de X o de creu grega. Això té la seva explicació, ja que el Mercat de Sant Antoni, inserit dins l'estructura de l'Eixample —ocupa l'espai d'una illa— constitueix l'exemple de l'edifici públic en planta de creu grega que segueix la diagonal de l'illa, a la vegada que les seves naus tenen les mateixes mides d'un xamfrà i el seu creuer octogonal ocupa l'espai buit d'un encreuament viari. Es pot dir que és com el negatiu d'una fotografia de la trama viària.

Existeix un retallable de la «Ciutat de Paper» dedicat al mercat del Born, que pot resultar útil tant per a manualitzacions com per conèixer les característiques de l'edifici.

Prop del mercat, al carrer de la Fussina, 9, hi ha l'espai cultural Metrònom, on s'hi celebren exposicions d'art contemporani i a més hi ha un petit museu de l'art dels anys 60 i 70. Aquesta institució privada està oberta al públic els dies feiners, excepte dilluns, de 10 h. a 13 h. i de 16 h. a 21 h.

FITXA 94. LA PORTA DE LA PAU I EL MONUMENT A COLOM		 M. L. 3 BUS 57, 64, 14, 59
ADREÇA PLAÇA PORTA DE LA PAU		
 EXTERIOR ZONA DE LLIURE ACCÉS	 LLIURE	 36, 48, 61, 73, 82, 86, 122, 156 14 16

El punt d'encreuament de la Rambla, el Passeig de Colom i l'Avinguda del Paral·lel delimita l'espai arran de mar anomenat Porta de la Pau que té com a centre el monument a Cristòfol Colom.

La segona meitat del segle XIX fou decisiva quant a la configuració d'aquest popular indret ciutadà, ocupat a principis del segle passat pel tram final de la Muralla de Mar, pel Baluard de les Puces i per les Drassanes amb la caserna adjunta; els coberts i molls no hi eren, ja que el port de Barcelona s'estenia només per l'actual Moll de la Barceloneta.

L'augment del trànsit portuari féu aquest port insuficient, al mateix temps que la seva situació a la Barceloneta, extramurs de la ciutat, creava problemes per a la càrrega i descàrrega quan la muralla romania tancada. Per tal de resoldre aquest problema, el capità general, Marquès del Duero, acordà a la fi de la segona guerra carlina d'explanar el capdavall de la Rambla i obrir-hi una petita porta a través de la muralla amb un petit embarcador per a passatgers. Aquesta obra no es començà fins el 1849, i s'inaugurà el 1850 amb el nom de Porta de la Pau, com a commemoració de l'acabament de la segona carlinada; a partir del 1860 aquesta porta serví tant per a passatgers com per a mercaderies.

Paral·lelament, a partir de 1859 es redactà un projecte, obra de l'enginyer Joan Rafo, per tal d'ampliar el port per davant de la Muralla de Mar cap a les Hortes de Sant Beltran que li donaria aproximadament l'estructura que ara té. Aquest projecte no es pogué dur a terme fins que es començà d'enderrocar la Porta del Mar (1859) i la muralla, que si bé el 1865 ja es començà a ensulsiar, fins el 1877 no fou totalment explanada.

Al 1868 la Junta d'Obres del Port, tot just creada, n'impulsà els treballs d'endegament, començant per regularitzar el traçat del Moll Vell o de la Barceloneta i per abocar grans blocs de ciment davant de la colgada Muralla de Mar, a fi de formar les esculleres protectores del moll. També es perllongà el dic Est cap a l'actual escullera, i al 1860 es començà el dic de l'Oest o de Ponent a les Hortes de Sant Beltran, al peu de Montjuïc.

L'any 1868 Elies Rogent va construir l'edifici de maó del Dipòsit Gene-

El monument a Cristòfol Colom presideix des de finals del segle XIX la Porta de la Pau. Es tracta d'un dels pocs monuments columnaris de ferro que hi ha a Barcelona.

ral de Comerç, situat a l'entrada del Moll vell o de la Barceloneta, que és el primer exemple d'arquitectura portuària moderna; cap el 1886, un cop bastits els molls, es començà d'urbanitzar el Passeig de Colom, instal·lant-hi al final el monument a Colom.

Aquest monument, realitzat el 1886 per Gaietà Buïgas i Monràvè seguint els models d'escultura columnària de ferro, introduïda arreu d'Europa des de principis del segle XIX, constitueix un símbol de l'arquitectura progressista. Està dedicat al descobridor d'Amèrica, en record del seu pas per Barcelona quan tornà del seu primer viatge i hi fou rebut pels Reis Catòlics. L'alçada del conjunt escultòric és de 50 metres; un ascensor que puja fins al peu de l'estàtua de Colom —obra de l'escultor Rafael Atché— ens permet una bona panoràmica sobre el port.

Especialment destacable va ser la torre metàl·lica que s'utilitzà per bastir el monument, la va construir l'enginyer Joan Torras, que fou premiat en considerar-se la bastida una important innovació tecnològica.

El monument a Colom es degué sobretot a la iniciativa de l'alcalde Rius i Taulet, i fou molt polèmica la seva construcció, per l'irregular del seu finançament. Rius i Taulet demanà diners i aportacions a ajuntaments i particulars d'arreu d'Espanya i Sudamèrica.

La celebració de l'Exposició Universal del 1888 féu possible d'acabar d'endegar tot aquest indret, i les esquadres de les nacions estrangeres participants al certamen foren ancorades a la Porta de la Pau i al moll del Passeig del Colom.

La fesomia de la Porta de la Pau s'acabà de perfilar amb la construcció d'un seguit d'edificis destinats a serveis i equipaments portuaris. A l'esquerra del monument a Colom, orientada cap a mar, es troba la seu de la Junta d'Obres del Port Autònom de Barcelona, bastit els primers anys del nostre segle era dedicat a estació marítima; a la dreta, la nova Duana que substituï la del Pla del Palau, bastida entre 1896 i 1902 segons un projecte realitzat per Enric Sagnier el 1895 i que de fet constitueix el precedent d'alguns edificis modernistes.

A les acaballes del segle XIX es construïren els molls d'Espanya i el de la Barceloneta, i, ja al segle XX, s'endegà totalment el port, bastint-se sobre el moll del Passeig de Colom un seguit de coberts que juntament amb el pas del ferrocarril de mercaderies tornaven a allunyar els barcelonins del mar. Actualment a les rodalies de la Porta de la Pau hi trobem l'edifici del Govern Militar, alçat a principis del segle XX sobre les hortes del convent de Sant Francesc, i la Comandància de Marina, construïda fa pocs anys.

Recentment, i gràcies a l'ampliació del port cap a la Zona Franca, aquest indret ha anat perdent la seva importància comercial; s'hi han enderrocats els coberts i novament s'ha convertit amb el nom de «Moll de la Fusta» en un passeig vora el mar com a finals segle XIX, endegat segons un original projecte de l'arquitecte M. de Solà-Morales.

Suggeriments

Val la pena d'ací estant pujar a dalt de tot del monument a Colom —un ascensor ens hi porta—, des d'on gaudim d'una bona panoràmica sobre el port. També hi ha un retallable de la col·lecció *La ciutat de paper* dedicat a aquest monument i que pot ésser un complement útil de manualització.

D'altra banda, com ja hem dit als suggeriments de la fitxa 53, la Junta del Port —prèvia concertació— organitza visites per als escolars. I, si més no, un recorregut amb les populars «golondrines» des de la Porta de la Pau fins a l'Escullera ens possibilitaria una bona visió sobre l'organització de l'entorn portuari barceloní.

Al llibre de Joan Alemany, *El port de Barcelona*, s'hi poden trobar un seguit de bones imatges i plànols sobre l'evolució del port.

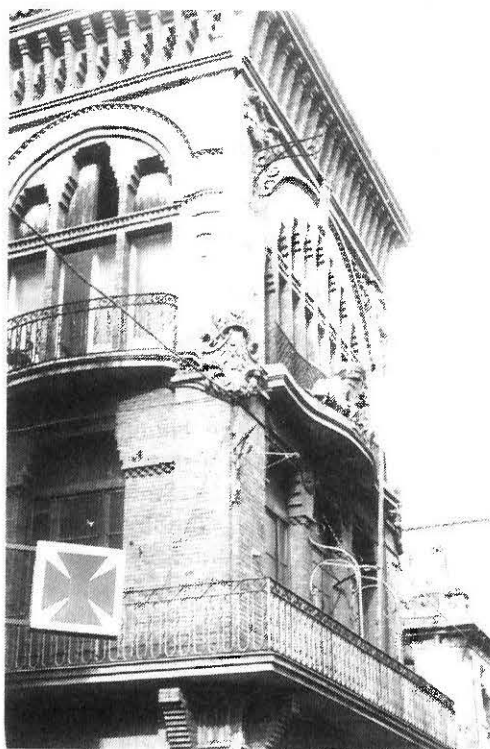
FITXA 95. LES COOPERATIVES OBRERES DURANT EL SEGLE XIX. LA FRATERNITAT		 M. L. 1, 3 B. 14, 59, 92, 64
ADREÇA SANT CARLES / PESCADORS / SANTA CLARA	 LLIURE	
 EXTERIOR ZONA LLIURE ACCÉS	 9, 44, 63, 110	

Una bona prova de la importància que el moviment associatiu obrer assolí a Barcelona a partir de la segona meitat del segle XIX és la creació de cooperatives de producció, consum i socors mutus.

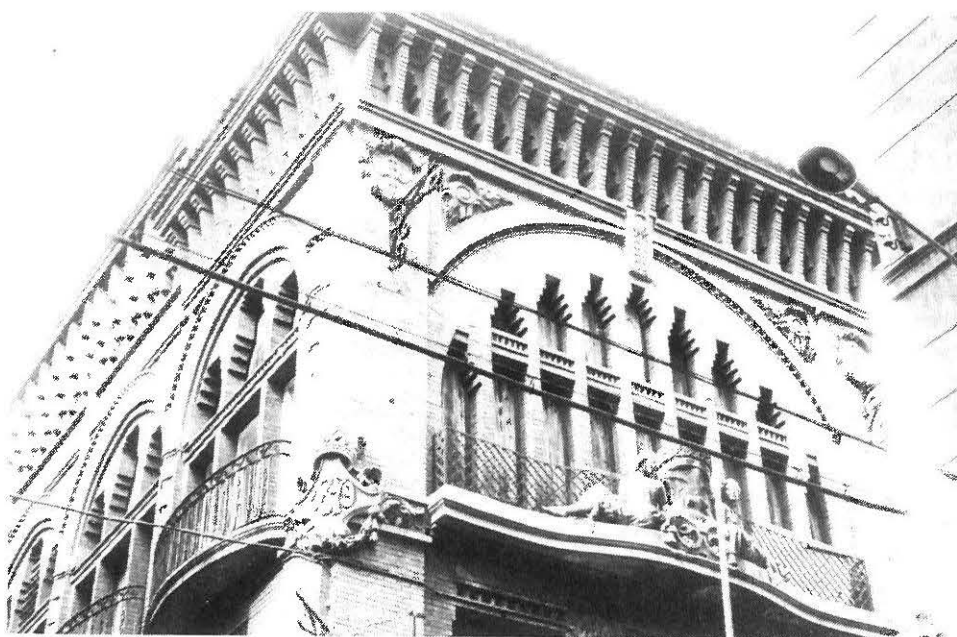
Si bé sembla que la primera cooperativa que existí a Catalunya fou la *Companyia Fabril de Teixidors de Cotó de Barcelona*, creada cap al 1840, el veritable moviment cooperatiu s'inicià de fet vers el 1865. En aquesta data, i gràcies a la traducció que en féu Fernando Garrido, es conegué a Catalunya l'experiència dels «Equitables Pioners de Rochdale», obrers tèxtils anglesos que crearen el 1844 una cooperativa de consum.

A Catalunya, la primera cooperativa que es fundà seguint aquests principis fou l'«Obrera Mataronense», el 1864, i a continuació se'n crearen moltes altres arreu del Principat i sobretot al Pla de Barcelona. La primera que es formà al Pla fou l'*Antiga del Camp de l'Arpa*, el 1866; poc després la *Nova Obrera a Sants*, el 1873 la «Cooperativa de Mayordomos y Contra-maestres de Telares Mecánicos» —d'estalvis mitjançant la cooperació—, i la «Cooperativa Obrera de Silleros», creada al 1880 al carrer de Riego número 41, de Sants. Ara bé, moltes d'aquestes cooperatives no solien ésser especialitzades, sinó que reunien diverses seccions alhora: consum, crèdits, producció, socors mutus, etc.; de fet, en molts casos es confonien amb societats de resistència o bé constituïen els amagatalls de les activitats de l'incipient moviment obrer.

A partir del darrer terç del segle XIX se n'obriren moltes més especialitzades ja en una sola activitat. Així, l'any 1879 nasqueren *La Fraternitat*, a la Barceloneta i l'«Andresense» a Sant Andreu, ambdues de consum. Però fou a finals del segle que el moviment cooperatiu prengué una gran embranzida a Barcelona i sobretot als pobles del Pla, comptabilitzant-s'hi quinze entitats d'aquest tipus. Entre les més importants, a més a més de les suara esmentades, destacarem la *Flor de Maig*, creada el 1890 al Poble Nou, i *Pau i Justícia*, a Sant Martí el 1895, ambdues de consum. Entre les cooperatives de producció, que foren menys nombroses, cal esmentar la «Cooperativa de Silleros», creada el 1880 i «La Redentora» (1899), que

Detalls de la façana de la Cooperativa «La Fraternitat», a la Barceloneta, una de les primeres del Pla de Barcelona tal com indica la data (1879) gravada al xamfrà.

fabricava rajoles i materials de construcció, ambdues situades a Sants.

L'any 1898 se celebrà la *I Assemblea de Cooperatives de Catalunya* i l'any següent el *Primer Congrés Català de la Cooperació*, en el qual començaren a fer-se paleses les diferències en la concepció del moviment cooperatiu entre un sector més moderat i un altre més radical.

Finalment, després d'una etapa de forta expansió, que es perllongà fins el primer terç del segle XX i àdhuc fins la guerra civil, durant la postguerra entraren en una fase crítica i de manca de vitalitat que les ha abocades pràcticament a la desaparició.

L'edifici que ara tenim davant nostre és la seu d'una de les cooperatives més antigues de Catalunya, *La Fraternitat*, i una de les poques que han sobreviscut fins avui. Aquesta cooperativa fou creada el 1879 en aquest mateix lloc, on hi havia una casa tradicional, i si bé l'objectiu prioritari de l'entitat era posar a l'abast del soci productes de consum a bon preu (queviures, roba, objectes per a la llar, etc.) portà a terme, a més altres activitats tant de caire cultural —biblioteca, coral *La Senyera*, cursos i conferències, excursions —per tal d'aconseguir la promoció humana de l'obrer, com de caire assistencial: jubilacions, subsidis de malaltia etcètera.

L'any 1914 la Cooperativa decidí bastir una nova seu —la que ara veiem— la qual cosa prova la seva potència econòmica, ja que es tracta d'un notable edifici de gust modernista construït amb maó a la vista.

La planta baixa —actualment ocupada per la Caixa de Barcelona— era la botiga de venda als socis, mentre que al primer pis s'obria una àmplia sala d'actes —que encara es conserva— on se celebraven concerts, balls i representacions teatrals. La resta de l'edifici estava ocupat per la biblioteca, sales de reunió i per un cafè.

La Fraternitat arribà a tenir 308 socis el 1929 i el 1953 tenia dues sucursals. A partir de la dècada de 1960, la difusió de la seguretat social per amplis sectors de les classes obreres i mitjanes, junt amb els canvis d'hàbits de la població contribuïren a la crisi del moviment cooperatiu de consum, que resultà incapaç de fer front a la nova situació i sortir-se'n. Tot això provocà la desaparició de la major part de cooperatives barcelonines, i si bé *La Fraternitat* segueix oberta, la seva vida com a entitat cooperativa és molt minvada. Actualment cobreix el sector del consum, formant part del C.O.O.P. (*Cooperativa Catalana dels Consumidors*) i té obert un supermercat a la Barceloneta.

Suggestiments

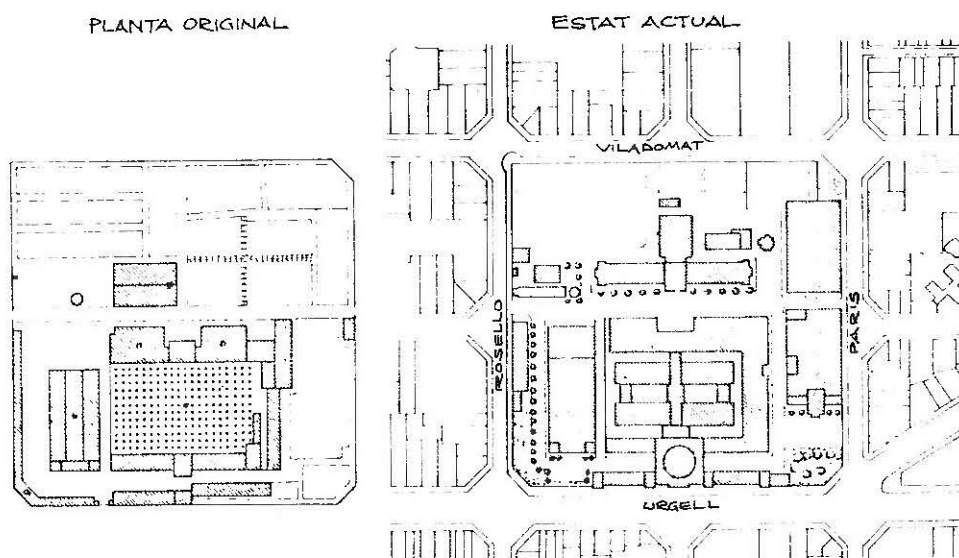
Una gran part de les cooperatives creades durant el segle XIX i el primer terç del XX han anat tancant les seves portes, restant en alguns casos els edificis que en foren la seu social. D'aquests, un dels que cal visitar i que ens pot servir de complement a la de *La Fraternitat*, és el de la cooperativa de consum la *Flor de Maig*, situat al carrer de Wad-Ras número 195.

Aquesta cooperativa fou creada el 1890, i cinc anys després bastí el seu edifici social. L'any 1913 comptava amb 1.000 socis i el 1929 tenia set sucursals i 1.600 associats, essent a més a més propietària d'una granja a Cerdanyola dedicada a l'esbarjo dels socis i a fomentar la cria d'aviram. Tancà el 1950, quan tenia tres-mil socis, i el seu edifici està ocupat actualment per l'*Ateneu del Poble Nou*, a l'interior del qual es conserven encara alguns elements de la decoració original.

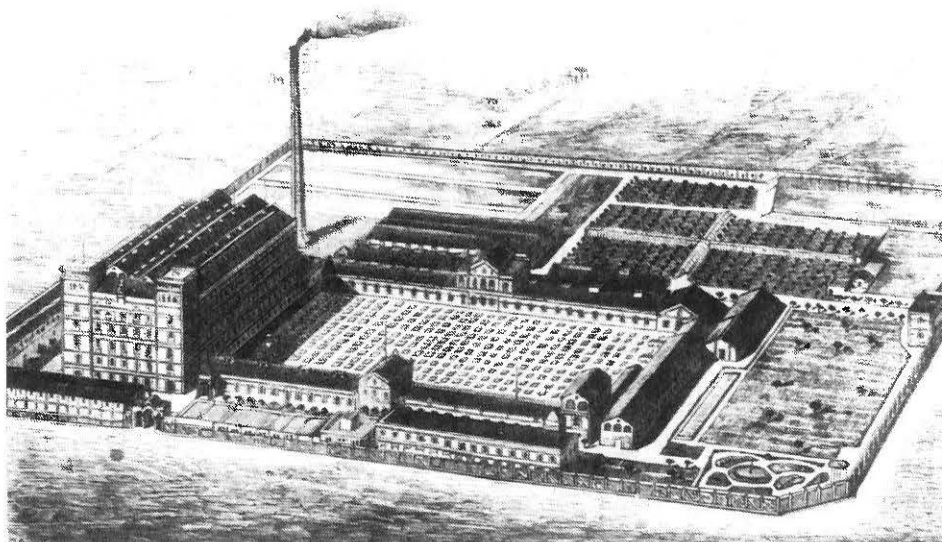
FITXA 96. EL VAPOR BATLLÓ		 M. L. 5 BUS 54, 64, 14, 59, 27
ADREÇA COMTE D'URGELL, 187		 LLIURE
 EXTERIOR: ZONA DE LLIURE ACCÉS INTERIOR: De 8 a 20 h		 15, 50, 73, 138, 182

L'Eixample barceloní, a més d'allotjar una ciutat residencial, també proporcionà espais a una indústria en creixent expansió. Així, mentre la petita indústria —semiartesanal— s'inseria dins les tipologies dels edificis de l'Eixample, grans i modernes indústries tingueren solucions singulars dins de la quadrícula. Aquest és el cas del vapor Batlló, que ocuparia una illa enorme, producte de l'addició de quatre illes normals amb els respectius carrers interiors, i que constitueix una mostra de la prompta vocació industrial que tingueren algunes zones de l'Eixample.

La família Batlló ja s'havia distingit dins el panorama tèxtil català, sobretot pels productes de la seva fàbrica del carrer de la Unió, al Raval

Plànols del Vapor Batlló en el 1870 i en l'actualitat. S'hi poden apreciar les diferències i modificacions de l'estructura original de la fàbrica. (Segons C. Martí i Arís).

Conjunt de dependències del Vapor Batlló cap al 1870. Hi destaquen l'edifici de filatura i la xemeneia. Es pot observar que en aquest moment és l'única zona urbanitzada en tot aquest sector de l'Eixample.
(Font: I.M.H.).

barceloní. La nova fàbrica, que tot trobar-se dins l'Eixample pertanyia administrativament a Les Corts, estigué enllestida l'any 1869, i esdevingué junt amb «La España Industrial» la capdavantera de Catalunya tant qualitativa com quantitativament.

Paradoxalment i per raons no massa ben aclarides, el seu funcionament productiu va ésser molt curt, ja que abans del tombant de segle una nova i gran factoria a La Bordeta substituïria la fàbrica de Les Corts.

El conjunt d'edificis del vapor Batlló ocupava una tercera part de la gegantina illa, destacant-ne el gran edifici de les filatures i la sala de telers. Les dependències del vapor i la gran xemeneia van ser dissenyades per Rafael Gustavino i Moreno, un dels arquitectes més interessants del protomodernisme barceloní, el qual destacà així mateix dins el camp de l'arquitectura industrial per l'execució dels plànols de la singular i genial fàbrica de Ciments Portland del Clot del Moro (La Pobla de Lillet).

L'edifici destinat a filatures té una alçada gran, amb torratxes o miradors als angles encarats al carrer d'Urgell; les àmplies voltes d'escala de les dues torres, els forjats dels pisos amb voltes rebaixades, la coberta de la sala de filats a base de voltes de mocador i els sistemes de ventilació estan considerats com els més exemplars que es construïren a

Catalunya. Tant en aquest singular edifici com en les sales de telers destaquen les combinacions de mamposteria i maó, que cal incloure en un sentit ampli dins els corrents neomodèjars.

La Sala de Tissatge, emplaçada en un sol pis per sota del nivell del terreny tenia 102 metres de llargària per 69 d'amplària, amb voltes de panereta sostingudes per 336 columnes.

Cal esmentar especialment la xemeneia de la fàbrica, molt alta (62 m) que és octogonal, de base atrompetada en forma hiperbòlica, i que es va estrenyent per culminar en un elegant element superior a tall de corona. Aquesta xemeneia canalitzava els fums del conjunt de les calderes que produïen vapor per moure 13 màquines, les quals totalitzaven 617 cavalls de força. L'equipament mecànic estava compost per 2 volants, 13 batans, 84 cardes, 15 manuars, 13 metxeres gruixudes i 42 de fines i un total de 7.578 fusos; hi havia 54.900 pues de selfactines.

La producció de la filatura atenyia els 36.500 kilos setmanals de fil. La teixidoria abiaçava 1.344 telers mecànics que produïen setmanalment 4.700 peces de 53 metres. També hi havia dins el recinte una fàbrica de midó, seccions de blanqueig, fusteria, serralleria, forja, caldereria, etc. La il·luminació estava garantida per un gasòmetre propi que abastava un mi-

Casa obrera a la cruïlla París-Borrell, enfront del Vapor Batlló i contemporània a la construcció d'aquest. Presenta una disposició de façana similar als habitatges obrers dels pobles industrials del Pla de Barcelona. Aquests pocs exemples que restaven encara a l'Eixample vénen essent enderrocats en els darrers anys.

ler de llums. Les calderes consumien setmanalment un total de 136.000 kilos de carbó pedra. En els moments de més gran activitat la fàbrica havia arribat a concentrar fins 2.400 operaris.

Quan la factoria es traslladà a Sants els locals foren reaprofitats amb un caràcter eminentment públic, ja que l'any 1908 van passar a ser dependències i seu de les escoles de formació industrial de Barcelona. Entre 1927 i 1931 l'arquitecte Joan Rubió i Bellver hi construï nous cossos i hi féu reestructuracions a fi que el vapor Batlló s'adaptés millor a les tasques de seu de la Universitat Industrial de Barcelona; d'aquest període és el cos de l'edifici central que dona al carrer d'Urgell.

Suggeriments

El vapor Batlló és una bona mostra de l'aprofitament industrial del sòl de l'Eixample, ja en aquests moments o bé posteriorment hi sovintreja (La Sedeta, Damm, Mirurgya, etc.). El vapor Batlló presenta a més l'avantatge que el seu interior pot ésser visitat parcialment, la qual cosa contribueix a donar idea de la grandària d'aquesta immensa fàbrica.

FITXA 97. LA LOCOMOTORA DE VAPOR I L'EXPANSIÓ DEL FERROCARRIL A CATALUNYA		 M. L. 5, 1, 3 B. 45, 14, 44, 26
ADREÇA PARC DE LA CIUTADELLA / PLAÇA DELS PAÏSOS CATALANS		 LLIURE
 PARC DE LA CIUTADELLA: De 8 a 20 h PLAÇA DELS PAÏSOS CATALANS ZONA DE LLIURE ACCÉS		16, 75, 98, 99, 134, 144, 157 22

La primera línia de ferrocarril s'inaugurà a Anglaterra l'any 1825. Tardanament arribà, doncs, a l'Estat espanyol la implantació d'aquest revolucionari mitjà de transport i comunicació, ja que fins el 1837 no s'inaugurà la línia entre L'Havana i Güines, a l'illa de Cuba.

Miquel Biada i Bunyol emprengué la construcció de la primera línia peninsular entre *Barcelona i Mataró*, amb capital anglès i català. L'any 1845 se n'iniciaren les obres amb 6.000 treballadors sota les ordres de l'enginyer anglès Mr. Joseph Locke; l'empresa constructora Mackenzie & Brassey també era anglesa. La línia tingué una llargària de 28,6 km i s'hagué de perforar el túnel de Mongat i construir 21 ponts de fusta. Les traveses foren importades de Rússia i les 4 locomotores Jones & Potts, 4 tenders i 62 cotxes d'Anglaterra. Se suposa que el material «encolomat» provenia d'una línia escocesa que es desmantellava quan a Anglaterra es variaren els criteris dels amplex de la via, és a dir, que probablement el material era de segona mà. Amb tot, l'amplada de la via va ser declarada normativa per l'Estat espanyol. El 28 d'octubre del 1848 s'inaugurà la línia, i amb ella s'amollava el frenesí de la construcció ferroviària. Pel 1854 s'enllestí la línia *Barcelona-Granollers*, amb terminal a l'actual estació de França. En el mateix any, una altra companyia obria la via entre *Barcelona, Martorell i Tarragona*, que s'enllestí el 1865, instal·lant-se la terminal de Barcelona a la confluència de la Rambla de Catalunya i la Plaça de Catalunya. El 1857 es perllongà la línia de Mataró fins a Arenys; el 1879 una altra línia es plantejava enllaçar Tarragona amb Reus i Lleida. La línia *Barcelona-Manresa-Lleida-Saragossa* es construí entre el 1855 i el 1861, mentre que la línia *Tarragona-València* —amb enllaç fins Barcelona— s'obria l'any 1868. El 1862 les línies de Granollers i Mataró es fusionaven per arribar plegades a Girona, allargant-se encara aquesta línia el 1878 fins a Port Bou, amb enllaç a Cervera de la Marenda i París. La línia *Barcelona-Ripoll-Sant Joan de les Abadesses-Ogassa* (zona minera del carbó) s'enllestia el 1880, i el 1883 s'obria la línia *Valls-Vilanova-Barcelona*, amb terminal al Morrot.

Encara abans del tombant de segle aparegueren una munió de petites línies secundàries: *Martorell-Igualada* (1884), *Manresa-Olvan-Berga* (1881), *Reus-Salou* (1887), *Olot-Girona* (iniciada el 1895), *Sant Feliu de Guixols-Girona* (1892) i *Flaçà-Palamós* (1887), a les quals se n'afegirien algunes de noves durant la primera meitat del segle XIX.

El fet que les companyies fossin privades i no estiguessin interrelacionades plantejà la necessitat de crear uns enllaços que racionalitzessin mínimament l'estructura de la xarxa. Així, l'any 1887 ja s'havien construït ramals a Sant Vicenç de Calders, Maçanet, Picamoixons i al carrer d'Aragó de Barcelona, que unien les línies més importants.

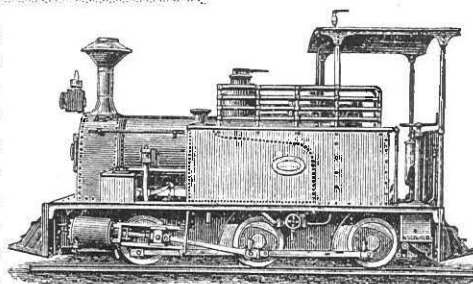
Durant el segle XX, les línies principals s'anaren unificant en dues grans companyies; la del Nord (amb les línies *Barcelona-Lleida-Saragossa*, *Montcada Bifurcació-Ripoll-Sant Joan*, *Tarragona-Reus-Lleida*, *Tarragona-Vallència*) i la M.Z.A. (amb *Barcelona-Girona-Port Bou*; *Barcelona-Mataró-Maçanet*, *Barcelona-Vilafranca-Tarragona*, *Barcelona-Vilanova-Valls-Picamoixons*, *Roda de Berà-Reus-Mora la Nova-Saragossa*).

LXXXII

EXPOSICIÓN UNIVERSAL DE BARCELONA. — 1888.

BLACK, HAWTHORN Y C.^A Gateshead-on-Tyne, INGLATERRA

Constructores de Locomotoras de Cisterna, de todos tamaños y modelos y adaptadas á todo género de servicios. Locomotoras y Tenders. Locomotoras para tranvías de vapor y ferrocarriles ligeros ó económicos. Máquinas navales para barcos de hélice y ruedas. Ventiladores mecánicos de Guibal, Waddle y Cockson. Ma-

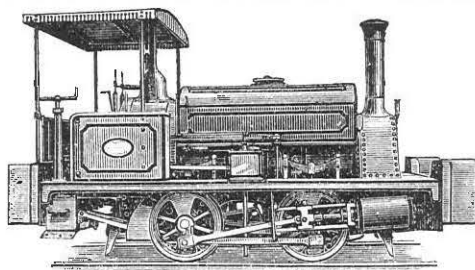

quinaria para envolver, arrastrar y achicar. Instalaciones generales para minas de carbón. Motores á Gas.

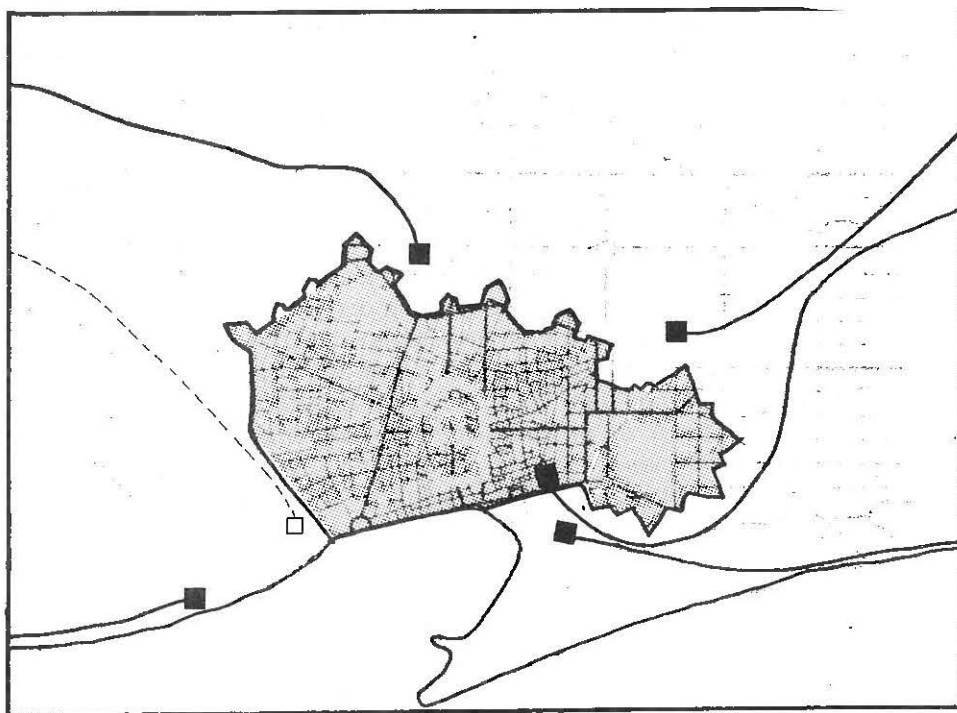
Se envían precios y especificaciones á los interesados.

Dirección telegráfica:

Blackthorne, Newcastle-on-Tyne

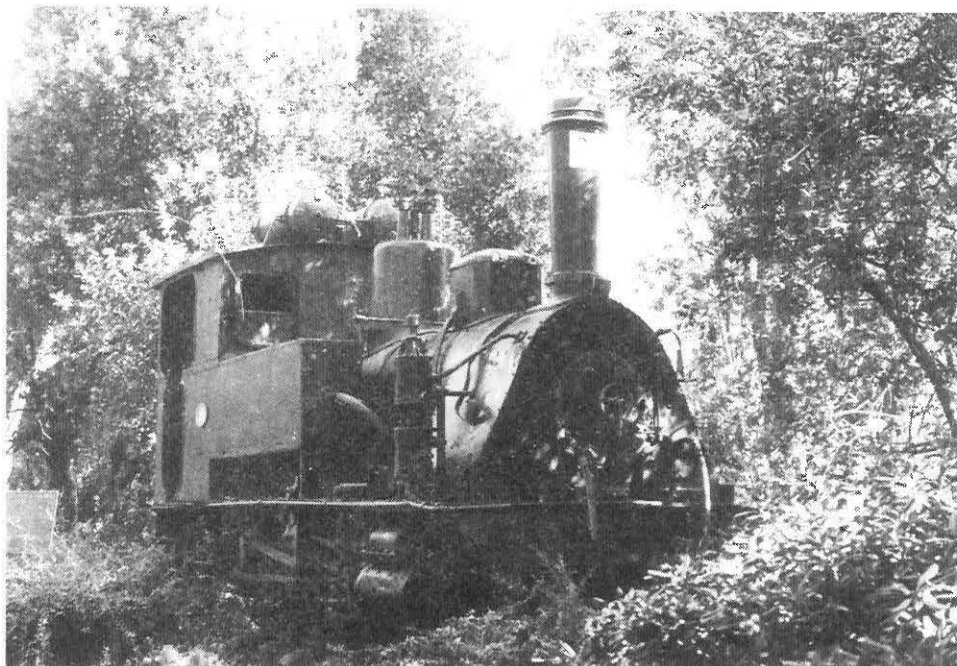

Propaganda de locomotores ingleses amb motiu de l'Exposició Universal de 1888.

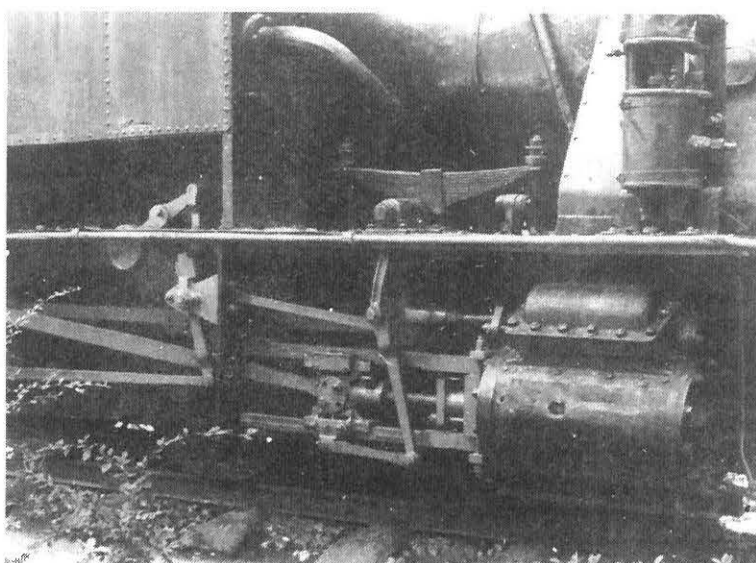

Situació de les primeres línies de ferrocarril i estacions terminals. Bona part del traçat ferroviari quedà integrat posteriorment dins la trama Cerdà.

La ciutat preindustrial, definida i aïllada per les seves muralles, impedia que el tren hi pogués entrar. Amb tot, l'impacte ferroviari fou cabdal a l'hora de plantejar l'eixample de la ciutat. Com que no podien penetrar cap a l'interior de la xarxa urbana de la ciutat vella i el Raval, les línies de tren situaren les seves estacions terminals a redós de les muralles o encastades en elles, el més avantatjósament possible en relació amb les vies de comunicació interior. Així, la línia de Mataró situà la seva terminal entre la Porta de Mar i la Barceloneta (actual estació de les Rodalies); la línia de Granollers, en canvi, perforà les muralles amb un punt i un túnel expressos, i entrava a la ciutat entre la Duana i el Jardí del General (actual Estació de França). Aquesta línia havia de fer una bona corba, que encara existeix actualment, per vorejar la Ciutadella; la ubicació d'ambdues estacions era considerada òptima per la seva proximitat al port. La línia de Saragossa va establir la seva terminal a l'altra banda de la Ciutadella (actual estació de Vilanova). A les Hortes de Sant Beltran, vora les Drassanes, es construí l'estació dels directes Madrid-Barcelona i Saragossa-Barcelona, que desaparegué quan s'unificaren les línies ferroviàries. Per altra banda a l'actual Plaça de Catalunya, enfront de Canaletes i el Portal de Isabel II, es construí l'estació terminal de la línia de Martorell. Aquestes

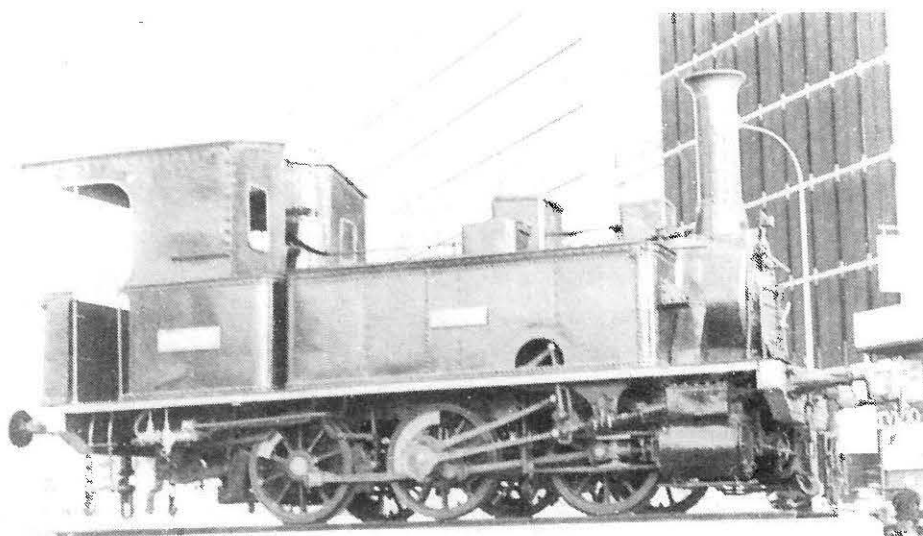
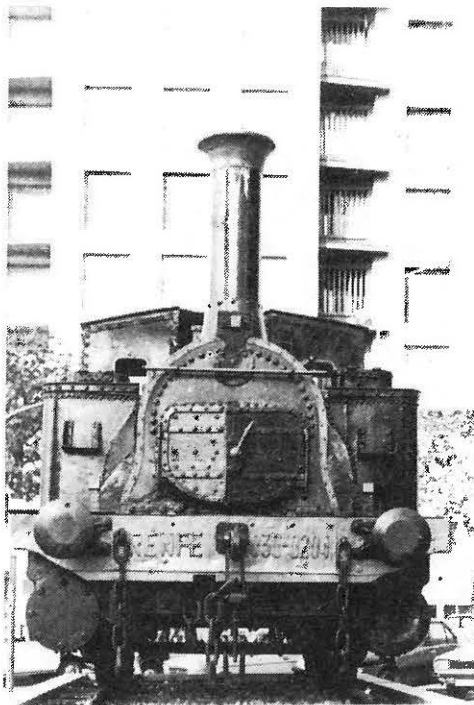

Locomotora tipus *Berga* construïda per la «Maquinista Terrestre y Marítima» a finals del segle XIX. Correspon al tipus L.T. 0-6-0, per a un ample de via d'1 metre. El diàmetre de les rodes motrius era de 0,92 metres, treballava amb una pressió de 12 atmosferes, pesava 26.200 kg., la seva llargària era de 7,13 metres i el seu esforç de tracció arribava als 4.340 kg.

Locomotora *Berga*. Detall del cilindre on s'allotja el pistó.

Locomotora «Tarraco»,
vista frontal i lateral.

estacions, que es modificaren al llarg del temps, augmentaren amb la terminal del Morrot, dedicada sobretot al trànsit de mercaderies.

En projectar l'eixample de la ciutat, Ildefons Cerdà va tenir molt en compte el problema de la xarxa ferroviària, ja que considerava el tren cabdal i íntimament lligat al desenrotllament de la ciutat moderna. Els seus projectes avançaren ja propostes d'unificació i d'enllaços de línies que anys després permetrien de resoldre molts problemes.

La locomotora de vapor va ser la gran protagonista d'aquesta febril cursa ferroviària. La que podem contemplar al parc de la Ciutadella (a prop de la Cascada) és del tipus «Berga», construïda ja a «La Maquinista Terrestre y Marítima» a finals del segle XIX segons el model de setze locomotores d'aquest tipus que arribaren d'alemanya per servir principalment la línia de Berga. En general, les màquines i els vagons s'importaren de l'estranger, principalment d'Anglaterra i d'Alemanya, però també dels Estats Units; a la línia de Vilanova, per exemple, circularen els vagons Harland-Hollings i les legendàries locomotores Rogers, immortalitzades pels films de l'Oest americà. Progressivament «La Maquinista Terrestre y Marítima» s'aniria fent càrrec de la construcció de les noves locomotores així com d'altres equips ferroviaris.

Davant l'estació de Sants podem veure també un altre vell model de locomotora, una «Tarraco», dissenyada per assolir viratges molt tancats que fou un dels models que en el 1867 es construïren pel servei interior del port de Tarragona.

Les locomotores funcionaven amb carbó i fusta. El calor del foc feia bullir l'aigua i generava vapor. La caldera estava travessada per nombrosos tubs a fi i efecte de facilitar l'escalfament. El vapor s'acumulava en un dipòsit de la part superior de la caldera, i quan la seva pressió era suficient el maquinista obria la vàlvula reguladora i el vapor es precipitava als cilindres. L'interior del cilindre contenia un pistó que la força del vapor empenyia al llarg del cilindre. El moviment enllaçava amb les bieles, que feien girar les rodes motrius. Al capdavant, el vapor entrava per l'altre extrem del cilindre, repetint-se l'operació en sentit invers. Una corredera seleccionava alternativament l'entrada del vapor per l'un o l'altre extrem del pistó. El vapor que empenyia el pistó es transformava en gasos que passaven a la xemeneia a través d'un tub d'escap. Els gasos de la caldera que passaven a través dels tubs atrets pels del cilindre es precipitaven així mateix cap a la xemeneia.

Suggestiments

La visita a la locomotora del Parc de la Ciutadella es pot substituir o bé complementar amb una visita a la propera estació de Vilanova, terminal de la línia enllestida el 1861 que unia Barcelona amb Saragossa. Algunes de les parts de l'estació antiga, construïda el 1861 per P. Andrés i Puigdollers, es conserven harmònicament integrades dins l'estructura de l'estació actual, obra de la reforma que en 1910 hi efectuà Demetri Ribes Marco.

Tanmateix pot ser factible una visita concertada amb l'Associació d'Amics del Ferrocarril que està situada al pati de Cotxes de l'Edifici de la Duana (Tel. 310-52-97) de la també propera estació de França.

Existeix un retallable de la locomotora Berga editat a la *Ciutat de Paper*.

BIBLIOGRAFIA

Llibres

1. AINAUD, J.; GUDIOL, J.; VERRIE, J. P.: *Catálogo Monumental de España. La ciudad de Barcelona*. Barcelona, C.S.I.C., 1947.
2. ALCOLEA, S.; TERMES, J.; CIRICI, A.: *La Universidad de Barcelona. Estudio histórico-artístico*. Barcelona, Ediciones de la Universidad, 1980.
3. ALCOLEA, S., amb la collaboració de GARRIGA, J., i COLL (I.: *Pinturas de la Universidad de Barcelona. Catálogo*. Barcelona, Ediciones de la Universidad, 1980.
4. ALIER, R.: *L'òpera*. Barcelona, Dopesa, 1979. Col. Conèixer Catalunya, 23.
5. AMADES, J.: *Costums populars de Barcelona*. Barcelona, Centre Excursionista de Catalunya, 1931.
6. ARXIU HISTÒRIC DEL POBLE NOU: *Els carrers del Poble Nou*. Barcelona, Arxiu Històric de Sant Martí de Provençals - Caixa de Barcelona, 1982.
7. ARRANZ, M.: *Los profesionales de la construcción en la Barcelona del siglo XVIII*. Tesis Doctoral. Facultat de Ciències Econòmiques, Universitat de Barcelona, novembre 1979. (Resum a *Pedralbes*, Revista d'Història Moderna, n.º 1, 1981, pp. 295 a 306.)
8. ARRANZ, M.; GRAU, R.; i LÓPEZ, M.: *El parc de la Ciutadella*. Barcelona, Ajuntament de Barcelona - Servei de Parcs i Jardins, L'Avenç, 1984.
9. ARTAL, F.; GABRIEL, P.; LLUCH, E. i ROCA, F.: *Ictineu. Diccionari de les Ciències de la Societat als Països Catalans (segles XVIII-XX)*. Barcelona, Edicions 62, 1979.
10. ARTIGUES, J.; MAS, F. i SUÑOL, X.: *El Raval: un barri servidor de la ciutat*. Barcelona, 1980. Amb collaboració del Consell Municipal del Districte V.
11. ASSOCIACIÓ DE VEÏNS DEL POBLE SEC: *Poble Sec. Aproximació a la realitat urbana*. Barcelona, 1979.
12. A.A.D.D.: *Estudi previ a la remodelació de la Barceloneta*. Barcelona, Associació de Veïns de la Barceloneta, 1979.
13. A.A.D.D.: *Sants. Proyectos para la primera periferia*. Barcelona, Publicaciones del Colegio de Arquitectos de Cataluña y Baleares, 1978.
14. A.A.D.D.: *La Barcelona de Porcioles*. Barcelona, Laia, 1975.
15. A.A.D.D.: *Història de Catalunya*. Barcelona, Salvat, 1979. 6 vols.
16. BÄHR, H.: *Calderas. Máquinas de vapor*. Barcelona, Labor, 1961.
17. BALAGUER, V.: *Las calles de Barcelona*. Barcelona, Ed. Salvador Mañero, 1865.

18. BALCELLS, A. (Coordinador): *Història dels Països Catalans*. Barcelona, E.D.H.A.S.A., 1981, 2 vols.
19. BARRAL, C.: *Catalunya des del mar*. Barcelona, Edicions 62, 1982.
20. BARRAQUER I ROVIRALTA, C.: *Las casas de religiosos de Cataluña en el primer tercio del siglo XIX*. Barcelona, Altés, 1906, 2 vols.
21. BAS, C. i CAMPRUBÍ, R.: *La pesca a Catalunya*. Barcelona, Destino, 1980.
22. BASSEGODA, B.: *El arquitecto Elías Rogent*. Barcelona, Asociación de Arquitectos de Cataluña, 1929.
23. BENET, J. i MARTÍ, C.: *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el bienni progressista (1854-1856)*. Barcelona, Curial, Documents de Cultura, 1976, 2 vols.
24. BERGÓS, J.: «L'Arquitectura» dins l'obra de FOLCH I TORRES, J. (dir.): *L'Art Català*. Barcelona, Aymà, 1961. Vol. II.
25. BERTRAN, M. J.: *El Gran Teatre del Liceu de Barcelona (1837-1930)*. Barcelona, Institut Gràfic Oliva de Vilanova, 1931.
26. BLETTER, R.: *El arquitecto Josep Vilaseca i Casanovas. Sus obras y dibujos*. Barcelona, Publicaciones del Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, 1977.
27. BOHIGAS, O.: *Barcelona, entre el Pla Cerdà i el barraquisme*. Barcelona, Edicions 62, 1963. Col. Llibres a l'abast, n.º 6.
28. BOHIGAS, O.: *Reseña y catálogo de la arquitectura modernista*, Barcelona, Lumen, 1973.
29. BORRAS, E.: *Fet amb mans catalanes*. Barcelona, Ed. H.B.M. 1979.
30. BRASÓ VAQUES, M.: *Evolución histórica y toponímica de Gracia. (Álbum histórico y geográfico de Gracia. VI)*. Barcelona, 1951.
31. BUSQUETS, J. i GÓMEZ, J. Ll.: *Estudi de l'Eixample*. Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1983.
32. BUSQUETS, E.: *Els fanals de gas, testimoni d'una època 1842-1966*. Barcelona, Catalana de Gas, 1982.
33. CALZADA, A.: *Historia de la Arquitectura en España*. Barcelona, Editorial Canosa, 1928. Vol. II.
34. CAPEL, H. i altres: *Los ingenieros militares en España. S. XVIII. Repertorio bibliográfico e inventario de su labor científica y espacial*. Barcelona, Publicacions Edicions de la Universitat de Barcelona, 1983.
35. CARRERA PUJAL, J.: *La Barcelona del siglo XVIII*. Barcelona, Bosch, 1951, 2 vols.
36. CARRERA PUJAL, J.: *La economía de Cataluña en el siglo XIX*. Barcelona, Bosch, 1961, 4 vols.
37. CARRERAS I ANDREU, N.: *La Vila de Gràcia*. Barcelona, Consell Municipal del Districte VIII, 1980.
38. CARRERAS I CANDI, F.: *La ciutat de Barcelona, a Geografia General de Catalunya*. Barcelona, A. Martin, aprox. 1915. Vol. V. Reeditat per Edicions Catalanes, Barcelona, 1982.
39. CARRERAS VERDAGUER, C.: *Hostafrancs. Un barri de Barcelona*. Barcelona, Editorial Selecta, 1974.

40. CARRERAS, C.: *Sants. Anàlisi del procés de producció de l'espai urbà de Barcelona*. Barcelona, Editorial Serpa, 1980.
41. CASASÚS I GURRI, J. M.: *Les Corts: un poble perdut, un barri introbable*. Barcelona, Edicions 62, 1976.
42. CASTILLO, A.: *De la Puerta del Ángel a la Plaza de Lesseps. Ensayo de biología urbana*. Barcelona, Librería Dalmau, 1945.
43. CASTILLO, A. del: *La Maquinista Terrestre y Marítima. Personaje histórico (1855-1955)*. Barcelona, Seix y Barral, 1955.
44. *Catálogo del Stand de la Cooperación de la Exposición Universal de Barcelona de 1929*. Barcelona, 1929.
45. CERDÀ, I.: *Monografía estadística de la clase obrera de Barcelona en 1856*, apèndix al Volum II de *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*. Madrid. Imprenta Española, 1867. Reimpresió a càrrec de Fabià Estapé, Barcelona, Instituto de Estudios Fiscales, 1968, 3 vols.
46. CIRICI, A.: *El Arte Modernista Catalán*. Barcelona, Iberia-Joaquín Gil, 1951.
47. CIRICI, A.: *L'Arquitectura Catalana*. Palma de Mallorca, Moll, 1955.
48. CIRICI, A.: *Barcelona pam a pam*. Barcelona, Teide, 1973.
49. CIRICI, A.: *Botigues de Barcelona*. Barcelona, Lumen, 1979.
50. CORNET I MAS, C.: *Guia de Barcelona*. Librería Eduardo Puig, 1882.
51. CLAPÉS I CORBERA, J.: *Fulles històriques de Sant Andreu de Palomar*. Barcelona, Catalònia, 1930.
52. CLUB EXCURSIONISTA DE GRÀCIA: *Edificación y urbanización gracienses (S. XVII al XIX)*. Barcelona, 1945.
53. CONSTRUCCIÓN, ARQUITECTURA, URBANISMO: *Rehabilitar la Barceloneta*. Barcelona, Publicación del Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Barcelona. Mayo de 1982, n.º 79.
54. CUADERNOS DE ARQUITECTURA Y URBANISMO: *Los parques de Barcelona* (vol. I). Barcelona, Noviembre-Diciembre, 1981, n.º 86.
55. CUADERNOS DE ARQUITECTURA Y URBANISMO: *Cerdà, un pasado como futuro*. Barcelona, Enero-Febrero, 1974, n.º 100.
56. CUADERNOS DE ARQUITECTURA Y URBANISMO: *La posible Barcelona de Cerdà*. Barcelona, Marzo-Abril, 1974, n.º 101.
57. CURET, F.: *Visions barcelonines*. Vol. I: *Els barris de la ciutat*. Vol. II: *Muralles enllà*. Barcelona, Dalmau i Jover, 1956.
58. DIA de les Forces Armades. *Exposició Catalunya i l'exèrcit*. Capitanía General de Catalunya-Ajuntament de Barcelona-Ministeri de Cultura. Barcelona, 1981.
59. DÍEZ QUIJANO, D.: *El que ha estat i és Horta*. Barcelona, Graó Societat Cooperativa, 1982.
60. DOMÈNECH GIRBAU, LL.: *Lluís Domènech i Montaner. Arquitecto. 1850-1923*. Madrid, Colegio Oficial de Arquitectos de Madrid, 1981.
61. DURAN I SANPERE, A.: *Barcelona i la seva Història*. Vol. I: *La formació d'una gran ciutat*. Vol. II: *La ciutat i l'organització del treball*. Vol. III: *L'art i la cultura*. Barcelona, Curial, 1972-1979.

62. ESPINAS, J. M.; GARCIA MARTIN, M.: *Fanals de gas. Nostàlgia d'una Barcelona pretèrita*. Barcelona, Catalana de Gas, 1976.
63. FABRE, J.; HUERTAS CLAVERIA, J. M.: *Tots els barris de Barcelona*. Barcelona, Edicions 62, 1976-1977, 6 vols.
64. FALGUERAS, F.: *Una indústria centenaria*. Barcelona, Catalana de Gas, 1980 (Policopiat).
65. FERNÁNDEZ, R.: *La burguesia barcelonesa en el siglo XVIII: la familia Glòria*. Tesi de licenciatura, juny 1980. Resum a *Pedralbes*, n.º 1, 1981, pp. 363 a 369.
66. FIGUEROLA, L.: *Estadística de Barcelona en 1849*. Barcelona, Imprenta y Librería Politécnica de Tomás Gorchs, 1849. Reeditat per l'«Instituto de Estudios Fiscales», Madrid, 1968.
67. FLORENSA, A.: *José Fontseré y el Parque de la Ciudadela*, en *Miscelánea Fontseré*. Barcelona, Editorial Gustavo Gili, 1961.
68. FLORENSA, A.: *El palacio de la Virreina del Perú en Barcelona*. Barcelona, Publicaciones del Ayuntamiento de Barcelona. 1961.
69. FOLCH I TORRES, J. (Dir.): *L'Art Català*. Barcelona, Aymà, 1957, 2 vols.
70. FONTANA, J.: *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*. Barcelona, Ariel, 1973.
71. FONTBONA, F.: *Del Neoclasicisme a la Restauració 1808-1888*, Vol. VI de *Història de l'Art Català*, Barcelona, Edicions 62, 1984.
72. FREIXA, J.: *Recull de dades per una història de Sant Martí de Provençals*, Barcelona, Foment Martinenc, 1980.
73. GALERA MONEGAL, M.; ROCA, F.; TARRAGÓ, S.: *Atlas de Barcelona. Siglos XVI al XX*. Barcelona, Publicaciones del Colegio Oficial de Arquitectos de Catalunya, 1982, 2.ª edició.
74. GARCÍA BELLIDO, A.; TORRES BALBAS, L.; CERVERA, L.; CHUECA, F.; BIGADOR, P.: *Resumen histórico del urbanismo en España*. Madrid, Instituto de Estudios de la Administración Local, 1968.
75. GARRABOU, R.: *Enginyers Industrials (1850-inicis segle XX)*. Barcelona, L'Avenç, 1982.
76. GARRUT, J. M.: *L'Exposició Universal de Barcelona de 1888*. Barcelona, Delegació de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona, 1976. Col. A. Duran i Sanpere, n.º 3.
77. GUITERT DE CUBAS, A.: *Barceloneta*. Barcelona, 1897 i 1921.
78. GRAN TEATRO DEL LICEO: *Memoria leída por la comisión encargada de su reconstrucción*. Barcelona, 1863.
79. GUDIOL, J. M.ª; ALCOLEA, S. i CIRLOT, J. E.: *Historia de la pintura en Cataluña*. Barcelona, Ed. Tecnos.
80. GUDIOL RICART, J.: *Guia artística de Barcelona*. Barcelona, Aries, 1950. 2.ª edició.
81. GUITERT DE CUBAS, A.: *Barceloneta*. S1. s.e. s.i. (1921).
82. HERNANDEZ CROS, J. E. i altres: *La arquitectura de Barcelona*. Barcelona, C.O.A.C. 1982 (edició corregida i ampliada).

83. HUERTAS CLAVERIA, J. M.: *Obrers a Catalunya. Manual d'Història del Moviment Obrer (1840-1975)*. Barcelona, L'Avenç, 1982.
84. IZARD, M.: *Industrialització i obrerisme. Les tres Classes de Vapor. 1869-1913*. Barcelona, Ariel, 1970.
85. IZARD, M.: *El segle XIX. Burgesos i proletaris*. Barcelona, Dopesa, 1978. Col. Conèixer Catalunya, n.º 13.
86. JAUREGUI I ANGLADA, J. M.: *Memoria acerca del estado y progreso de las Obras, Servicios y asuntos importantes del puerto... Incluye además una reseña histórica*. Barcelona, Junta de Obras del Puerto, 1935.
87. KELLY, J. R.; CARRERAS, C.: *Sants, en la formulació de propostes d'una nova organització municipal*. Barcelona, U.E.C., 1979.
88. KUBLER, G.: *Arquitectura de los siglos XVII-XVIII. «Ars Hispaniae»*. Madrid, Ed. Plus Ultra, 1957.
89. *La Casa Provincial de Caridad. Sus Orígenes y Actuación*. Barcelona, Imprenta Casa Provincial de Caridad, 1951.
90. LA ESPAÑA INDUSTRIAL, S. A.: *El Libro del Centenario*. Barcelona, L.E.I., 1947.
91. *La Guia de Gràcia 1983-84*. Barcelona, Revista «El Carrer Gran», Diputació de Barcelona, 1983.
92. *La pesca i els pescadors*. Museu Marítim. Diputació de Barcelona, 1983.
93. LAMPÉREZ, V.: *Arquitectura civil española de los siglos I al XVIII*. Madrid, Saturnino Calleja, 1922.
94. LANDSTROM, B.: *El buque*. Barcelona, Juventud, 1973.
95. LLOVET, J.: *Constructors navals de l'ex-provincia de Mataró*, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana, 1980.
96. MADDOZ, P.: *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid, 1846.
97. MARIMON I CARIOL, J.: *Les classes socials a Catalunya en el decurs de l'era industrial*. París, Edicions Catalanes de París, 1971.
98. MARISTANY, M.: *Adiós, viejas locomotoras*. Barcelona, J.M.C. Editor, 1973.
99. MARISTANY, M.: *Carrilets de España y Portugal*. Barcelona, J.M.C. Editor, 1973.
100. MARTÍ I BONET, J. M.; JUNCÀ I RAMON, J.; BONET I ARMENGOL, Ll.: *El convent i la parròquia de Sant Agustí de Barcelona*. Barcelona, Arxiu Diocesà i Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona, 1980, 2.ª edició.
101. MARTINELL, C.: *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya, a Monumental Cataloniae* (toms X, XI, XII). Barcelona, I. G. Seix y Barral, 1959.
102. MARTINELL, C.: «L'Arquitectura» dins l'obra de FOLCH I TORRES, J. (dir.): *L'Art Català*. Barcelona, Aymà, 1961.
103. MARTÍNEZ SHAW, C.: *Cataluña en la carrera de Indias*. Barcelona, Crítica-Grijalbo, 1981.

104. MARTORELL PORTAS, V.; FLORENSA FERRER, A.; MARTORELL OTZET, V.: *Historia del urbanismo en Barcelona. Del Plan Cerdà al Área Metropolitana*. Barcelona, Labor, 1970.
105. MOLAS RIBALTA, P.: *Los gremios barceloneses del siglo XVIII*, Madrid, Confederación Española de Cajas de Ahorro, 1970.
106. MONTURIOL, N.: *Ensayo sobre el arte de navegar por debajo del agua*. Barcelona, Altafulla, 1981.
107. MUSEU D'HISTÒRIA DE LA CIUTAT: *Catàleg-Guia*. Barcelona, Ajuntament de Barcelona-Serveis de Cultura, 1983.
108. *Noticias sobre la Casa de Caridad desde su fundación hasta el día de hoy. Publicadas por el acuerdo de la Junta de Gobierno*. Barcelona, Tipográfico de Narciso Ramírez y Compañía, 1872.
109. PARICIO, I. i ROSELL, J.: *El Raval. Anàlisi tècnica i funcional del patrimoni immobiliari municipal*. Barcelona, I.T.E.C. Ajuntament de Barcelona, 1982. 2 vols.
110. PÉREZ BARÓ, A.: *Les cooperatives a Catalunya*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1972.
111. PÉREZ SAMPER, M.ª A.: *Barcelona, Corte. La visita de Carlos IV en 1802*. Barcelona, Publicaciones Cátedra Historia General de España, 1973.
112. PERICOT, L.; CASTILLO, A.; AINAUD, J.; VICENS VIVES, J.: *Barcelona a través de los tiempos*. Barcelona, Mercedes, 1944.
113. PI I ARIMON, A.: *Barcelona antigua y moderna*. Barcelona, Imprenta Tomás Gorchs, 1854.
114. PIFERRER, P.; PI I MARGALL, F.: *España. Sus monumentos y artes*. T. I: *Cataluña*. Barcelona, Editorial Daniel Cortezo, 1884.
115. PLA, J. M.: *La arquitectura barroca española y el churrigueresco*. Gerona-Madrid, Dalmau Carles, Pla, 1951.
116. RÀFOLS, J. F.: *El Arte Modernista en Barcelona*. Barcelona, Librería Dalmau, 1943.
117. RIERA I TUÈBOLS, S.: *Monturiol*. Barcelona, Thor, 1982.
118. RIERA I TUÈBOLS, S.: *Síntesi d'història de la ciència catalana*. Barcelona, Edicions de La Magrana, 1983.
119. RIERA, C. (Text); COLITA I AYMERICH, P. (Fotografia): *Els cementiris de Barcelona*. Barcelona, E.D.H.A.S.A., 1981.
120. ROCA Y ROCA, J.: *Barcelona en la mano. Guía de Barcelona y sus alrededores*. Barcelona, E. López Editor, 1884.
121. ROIG I RAVENTÓS, E.: *La Marina Catalana del vuit-cents*. Barcelona. Editorial Barcino, 1929.
122. RUE DALMAU, A.: *El puerto de Barcelona*. Barcelona, Librería Francisco Puig, 1931.
123. SÁENZ-RICO URBINA, A.: *El Virrey Amat. Precisiones sobre la vida y la obra de don Manuel Amat y de Junyent*. Barcelona, Museu d'Història de la Ciutat, 1967.
124. SANPERE Y MIQUEL, S.: *Los terrenos de la Ciudadela*. Barcelona. Henrich y Comp., 1911.

125. SAURI, M.; MATAS, J.: *Manual histórico-topográfico, estadístico y administrativo o sea Guía General de Barcelona*. Barcelona, Imprenta y Librería de D. Manuel Sauri, 1849. Reeditat per Edicions El Albir, S. A., Barcelona, 1981.
126. SCHUBERT, O.: *Historia del barroco en España*. Madrid, Ed. Saturnino Calleja, S. A., 1924.
127. SOLA I PARERA, A.: *L'elit barcelonina a mitjan segle XIX*. Tesi Doctoral, Barcelona, Setembre, 1979, 3 vols.
128. SOLÀ-MORALES, I.: *Joan Rubió i Bellver y la fortuna del gaudinismo*. Barcelona, Publicación del Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, 1975.
129. SOLÀ-MORALES, I., i LÓPEZ DE GUEREÑA, A.: *La Plaça Reial de Barcelona. De la Utilidad y Ornato Público a la Reforma Urbana*. Barcelona, Escola Tècnica Superior d'Arquitectura, Barcelona, 1982.
130. SOLDEVILA, F. (dir.): *Un segle de vida catalana. 1814-1930*. Barcelona, Alcides, 1961, 2 vols.
131. SORIA PUIG, A. y TARRAGO CID, S.: *Ildefonso Cerdà (1815-1876). Catálogo de la Exposición conmemorativa del centenario de su muerte*. Barcelona, Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos, 1976.
132. TESIS, R. i TORRENT, J.: *Història de la premsa catalana*. Barcelona, Bruguera, 1966. 2 vols.
133. TATJER MIR, M.: *La Barceloneta: del siglo XVIII al Plan de la Ribera*. Barcelona, Los libros de la frontera, 1973.
134. TRENS i estacions. *Exposició al Born i a l'Estació de França del 31 de Gener a l'1 de Març de 1981*. Generalitat de Catalunya-Ajuntament de Barcelona, 1981.
135. TUÑÓN DE LARA, M.: *El movimiento obrero en la Historia de España*. Madrid, Taurus, 1972.
136. UDINA, F.; VERRIE, F. P.; GARRUT, J. M. i TARÍN-IGLESIAS, J.: *Barcelona en la seva història*. Barcelona, Ajuntament de Barcelona. Delegació de Cultura, 1970.
137. USANDIZAGA SORALUCE, M.: *Historia del Real Colegio de Cirugia de Barcelona (1760-1843)*. Barcelona, Instituto Municipal de Historia de la Ciudad, 1964.
138. VICENS VIVES, J. i LLORENS, M.: *Industrials i polítics (segle XIX)*. Barcelona, Vicens Vives, 1980 3.ª edició.
139. VILÀ, J. M.: *Els primers moviments socials a Catalunya*. Barcelona, Catalònia, 1935.
140. VILA, P. i CASSASSAS, Ll.: *Barcelona i la seva rodalia al llarg del temps*. Barcelona, Aedos, 1974.
141. VILAR, P.: *Catalunya dins l'Espanya Moderna*. Barcelona, Edicions 62, 1964-1968, 4 vols.
142. VILARRUBIA, J.: *Història dels carrers de Sants*. Barcelona, J. M. Vilarrubia i Estrany, 1981.

143. VILARRUBIA, J.: *Els carrers de Gràcia*. Barcelona, Caixa de Barcelona, 1984.
144. WAIS, F.: *Historia de los ferrocarriles españoles*. Madrid, Talleres Gráficos «Marsiega», 1943.

Articles

145. AGUILAR, I.: «La locomotora s'urbanitza. El cas de Barcelona», a *Trens i Estacions*. Exposició al Born i a l'Estació de França del 31 de gener de 1980 a l'1 de març del 1981. Barcelona, Generalitat de Catalunya-Ajuntament de Barcelona, 1981.
146. ALCOLEA, S.: «La pintura en Barcelona durante el siglo XVIII». I. Barcelona, Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona. Vol. XIV. Años 1959-1960.
147. ALCOLEA, S.: «La pintura en Barcelona durante el siglo XVIII». II (Diccionario Biográfico). Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona. Vol. XV. Años 1961-1962.
148. ALCOLEA, S.: «El arte y la economía en la Barcelona del siglo XVIII». Separata *Homenaje a Jaime Vicens Vives*. Vol. II. Barcelona, 1967.
149. ALIER, R.: «La fàbrica d'indianes de la família Canals» a *Recerques*, n.º 4, 1974 pp. 59 a 91.
150. ARRANZ, M.: «Els enginyers militars en l'arquitectura i l'urbanisme del s. XVIII», a *Artilugi* n.º 14.
151. ARRANZ, M.: *La indústria farinera a Sant Martí de Provençals a Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona*. Barcelona. La Magrana, 1984.
152. ARRANZ, M. i GRAU, R.: «Problemas de inmigración y asimilación en la Barcelona del siglo XVIII», a *Revista de Geografía*. Universidad de Barcelona, Vol. IV, n.º 1, Enero-Junio 1970, pp. 71 a 80.
153. BADOSA I COLL, E.: «Els lloguers de cases a la ciutat de Barcelona», a *Recerques*, n.º 10, Barcelona, 1980, pp. 139 a 158.
154. BOHIGAS, O.: «Los cementerios como catálogo de arquitectura», a C.A.U., n.º 17, Enero-Febrero 1973, pp. 56 a 58.
155. BRAU, L.I.: «La rehabilitación de la vivienda en el barrio de Gràcia de Barcelona», a CEUMT, *La Revista Municipal*, n.º 67, octubre 1983, pp. 5 a 17.
156. CANTALLOPS, L.I.: «Seis siglos de arquitectura portuaria: de las Reales Atarazanas al Club Náutico del Garraf», a *Arquitectura Bis*, n.º 3, Barcelona, setembre 1974, pp. 14 a 16.
157. CARRIL. Publicació de l'Associació d'Amics del Ferrocarril. Barcelona.
158. COS, P.: «Comentari a Precisiones sobre la urbanización de Montjuic: 1859-1929», a *Carrer de la Ciutat, Revista d'Arquitectura*, n.º 11, abril 1980, pp. 46 a 49.

159. DELGADO RIBAS, J. M.: «*La construcció i la indústria naval a Catalunya (1750-1820)*», a *Recerques*, n.º 13, Barcelona, 1982.
160. DOMINGO, M.: «*Consideraciones sobre el Plan Cerdà*», a *Construcción, Arquitectura, Urbanismo*, n.º 19, maig-juny 1973, pp. 76 a 85.
161. FÀBREGAS, X.: «*Topografia de l'oci a la Barcelona del vuit-cents*», a *Serra d'Or*, n.º 225, juny 1978, pp. 21-26.
162. FAYOS, R.; DE CÁCERES, R. i altres: «*La lucha por el centro urbano. Plan para el Casc Antic de Barcelona*», a *C.A.U.*, n.º 55, abril 1979, pp. 33 a 54.
163. FERNÁNDEZ I CERVANTES, M.: «*Una nueva fuente histórica sobre la formación de la ideología anarquista barcelonesa: Emili Salut y su obra Vivers de Revolucionaris*», a *CONVIVIUM*, 1975. I/II, n.º 44-45, pp. 101-122.
164. FLORENSA, A.: «*José Fontseré y el Parque de la Ciudadela*», a *Miscel·lània Fontseré*, Barcelona, G. Gili, 1961.
165. FLORES, C. i AMANN, E.: «*La arquitectura de Barcelona*», a *Hogar y Arquitectura*, Madrid, Diciembre, 1964.
166. FORASTER I SERRA, A.: «*Problemàtica dels mercats a Barcelona*». Barcelona. *Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona*. La Magrana, 1984.
167. GARCIA I DOMÈNECH, R.: «*L'urbanisme de paisatge a Barcelona a la primera meitat del segle XIX*». Barcelona, *Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, La Magrana, 1984.
168. GÓMEZ ORDÓÑEZ, J. L.: «*La construcción del Ensanche*», a *L.U.B.: Los Ensanches (I). Los Ensanches de Barcelona*. Escuela Técnica Superior de Arquitectura de Barcelona. Monografía n.º 19, 1978.
169. GÓMEZ ORDÓÑEZ, J. L. y SOLA MORALES, M.: «*Crecimiento urbano como inversión en capital fijo. El caso de Barcelona (1840-1975)*», a *Ciudad y Territorio*, Revista de Ciencia Urbana, n.º 2, 1977, pp. 53 a 62.
170. GRAU FERNÁNDEZ, R.: «*La manufactura algodonera y la ciudad*», a *Construcción, Arquitectura, Urbanismo*, n.º 19, pp. 76 a 79.
171. GRAU FERNÁNDEZ, R.: «*La Barcelona industrial en la obra de Cerdà ¿un ejemplo?*», a *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, n.º 100, Enero-Febrero 1974, pp. 29 a 31.
172. GRAU FERNÁNDEZ, R.: «*Ildefonso Cerdà y la Geografía Catalana*», a *Revista de Geografía*, Barcelona, Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona. Vol. XIV, n.º 1-2 Enero-Diciembre 1979, pp. 75-92.
173. GRAU FERNÁNDEZ, R.: «*Metamorfosi de la ciutat emmurallada: Barcelona de Felip V a Ildefons Cerdà*», a *Quaderns d'Història Econòmica de Catalunya*, Vol. XX, Barcelona, Octubre 1979, pp. 49-58.
174. GRAU FERNÁNDEZ, R.: «*Cambio y continuidad en los orígenes de la Barcelona moderna*», a *Revista de la Universidad Complutense*. Vol. XXVIII, n.º 115, pp. 569 a 587.

175. GRAU, R. i LÓPEZ, M.: «*Empresari i capitalista a la manufactura catalana del segle XVIII. Introducció a l'estudi de les fàbriques d'indianes*», a *Recerques*, n.º 4, Barcelona, 1974, pp. 19 a 58.
176. GRAU, R. i LÓPEZ, M.: «*La gènesi del Parc de la Ciutadella: projectes, concurs municipal i l'obra de Josep Fontseré i Mestres (1864-1884)*», Barcelona. *Actes del I Congrés del Pla de Barcelona*. Barcelona, La Magrana, 1984.
177. HERNÁNDEZ CROS, J. E. i POUPLANA, X.: «*La Ciutadella*», a *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, Barcelona, Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, 1971, n.º 86.
178. LÓPEZ, M.: «*Vivienda y segregación social en Barcelona*», a *Construcción, Arquitectura, Urbanismo*, n.º 19, Mayo-Junio 1973, pp. 72 a 75.
179. LÓPEZ, P.: «*Vivienda y sociedad en la Barcelona del setecientos*», a *Estudis Històrics i documents dels Arxius de Protocols*, Col·legi Notarial de Barcelona, VIII, 1980, pp. 305 a 346.
180. LÓPEZ, P.: «*La densificación barcelonesa: el territorio de la parroquia del Pino (1639-1859)*», a *Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona*. Barcelona, La Magrana, 1984.
181. LÓPEZ, M. i GRAU, R.: «*Barcelona entre el urbanismo barroco y la revolución industrial*», a *Cuadernos de Arquitectura*, n.º 80, Enero-Febrero 1971, Serie Archivo Histórico n.º 1, pp. 28 a 40.
182. MARTÍ I ARIS, C.: «*La construcción de la manzana en el ensanche Cerdá*», a *La Manzana como idea de ciudad, elementos teóricos y propuestas para Barcelona*. Barcelona, 2C ediciones, 1982, pp. 111 a 121.
183. MESTRE, J.: «*Dades de l'estructura socio-professional de Barcelona a la primera meitat del segle XIX*», a *Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona*. Barcelona, La Magrana, 1984.
184. PUIG Y ALONSO, F.: «*Génesis del Ensanche de Barcelona*», a *Boletín de la sociedad de Atracción de Forasteros*. Barcelona, año VI, n.º XXII, segundo trimestre 1915, pp. 19 a 52.
185. RISQUES, M.: «*La insurrecció de Barcelona pel novembre de 1842. La seva dinàmica social*», a *Recerques*, n.º 10, Barcelona, 1980, pp. 93 a 112.
186. SEGURA, A. i SUAUA, J.: «*L'Estructura de la propietat de la terra al Pla de Barcelona (1723-1823/1841)*» a *Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona*. Barcelona, La Magrana, 1984.
187. SOLA, A.: «*Tres notes entorn les actituds i valors de l'alta burgesia a mitjan segles XIX*», a *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, n.º 3-4, Maig-Novembre 1981, pp. 101 a 127.
188. SOLA-MORALES, M.; BRU, E.; SERRA, F.: «*Gracia. Diseño del suelo y forma urbana en los orígenes de la Barcelona Moderna*», a *Arquitectura Bis*, n.º 15, Barcelona, 1976.
189. SOLA PARERA, A.: «*La desamortització del trienni a Barcelona i el*

- seu Pla», a *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, n.º IV, Barcelona, 1974, pp. 365-394.
190. SOLA PARERA, A. i SOLA PARERA, T.: «El creixement urbà de Gràcia en les dècades de 1820 i 1830. Anàlisi de la urbanització Trilla», a *Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, Barcelona, Barcelona, La Magrana, 1984.
 191. SUERO ROCA, M.ª T.: «La diversió a Barcelona a començament del segle XIX», a *L'Avenç*, n.º 40, Juliol-Agost 1981, pp. 50-57.
 192. TATJER MIR, M.: «Propiedad inmobiliaria y espacio urbano: aproximación a su estudio», a *I Simposio de Urbanismo e Historia Urbana*, Madrid, 1978, *Revista de la Universidad Complutense*, vol. XXVIII, n.º 115, 1979, pp. 49 a 82.
 193. TATJER MIR, M.: «Propietat i espai urbà en un barri tradicional de Barcelona: La Barceloneta al 1974», a *Revista Catalana de Geografia*, any II, volum II, n.º 5 a 8, Gener-Desembre 1979, pp. 91 a 121.
 194. TATJER MIR, M.: «La propietat immobiliària urbana a Barcelona a mitjan segle XIX», a *Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, Barcelona, Barcelona, La Magrana, 1984.
 195. TATJER MIR, M.: «El estudio del espacio interno barcelonés: fuentes estadísticas publicadas (1770-1970)», a *Revista de Geografia*, Universidad de Barcelona, vol. VI, n.º 2, Juliol-Desembre 1972.
 196. TATJER MIR, M.: «Evolució de la població del Barri Gòtic (1888-1970)», a *Reconeixement del sector central del centre històric de Barcelona*, Barcelona, Consell del Districte I, 1983, pp. 24-59.
 197. URTEAGA, L.: «El pensamiento higienista y la ciudad: la obra de P. F. Montlau (1808-1871)», a *II Simposio de Urbanismo e Historia Urbana*, Madrid, 1981.
 198. VALLÈS, E.: *Història Gràfica de Catalunya Contemporània*. Barcelona, Edicions 62.
 199. VILAR, P.: «Un moment crític en el creixement de Barcelona: 1774-1787», a *Assaigs sobre la Catalunya del segle XVIII*. Barcelona, Curial, 1979, pp. 43 a 55.
 200. XAPELLI PALA, J.: «Carretera de Sarrià a Barcelona. Aproximació al seu estudi», a *Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, Barcelona, Barcelona, La Magrana, 1984.

Guies de Museus

- Guia del Museu d'Història de la Ciutat*. Barcelona, 1962.
- FRAGUA, J.: *Guía breve del Museo de Montjuich y resumen histórico del Castillo*. Barcelona, Patronato del Castillo de Montjuich, 1970.

Arxius

ARXIU DE LA CORONA D'ARAGÓ. Carrer dels Comptes de Barcelona, 2.
ARXIU HISTÒRIC DEL COL·LEGI D'ARQUITECTES DE CATALUNYA. Plaça Nova.
ARXIU HISTÒRIC DE LA CIUTAT DE BARCELONA. Carrer de Santa Llúcia, 1.
ARXIU HISTÒRIC DE GRÀCIA. Club Excursionista de Gràcia. Passatge Mulet, 4.
ARXIU HISTÒRIC DEL POBLE NOU. Carrer Wad-Ras, 195.
ARXIU HISTÒRIC DEL RAVAL. Carrer Erasme Janer, 8. «Centre de Serveis Socials Erasme Janer».
ARXIU HISTÒRIC DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS. Plaça Valentí Almirall.
ARXIU HISTÒRIC DE SANTS. Casa del Relotge, Plaça Màlaga.
ARXIU HISTÒRIC DE SARRIÀ. Centre Excursionista Els Blaus.
ARXIU HISTÒRIC DE SANT ANDREU DEL PALOMAR. Centre Cívic de Sant Andreu. Gran de Sant Andreu, 111.
CENTRE DE DOCUMENTACIÓ I ESTUDIS DELS NOU BARRIS. Edifici «Pau Casals». Ronda Vella de la Guineueta-Canyelles.

Repertoris bibliogràfics

GALERA MONEGAL, M.: *Bibliografia geogràfica de la ciutat de Barcelona*. Vol. I. *Geografia Física*. Departament de Geografia de l'Institut Milà i Fontanals i Ajuntament de Barcelona, 1973.
Vol. II. *La població*. Ajuntament de Barcelona i Departament de Geografia del C.S.I.C., 1978.
(De la mateixa autora hi ha també un fitxer bibliogràfic sobre barris que ha romàs inèdit i que es pot consultar a l'Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya i Balears.)
FABRE, J.; HUERTAS CLAVERIA, J. M.^a: *Tots els barris de Barcelona*. Barcelona, Edicions 62, 1976-1977, 6 vols. (Conté abundosa bibliografia sobre cadascun dels barris de la ciutat.)

Cartografia i material gràfic

ARXIU MAS. Carrer Freneria, 5, 3.er (Dilluns a divendres de 9 a 14,30 h.)
GALERA MONEGAL, M.; ROCA, F.; TARRAGO, S.: *Atlas de Barcelona, Siglos XVI al XX*. Barcelona, Publicaciones del Colegio Oficial de Arquitectos de Catalunya, 1982, 2.ª edició.
INSTITUT MUNICIPAL D'HISTÒRIA. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Secció de Documents, Arxiu de plànols, mapes i fotografies. Carrer de Santa Llúcia, 1.
SERVEI DEL PLÀNOL. Ajuntament de Barcelona. Carrer de Sant Miquel, 4.^{rt} pis. (Venda de plànols a diferents escales.)

COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE CATALUNYA. *Plànol-guia d'arquitectura de Barcelona. Edificis del segle III al XX*. Barcelona, abril 1979, 3.ª ed. revisada i augmentada.

Material didàctic

1. AJUNTAMENT DE BARCELONA. *Itinerario del Parque de la Ciudadela*. Barcelona, 1982. (Tríptic amb textos de J. M.ª Huertas Claveria.)
2. AJUNTAMENT DE BARCELONA. MUSEU TÈXTIL I D'INDUMENTÀRIA. *La indumentaria desde el siglo XVIII hasta el siglo XX*.
3. ARXIU HISTÒRIC DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS. *El Clot*. Barcelona, Consell Municipal del Districte X. Comissió de l'Arxiu Històric de Sant Martí de Provençals, 1982.
4. CAIXA DE PENSIONS PER A LA VELLESA I D'ESTALVIS. *L'Eixample de Barcelona. Planificació moderna d'una ciutat*. (Fitxa-resum de la visita activa per a escolars de 7è. i 8è. d'E.G.B.) Barcelona, «La Caixa a les Escoles», 4 pp. (policopiat).
5. CAPEL, H. i MONTAÑOLA, J.: *Activitats didàctiques per als 8-12 anys*. Barcelona, Oikos-Tau, 1983.
6. CARDONA, F. L.: *Aplicació pràctica a l'estudi d'un barri de Barcelona: La Verneda-Sant Martí de Provençals, per segon de B.U.P.* Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona, Barcelona, La Magrana, 1984.
7. CARRERAS I ANDREU, N.: *Vens a jugar a la plaça?* Barcelona, Consell Municipal del Districte VIII, s. a.
8. COL·LECTIU DE L'ESCOLA DE MESTRES DE BARCELONA. *Sants. Cent anys d'industrialització. Elements de recerca escolar*. Barcelona, Consell Municipal del Districte VII-Secretariat d'Entitats-Arxiu Històric de Sants, 1982.
9. CONSELL DEL DISTRICTE VI. *Tríptic sobre la història dels noms dels carrers del Districte VI*.
10. DARRIS, G.; GALLET, E., i d'altres: *Fábrica y barrio una misma lucha*. Madrid, Editorial Mañana, S. A. 1977. 108 pp.
11. DEPARTAMENT D'EDUCACIÓ. MUSEU D'HISTÒRIA DE LA CIUTAT. *L'Eixample*: — Selecció de Textos I
— Selecció de Textos II
— Fitxes de Treball pels alumnes (policopiat).
12. *El Urbanismo Feroz*. Albumes Butifarra. Barcelona, Iniciativas Editoriales, 1979.
13. FONT, T.; MANOTE, M. R.; MASIP, M.; PAGES, E. y ROSELL, M.: *Trabajos prácticos de Geografía*. Madrid, Akal, 1980 (veure IV: Geografía Urbana, pp. 149 a 190).
14. GRUP DE CIÈNCIES SOCIALS DE ROSA SENSAT. *Les ciències socials a la segona etapa d'E.G.B.* Barcelona, Edicions 62, 1981. (Vegeu itineraris: El port, pp. 263 a 269; itinerari urbà de Barcelona. La industrialització, i l'Eixample, pp. 320 a 322.)

15. INSTITUT MUNICIPAL D'EDUCACIÓ, AJUNTAMENT DE BARCELONA. *El Teatro del Liceu. Quadern de Treball pel Mestre*. (Policopiat).
 16. LA CIUTAT DE PAPER. *El Born. El monument a Colom. La font Wallace. Els fanals a gas. Cotxes de cavalls. L'Arc de Triomf*. Col·lecció de retallables.
 17. MONGE, M.: *Descobrir la ciutat. Itinerari pels barris de la Sagrada Família i del Clot*. Ajuntament de Barcelona. Secretaria Tècnica del Medi Ambient, Editorial Ketrés, 1984.
 18. MUSEU D'ART MODERN. Programes de visites: *La Ciutadella i Catalunya*. Cf. GUASCH, M.ª T.: *Un acercamiento a la historia y culturas catalanas a «Reforma de la Escuela»*, n.º 20, Julio-Agosto 1980.
 19. MUSEU D'ART MODERN. *Expressió plàstica I. Tres itineraris sobre pintors del segle XIX i tècniques pictòriques*.
 - Dossier sobre el Romanticisme.
 - Itinerari urbà per Barcelona (s. XIX-XX).
 - Itinerari pels parcs de: la Ciutadella, El Laberint, Güell.
 - Romanticisme. Itinerari sector Museu d'Art Modern.
 - Realisme. Itinerari sector Museu d'Art Modern.
 20. PEÑARROYA, J.: *Aventures, invents i navegació d'en Narcís Monturiol*. Barcelona, Blume, 1980.
 21. SUÑOL, X.: *El Raval: Itinerari urbà*. Perspectiva Escolar, n.º 80, pp. 35-40.
 22. TALLER DE DOCUMENTOS. Taller n.º 5. *La industrialización: los primeros ferrocarriles en España*. La Coruña, Adara Talleres, 1979.
 23. TATJER MIR, M.: *Itinerari urbà de la Barceloneta*. Barcelona, 1983. (Policopiat.)
-

Nota

Els museus que es citen tenen Departament d'Educació que proporcionen materials i informacions al mestre. Aquí s'han recollit els materials existents més directament relacionats amb els períodes tractats en aquest volum.

Abreviatures emprades:

I.M.H.: Institut Municipal d'Història.
A.G.S.: Arxiu General de Simancas.

publicacions
edicions
universitat
de barcelona

